

**AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

Hatice AKIN

**XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ISLAHAT ÇABALARI**

**Danışman
Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE**

**Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi**

Antalya, 2011

**AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

Hatice AKIN

**XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ISLAHAT ÇABALARI**

**Danışman
Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE**

**Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi**

Antalya, 2011

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
ÖNSÖZ.....	x
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1
XVIII. YÜZYILA KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ISLAHAT FİKRİ	
BİRİNCİ BÖLÜM	
XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDAKİ SİYASİ GELİŞMELER	
1.1. Edirne Vakası.....	14
1.2. İsveç-Rus Savaşı.....	19
1.3. Prut Savaşı Öncesi Yaşanan Gelişmeler.....	23
1.4. Osmanlı-Rus Savaşı.....	26
1.5. Venedik-Avusturya Savaşı.....	32
1.6. Karadağ İsyanı.....	32
1.7. Avusturya Seferi.....	33
1.8. İran Savaşı.....	38
1.9. Ruslarla Müzakere.....	41
1.10. İstanbul'daki Gelişmeler ve Patrona Halil İsyanı.....	43
1.11. İran Seferi.....	49
1.12. Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı.....	53
1.13. İran Savaşı.....	60
İKİNCİ BÖLÜM	
SEFARETNAMELER	
1.1. Viyana Sefaretnamesi.....	66
1.2. Viyana Sefaretnamesi.....	67
1.3. Fransa Sefaretnamesi.....	67
1.4. İran Sefaretnamesi.....	70
1.5. Rusya Sefaretnamesi.....	70
1.6. İstilah-ı Nemçe.....	71
1.7. Lehistan Sefaretnamesi.....	72

1.8. İsveç Sefaretnamesi.....	73
1.9. Rusya Sefaretnamesi	73
1.10. İran Sefaretnamesi.....	74
1.11. İran Sefaretnamesi.....	74
1.12. Viyana Sefaretnamesi.....	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ VE SANAYİ ALANDAKİ GELİŞMELER VE BİLİMSEL

FAALİYETLER

1.13. Askeri Alandaki Düzenlemeler.....	76
1.13.1. Donanma.....	77
1.13.2. Humbaracı Ocağı.....	78
1.13.3. Humbaracı Ocağı Nizamı.....	80
3.2. Ekonomik Düzenlemeler ve Sanayi Alanındaki Gelişmeler.....	82
3.3. Bilimsel Faaliyetler.....	85
3.3.1. Tercüme Faaliyetleri.....	87
3.3.1.1. İkdü'l-Cumân Fî Târihi Ehli'z-Zamân.....	87
3.3.1.2. Habibüs's-Siyer.....	88
3.3.1.3. Kitâbüs-Semâniye Fî Sımai't-Tabîf.....	88
3.3.1.4. Câmî'u'd-Düvel.....	89
3.3.1.5. Nemçe Tarihi.....	89
3.3.1.6. Hıtay Sefaretnamesi.....	89
3.3.1.7. Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî.....	90
3.3.1.8. Tuffetü'l-Vüzerâ Fî Tercemet-İ Süllemi's-Semâ.....	90
3.3.1.9. Keşfü'l-Estâr An Sırrî'l-Esrâr.....	90
3.3.1.10. Mecmûa-İ Hey'etü'l-Kadîme Ve'l-Cedîde.....	90
3.3.1.11. Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidam-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân.....	91
3.3.1.12. Nüzhetü'l-ebdân fî Tercümet-i Gâyeti'l-itkân.....	91
3.3.1.13. Gayetü'l-Mûna fî Tedbîri'l-Marzâ.....	91
3.3.1.14. el-İstîşfâ fî tercümeti'ş-şifâ ve el-Kasrû'l-metîn.....	91
3.3.1.15. Tercüme-i Şerbu'l-Uyun fî Şerbi Risale-i İbn Zeydûn ve Silvanü'l-mutâ fî udvani't- tîbâ.....	92
3.3.1.16. Mesnevî ve Kaside-i Bürde.....	92
3.3.1.17. Selânikî Tarihi.....	92
3.3.2. Bilimsel Araştırmalar.....	93

3.3.2.1. Coğrafya.....	93
3.3.2.2. Kimya-Tıp.....	96
3.3.3.3. Matematik.....	98
3.3.3.4. Fizik.....	99
3.3.3.5. Astronomi.....	100
3.3.3. Kütüphaneler.....	102
3.3.4. Müteferrika Matbaası.....	106
3.3.4.1. Basılan Eserler.....	107
3.3.4.2.Kitab-ı Lügat-ı Vankulu.....	107
3.3.4.3. Tuhfe el-Kibâr fî Esfar el-Bihar.....	108
3.3.4.4. Tarih-i Seyyah.....	108
3.3.4.5. Tarih-i Hind-i Garbî.....	109
3.3.4.6. Tarih-i Timur-i Gurgân.....	109
3.3.4.7. Tarih-i Mısır-i Kadim ve Mısır-i Cedid.....	109
3.3.4.8. Gülşen-i Hulefa.....	110
3.3.4.9. Grammaire Turque.....	110
3.3.4.10. Usul el-Hikem fî-Nizam el-Ümem.....	110
3.3.4.11. Füyuzat-ı Mıknatısiye.....	111
3.3.4.12. Cihannüma.....	111
3.3.4.13. Takvîm el-Tevârîh.....	112
3.3.4.14. Kitâb-ı Târîh-i Nâimâ.....	112
3.3.4.15. Târîh-i Râşid.....	113
3.3.4.16.Târîh-i Asım.....	113
3.3.4.17. Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna.....	113
3.3.4.18. Kitâb-ı Lisân el-Acem el-Müsemmâ bi-Ferheng Şuûri.....	113
3.3.5. Müteferrika'dan Sonra Matbaanın Durumu.....	114
3.3.6. İlmi Faaliyetler ve Matbaanın Yansıması.....	114

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA SANAT VE EDEBİYAT

4.1. Mimari.....	116
4.1.1. Üslup.....	116
4.1.2. İmar Faaliyetleri ve Başlıca Mimari Eserler.....	117
4.1.3. Mimariyi Etkileyen, Mimariden Etkilenen Zihniyet.....	125
4.2. Minyatür.....	127

4.3. Edebiyat.....	130
4.3.1. Nâbî.....	132
4.3.2.Sâbit.....	136
4.3.3. Osmanzâde Tâib.....	137
4.3.4. Nedim.....	138
4.3.5. Nedim'den Sonra.....	142
4.3.6. Seyyid Vehbî.....	142
4.3.7. Edirneli Kâmî.....	143
4.3.8. İzzet Ali Paşa.....	144
4.3.9. Koca Ragıp Paşa.....	144
4.3.10. Belîğ.....	145
4.3.11.XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Nesir.....	146
4.4. Mûsikî.....	147
SONUÇ.....	152
KAYNAKÇA.....	154
EKLER.....	169
Minyatür 1.....	169
Minyatür 2.....	170
Minyatür 3.....	171
Minyatür 4.....	172
Minyatür 5.....	173
Minyatür 6.....	174
ÖZGEÇMİŞ.....	175

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
C.HR.	: Cevdet Hariciye
C.İKS.	: Cevdet İktisat
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.T.C.F.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
KK.d.	: Kamil Kepeci Defter
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	:Ortadoğu Teknik Üniversitesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
ss.	: Sayfa sayısı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
TOEM	: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
Unv.	: Univercity
v.	: Varak
vs.	: Vesaire
Yay.Hz.	: Yayına Hazırlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

ÖZET

Tezin konusu “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Islahat Çabaları”dır. XVIII. yüzyıldaki ıslahat çabalarından bahsederken evvela bir önceki yüzyılın ıslahat anlayışını açıklamak gerekmektedir.

Giriş bölümünde XVII. yüzyılın Osmanlı Devleti ile ilgili genel bir bilgi verilerek askeri, ekonomik, siyasi ve idari durumu anlatılmıştır. Bu tablo içerisinde devletin yaşadığı sıkıntıları ve aksaklıkları Osmanlı aydınları ve devlet adamlarının nasıl algıladıkları, bunları hangi sebeplere dayandırdıkları ve çözüm yolu olarak gösterdikleri fikirler incelenmiştir. Bu dönemde yazılmış olan risaleler ve çeşitli eserler incelenerek devlet adamlarının düşünceleri açıklanmıştır.

Osmanlı Devleti tarihi aralığı Osmanlı devlet adamlarına ve tarihçilerine göre değişen klasik dönemdeki siyasi, idari ve askeri gücünde farklılık yaşamaya başlamış, bu farklılık öncelikli olarak ekonomisini ve dolayısıyla da askeri başarılarını etkilemiştir. Ekonomik büyümesinde fütuhatların önemli bir etkisi olan devletin XVII. yüzyılda askeri alanda alışık olmadığı bir zorlanma yaşaması devletin askeri durumunu yeniden değerlendirmesine neden olmuştur. Bu değerlendirme devletlerarası siyasi ilişkiler ve yaşanan savaşlara paralel olarak şekillendiğinden XVIII. yüzyılın ilk yarısı için de siyasi gelişmeler birinci bölümde anlatılmıştır.

Önceki bölümde bahsedilen siyasi olaylar doğrultusunda yaşanan ilişkiler ve artan diplomatik temas sonucu Osmanlı Devleti diğer devletlere elçiler göndermiştir. XVIII. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti’nin Avrupalı devletlere yönelik bakış açısının değişmesi ile İstanbul’daki elçilere gösterdiği tutum değiştiği gibi diplomatik ilişkilere verdiği önem artmış ve bu da gönderdiği elçilerin niteliklerinin artmasına, elçi gönderme sebeplerinin önceki dönemlere nazaran çeşitlenmesine neden olmuştur. Sefaretnameler hakkında bilgi verilen bu bölümde elçilerin gönderilme sebepleri, görevleri sırasında kaydedilen sefaretnamelerin içeriği hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise değişen şartlara paralel olarak Osmanlı Devleti’nin askeri, sanayi ve ilmi alanlarında ortaya çıkan farklı uygulamalar ve fikirler hakkında bilgi verilmiştir. Avrupa’nın yaşadığı gelişimden giderek daha fazla etkilenmeye başlayan Osmanlı Devleti bu

gelişimin sebeplerini anlayabilmek için Avrupa'da ortaya çıkan bilimsel fikirleri ve çalışmalarını değerlendirmeye çalışırken askeri ve siyasi alanda da hem bu gelişmeleri uygulamak hem de bu gelişmelerin olumsuz etkilerinden kendini korumak için sanayi ve askeri alanda bir takım yeni uygulamalara yönelmiştir.

Kendi iç dünyasında sürekli hareket halinde olduğu gibi gördüğü, duyduğu, yaşadığı her şeyden bilinçli ya da bilinçsiz etkilenen, yaşayan bir organizma formundaki zihniyet ve kültürün kendini ifade ettiği sahalardan biri olan edebiyat ve sanatta bu dönemde ortaya konulan eserlere dair bilgi verilmiştir. Bu dönemde ön plana çıkan minyatür ve mimari anlayıştaki değişimin yanı sıra musiki de yaşanan gelişmeler ve edebi eserlerden bahsedilmektedir.

Tezin sonuç kısmında eldeki bilgiler ve kaynaklar ışığında Osmanlı Devleti'nde görülen yenilikler tartışılmıştır.

ABSTRACT

**REFORM EFFORTS IN OTTOMAN EMPIRE AT THE FIRST HALF OF 18TH
CENTURY**

Subject of the thesis is “Reform Efforts in Ottoman Empire at the first half of 18th century”. Before arguing about 18th century’s reform efforts, reform approach of previous century should be mentioned.

At the introduction part, an overview of 17th century Ottoman Empire has took place, explaining military, economic, politic and administrative situation. Within this framework, the problems and failures experienced by the state, their causes and ideas proposed as solutions are reviewed from the point of view of Ottoman intellectuals and statesmen. Thoughts of statesmen were explained by reviewing the brochures and several published works of the era.

Ottoman Empire experienced some discrepancies on its political, administrative and military power compared to its classical age, whose dates varies for different statesmen and historians, and these discrepancies has first affected its economy, than military achievements. The military strains encountered during 17th century lead the state whose economic growth were strongly affected by the conquests, to asses its military status. Since this assessment has been shaped according to international political relations and the wars encountered during this era, political developments of 18th century have been reviewed at the first chapter.

In line with the political events mentioned in the previous part, as the results of increased relationships and contacts, Ottoman Empire sent embassies to the other states. The perspective of Ottoman empire towards European states changed at 18th century, which has changed their attitude towards European embassies located in Istanbul, the importance of diplomatic relationships have been increased, the qualities of the embassies sent away have been improved, the reasons of sending embassies have been diversified compared to the previous eras. This chapter contains information about the reasons of sending embassies, content of their reports recorded during their duties.

Third chapter contains information about various applications and ideas on military, industrial and scientific areas, developed in line with the conditions changed. Ottoman Empire who has been started to be increasingly impressed with the progress of Europe tried to evaluate scientific ideas and studies, but at the same time fronted to some new industrial and military applications in order to protect itself from the negative effects of these developments.

The outcomes of literature and arts, which are continuously moving, which are consciously or unconsciously affected by everything, which are one of the areas where the mentality and the culture express themselves like a living organism are also reviewed. In addition to the changes on miniature and architectural approaches of the era, the progress on the music and literature were also mentioned.

At the conclusion part of the thesis, the novelties on the Ottoman Empire have been discussed in the light of the existing information and resources.

ÖNSÖZ

Dünya tarihi içinde XVIII. yüzyıl coğrafi keşiflerin gerçekleşmesine paralel olarak ortaya çıkan değişimlerin etkisiyle iktisadî politikaların, devletlerarası siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerin yeniden şekillendiği bir dönemdir. Ortaya çıkan bu değişim aynı zamanda zihniyeti ve düşünce tarzında yaptığı etkiyle bilimsel çalışmaları hem tetiklemiş hem de farklılaşan ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendirmiştir.

Bu gelişmelerden nasibini alan Osmanlı Devleti, değişimlere uyum sağlamaya çalışırken bir yandan bunu kontrolü altına almaya çalışmıştır. Dış dünyasını daha dikkatli bir incelemeye tabi tuttuğu bu dönemde Osmanlı Devleti toplumsal, askeri, iktisadi, siyasi ve fikri bir değişim yaşamaya başlamıştır. Devletin her sahasını görülen bu değişimin nasıl gerçekleştiği, ne şekilde algılandığı ve hangi yeniliklerin yapıldığını değerlendirebilmek kuşkusuz çok yönlü, kapsamlı, detaylı ve uzun yıllar gerektiren bir alandır. Bu çalışma yaşanmakta olan değişimin ilk etkilerinin neler olduğuna dair bilgi veren bir başlangıç çalışması niteliğindedir.

Öncelikle her daim desteğini gördüğüm, fikirleri ve bilgisiyle yol gösterip, yönlendiren Yrd.Doç.Dr. Cezmi KARASU'ya yardımları ve sabrı için ne kadar teşekkür azdır. Lisans eğitimimden beri, sahip olduğu kaynaklardan yararlanma alışkanlığımı tevekkülle karşılayan Yrd.Doç.Dr. Mehmet TOPAL'a gösterdiği anlayış ve destek için çok teşekkür ederim. Bu çalışmaya destek vermek için çok uzun mesafeler katetmekten kaçınmayan Prof.Dr. Mihai MAXİM'e nezaketi ve yardımlarından dolayı çok teşekkür ederim.

Prof.Dr. Haldun EROĞLU'na ve Yrd.Doç.Dr. Salih TUNÇ'a çalışmam sırasında gösterdikleri anlayış ve toleranstan dolayı teşekkür ederim. Arkadaşlarım Yrd.Doç.Dr. Fatma ŞİMŞEK, Yrd.Doç.Dr. Güven DİNÇ, Öğr. Grv. Aydın BEDEN, Arş. Grv. Erdal TAŞBAŞ ve Arş.Grv. Seda TAN'a desteklerinden ötürü teşekkür ederim.

Yanımda olduğunu her zaman hissettiren kardeşim Dr.N.Ayşe BAKIRCILAR'a ve sevgili arkadaşım Arş.Grv. Hatice DURGUN'a yardımları, dostlukları ve bana bu keyfi yaşattıkları için teşekkür ederim.

Gösterdikleri ilgi ve kolaylık için Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü ve İSAM çalışanlarına ayrıca Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine ve Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına da buradan teşekkürlerimi yolluyorum.

Başta kardeşim Zeynep AKIN olmak üzere her zaman yanımda olan aileme verdikleri güven, sevgi ve gösterdikleri sabır için teşekkür ederim.

Son olarak on yıldan beri ihtiyaç duyduğum her zaman yanımda olan, her konuda desteğinden, bilgisinden ve tecrübelerinden istifade ettiğim Danışman Hocam Prof.Dr. İsrail KURTCEPHE'ye anlayışı ve desteği için teşekkürü bir borç bilirim.

Hatice AKIN

Antalya 2011

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Nadir Eserler

Yapılan çalışma çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin ilişkide olduğu devletlere bakış açısı ve dönemin devlet adamlarının algılamalarını gösterme açısından çok önemli bir kaynak teşkil eden sefaretnamelerin bir kısmı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi bünyesinde hizmet veren Nadir Eserler Bölümü'nden temin edilmiştir.

Sefaretnameler

Sefaretnamelerin bir kısmı tarihçiler tarafından Osmanlıcadan Türkçeye çevrilmiştir. Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal'ın *Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)*, Abdullah Uçman'ın *Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Fransa Sefaretnamesi*, Faik Reşit Unat'ın *Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa'nın Moskova Sefaretnamesi*, Münir Aktepe'nin *Mehmed Emnî Beyefendi(Paşa)'nın Rusya Sefareti ve Sefaret-namesi*, Ali İbrahim Savaş'ın *Mustafa Hattî Efendi; Viyana Sefaretnamesi* çalışmalarından yararlanılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Çalışmada Mühimme Defterlerinden, Hat-ı Hümayun Katoloğu'ndan, Name-i Hümayun Defterlerinden ve Cevdet Tasnifinden yararlanılmıştır.

Dönem Tarihleri

XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki olayları anlatan o döneme ait kaynaklar çalışmada kullanılan eserler içinde ayrı bir öneme sahiptir. Bu çerçevede *Raşid Tarihi*, her ne kadar *Suphi Tarihi* olarak isimlendirilse de *Sami*, *Suphi*, *Şakir Tarihi*, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekayât*, Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayic ül-Vukuat*, *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, *Destarî Salih Tarihi*, *Abdi Tarihi*, *Bir Türk Denizcisinin Hatıraları*, Seyyid Vehbî'nin *Sûrnâme*, Ömer Bosnavî'nin *Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa'dan* yararlanılmıştır.

Ayrıca XVII. ve XVIII. yüzyıldaki devlet adamı ve aydınlar tarafından yazılan Kâtip Çelebi'nin *Düstürü'l-Amel li-Islahi'l Halel*, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesayih'u-l Vüzera ve'l-Ümera*, Aziz Efendi'nin *Kanûn-nâme-i Sultânî li'Aziz Efendi*, *Koçi Bey Risaleleri*, İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem* vs. gibi risaleler ve eserlerde çalışmanın önemli bir kısmına ışık tutmuştur.

Araştırma Eserler

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı, düşünce yapısı, siyasi tarihi, kurumları, askeri ıslahatları, sanayileşmesi, sanatı ve mimarisi, ilmi faaliyetleri vs. gibi çok çeşitli konularda pek çok araştırma kaleme alınmıştır.

Mary Lucy Shay'ın *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası* isimli çalışması İstanbul'da 1720-1734 yılları arasında görev yapan Venedik elçilerinin faaliyetleri ve devletlerine gönderdikleri raporlarda verdikleri bilgiler açısından önemli bir kaynaktır.

Shirine Hamadeh'in *Şehr-i Sefa* isimli İstanbul çalışması, XVIII. yüzyıldaki mimari faaliyetler ve yapılan eserler ile ilgili detaylı bilgi verirken, bu mimari eserlerin ortaya çıkmasını etkileyen faktörleri de değerlendirmektedir. Mimari çalışmalar içinde sadece yapılan eserlerin fiziki yapısını değil aynı zamanda mimari yapıdaki dönüşümü de anlattığından dolayı farklı bir sanat tarihi çalışmasıdır.

Mehmet Genç'in *Devlet ve Ekonomi* adlı eseri sadece Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarını anlatmakla kalmayıp XVIII. yüzyılda değişen ekonomik zihniyeti yansıtması, verileri yorumlama ve değerlendirme şekli itibariyle incelenen ekonomi çalışmaları içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Çalışmada özellikle bahsedilmesi gereken bir diğer eser de Orlin Sabev'in *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* isimli Müteferrika ve matbaasını değerlendirilen çalışmasıdır. Bu çalışmayı benzerlerinden ayıran yanı sıra sadece matbaa ile ilgili bilgi vermeyip, döneme ait tereke kayıtlarını da inceleyerek matbaanın yayınlarına, Osmanlı insanının okuma alışkanlığına ait bilgiler vermesi ve en önemlisi İbrahim Müteferrika'nın tereke kaydını değerlendirmesidir.

GİRİŞ

XVIII. YÜZYILA KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ISLAHAT FİKRİ

Osmanlı tarihinde XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl sonlarına kadar olan dönem, “Osmanlı klasik dönemi” olarak tanımlanırken, sonrasında bu düzenin çeşitli sebeplerle değişime uğrayıp Osmanlı Devleti’nde görece bir duraklamanın başladığı kabul görmektedir. Osmanlı tarihinde bu dönemi Sokollu Mehmed Paşa’nın ölümüyle sona erdirenler bulunduğu gibi klasik süreci Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanatına kadar indirenlerde vardır. Osmanlı Devleti bu dönemde üç kıtada sayısı kırkı bulan eyalet ve dört bağlı emaretle en geniş hudutlarına sahip olmuştur. Ancak genişleme bir taraftan “Devlet-i Muazzama”nın kuvvet ve kudretini gösterirken diğer yandan onun zaaf ve noksanlıklarını da ortaya çıkarmaya başlamıştır¹.

Bu durumun sebeplerine genel olarak bakılacak olursa ilk olarak devletin XVI. yüzyılda doğal sınırlarına ulaşması, devletin güçlü düşmanlarla karşı karşıya kalması fetih politikasının eskisi kadar rahat bir şekilde sürdürülememesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır². Sınırların genişlemesi savaş masraflarının artmasında da etkili olduğu gibi imparatorluğun yönetiminde de sıkıntıların yaşanmasına neden oldu. Zira devlet bürokratik anlamda, XV. ve XVI. yüzyıllarla hızla büyümüştü. Nitekim iş hacmi artmış, yapılan işler karmaşıklaşmış ve buna paralel olarak memur sayısı ve yönetim birimleri de çoğalmıştı. Ayrıca yeni toprakların imparatorluğa katılımı, bunun sonucu değişen ilişkiler beraberinde çözülmesi gereken yeni problemleri de getiriyordu. Bu dönemde yetişmiş, işinde tecrübeli görevlilere her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmasına karşın klasik sistemin uzun süren memur yetiştirme süreci, bu ani ihtiyaç büyümesine cevap veremeyince istihdam ve ehliyetli devlet görevlisi sıkıntısı ortaya çıktı³.

Bu dönemin ekonomik durumuna yönelik bir değişim ticaret yolları üzerinde yaşandı. Osmanlı Devleti’nin XVI. yüzyıl başlarından itibaren Hint ticareti ve İran ipeği etrafında odaklanan ticaret yollarını kontrolleri altında tutmak için Akdeniz’de ve doğuda giriştikleri mücadeleleri kaybetmeleri ve keşiflerin Akdeniz ticaretine olumsuz etkisi ile doğu-batı

¹ M.Tayyib Gökbilgin; “XVII. Asırda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi” **Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, ss.197-218, TTK, Ankara 1985, s.198.

² Halil İnalcık; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Çev.Ruşen Sezer, YKY Yayınları, İstanbul 2003, s. 41-45. ; Metin Kunt; “Siyasal Tarih 1600-1789”, **Türkiye Tarihi-Osmanlı Tarihi 1600-1908**, c.III, ss.19-77, s. 20-26.

³ Ali Akyıldız; “Osmanlı Bürokratik Geleneğinin Yenileşme Süreci: Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”, **I. Uluslararası “Kutlu Doğum” İlmî Toplantısı İslâm, Gelenek ve Yenileşme**, ss. 129-141, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s.133.

ticaretindeki aracılığını XVII. yüzyılda özellikle Hint ticareti açısından tamamen, İran ipek ticareti açısından kısmen kaybetmesine sebep oldu⁴.

Amerikan gümüşünün Osmanlı topraklarına girmesi Avrupa'da olduğu gibi fiyatların yükselmesine yol açtı. Paranın değerinin istikrarsızlaşması ve enflasyon karşısında devletin paranın içindeki gümüş miktarını azaltması, kalp paraların yaygınlaşmasına ve devalüasyona sebep oldu⁵. Devalüasyon ise fiyatların tekrar artmasına, karaborsaya, ulufeli askerlerin isyan etmelerine neden oluyordu ki bu durum bir kısır döngüye dönüştü. Zira devlet isyan karşısında ulufeleri arttırınca hazine zora giriyor, hazinenin zora girmesi paranın tağşişine bu da enflasyona neden oluyordu⁶.

Osmanlı klasik düzenini etkileyecek bir diğer gelişme de ateşli silahların kullanımının yaygınlaşması ve ücretli asker sınıfı sayısının arttırılmasıydı. Yaşadığı ekonomik gelişmelere paralel olarak Avrupa'da ateşli silahları kullanan ücretli meslek ordularının ağırlık kazanması savaş sanayisini geliştirmiş, özellikle denizasıırı keşifler ve ticaret ateşli silahların kullanımı ile ilgili önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin ordu teşkilatını yeniden düzenlemeye gitmesiyle ulufeli askerlerin sayısı artarken, ordu teşkilatının geleneksel kuvveti tımarlı sipahilerin giderek tavsiye edilip, dirliklerinin merkez hazinesine aktarılmasına yol açtı ki bu, Osmanlı Devleti'nin klasik idare ve toprak rejiminin temelinden değişimini de beraberinde getiren bir gelişme oldu⁷. Tımarlı sipahilerin sistemden dışlanması ve bu dönemde yaşanan görece nüfus artışı Anadolu'da sosyal sıkıntıyı arttıran sebeplerden birini oluşturmuştur. Kaynaklarda "Gurbet ta'ifesi", "Levendat" isimleri ile geçen sınıf, köylerdeki toprak darlığı nedeni ile bir geçim aracı bulabilmek için Anadolu'ya yayılmağa başlamıştı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılış durunca, büyük askeri seferlerde gönüllü, donanmada levend ve azab olarak görev almış çok sayıda yurtsuz genç, Anadolu'ya işsiz ve dirliksiz geri atılmışlardı. İçlerinden bir kısmı ilmiye sınıfına girmek için eğitimin parasız olduğu medrese ve imaretlerde kümelenmeğe başlayınca Anadolu'da ufak medreselerde binlerce suhte toplandı. Sayıları XVI. yüzyıl ortalarından itibaren iyice artan bu suhteler gruplar halinde köylere yürüyerek açıkça eşkıyalığa başlamışlardı. Ayrıca devletin ihtiyacından çok fazlaya varan medrese öğrencileri öğrenimlerini bitirdiklerinde gidecek yer bulamıyorlardı. Bu nedenle de yer yer soygunculuğa ve toplu hareketlere girişerek uzun süren

⁴ Suraiya Faroqhi; "Krizler ve Değişim", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c.2, ss.545-758, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 614.

⁵ Halil Sahillioğlu; "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", **ODTÜ Gelişim Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı**, ss.1-38, Ankara 1978, s. 14-15.; Yaşar Yücel, **1640 Tarihli Es'ar Defteri**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1992, s. 8

⁶ Ömer Barkan; "XVI. Asrın İkinci Yarısında Avrupa'da ve Dolayısıyla Türkiye'de Vukua Gelen Fiyat Hareketlerinin Sebepleri", **Bellekten**, XXXIV/136, ss. 578-607, T.T.K., Ankara 1970, s. 597; Halil İnalçık; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", **Bellekten**, s.XV, ss.669-672, TTK, Ankara 1950, s.684.

⁷ Barkan; **a.g.m.**, s.597.

sûhte isyanları yarattılar. Askerî sistemdeki değişimin bir diğer sonucu kapıkulunun artması ve Anadolu'da geniş ölçüde yayılmalarıdır. Bundan sonra şehir ve kasabalara, vergi vermeyen ve adli muafiyetleri olan imtiyazlı bir zümre olarak iyice yerleşen yeniçeri ve altı-bölük süvarisi; vergi mültezimi, tahsildar ve asayiş işlerinden sorumlu olarak Anadolu'da hâkim bir duruma gelmişlerdi. Bu hal ise klasik şehir yönetimini değiştirmeye yetmiş, yeniçeri ve sipahi isyanlarının çıkışını hazırlamıştı. Böylece vilayet ve sancakbeylerinin kapılarında besledikleri sekbanlar kanuni kuruluşlar olarak onların yerini almakta idiler. Her valinin maddi olanaklarına göre, kapısında ulufe ödeme esasına göre topladığı bu askerler, teşkilatları ile her yönden padişah kapıkullarına benzemekte idiler. Tüfenkli sekban askeri için gerekli para, sekban akçası, ahaliden salma suretiyle toplanmakta idi. Seferler sırasında bölükleri fazlalaştırılan sekbanlar, aynı zamanda asayiş işlerinde de kullanılmaya başlanmıştı⁸. XVI. yüzyıl sonu, XVII. yüzyıl başında Anadolu'da pek çok köyün terk edilmesine neden olan sekban-sarıca toplulukları ve tımarlı sipahilerin etkin rol oynadığı Celali isyanları da mevcut düzene ağır bir darbe indirdi⁹. Bu gelişmelere paralel olarak merkezde vezirlerin ve kapıkullarının, taşrada yöneticilerin etkinliğinin artması, gelirlerin arttırılmasına yönelik olarak uygulanan vergi çeşidi ve miktarındaki artışlar ve iltizam sisteminin yaygınlaşması beraberinde idari mekanizmada taşradaki yöneticilerin gücünün artmasına yol açtı.

Tüm bu nedenler, yönetimde keyfiyetin ve usulsüzlüklerin artması, halkın yaşam şartlarını, devletin klasik dönemde kemikleşmiş idari, mali, sosyal ve askeri yapısını derinden etkileyecekti. Osmanlı Devleti'nde dâhili ve hârici faktörlerdeki değişime paralel olarak yaşanmaya başlayan bu aksaklıkların sebeplerinin devlet yöneticileri ve âlimleri tarafından nasıl algılandığı en açık ve teferruatlı şekilde siyasetname, nasihatname ve layiha türü eserlerde görülmektedir. Osmanlı devlet adamları ve âlimleri tarafından kaleme alınan bu eserler genel olarak siyasi, sosyal, askeri problemleri ortaya koyarak bunların çözüm yollarını göstermeye çalışmışlardır¹⁰.

Bunlardan birincisi Gelibolulu Mustafa Âli'dir. *Künhü'l-Ahbâr*'da görüş ve tenkitlerini yer yer ortaya koyduğu gibi bu konuda başka eserler de yazmıştır. 1581'de Halep Defterdarı iken yazdığı *Nasihatü's-Selâtin* adlı eseri bir mukaddime, dört bab ve bir hatimeden oluşmaktadır. Eserin girişinde iyi bir idarenin ilkelerini açıkladıktan sonra birinci bölümde padişahların devlete ait önemli işleri takip etmesi gerektiğine, adaletle mansıpların ehline verilmesine, narhın kontrolüne, zulmü engelleyip halkın korunmasına dikkat

⁸ Yaşar Yücel; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon", **Bellekten**, c.XXXVIII, s.152, ss.657-708, T.T.K., Ankara 1974, s.691-692.

⁹ Mustafa Akdağ; **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyânları**, Ankara 1999, s.16.

¹⁰ Kayhan Atık; "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", **Türkler**, c.11, ss.45-51, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 49.

çekmektedir. Sonraki bölümlerde kanunlara aykırı yapılan işlerden dolayı ortaya çıkan sıkıntılar, bu sıkıntılardan dolayı halkın içine düştüğü buhran anlatılmaktadır. Daha sonra bazı somut örneklerle Osmanlı düzeninde çözülmenin başladığını, durumun padişahın gizlendiğini belirterek kendisine sözü doğru bir yoldaş bulmasını tavsiye etmektedir. Dördüncü bölümde yaşadığı hayatı ve sıkıntıları anlatmıştır¹¹. Sonuç kısmında da on bölüme ayırdığı çeşitli tavsiyelere yer vermiştir. *Tezyil* bölümünde hakkındaki suçlamalara cevap verirken, *Teznip* yine kendi hakkında olup, işindeki samimiyetten bahsetmektedir¹².

1581-1582 yıllarında yazdığı *Hulâsatü'l-Ahvâl-Der-Letâfet-i Mevâiz-i Sahîhü'l-Hâl* adlı 247 beyitlik eserinde hükümdardan başlayıp, vezirler, ulema, şeyhler, şairler, beylerbeyleri, zeamet sahiplerinden tüccarlara kadar her kesimdeki bozulmayı acı bir mizahî dille anlatmaktadır¹³. Mustafa Âli'nin ayrıca 1591 yılında kaleme aldığı *Kenzül'l-Ahbâr ve Lakhu'l-Efkâr* ve 1596'da Câhiz'in "Minhâcü's-Sülûk"undan faydalanarak telif ettiği *Mehâsinü'l-Edeb* siyasetname niteliğindedir. Bir mukaddime onbeş fasıl ve bir hatimeden oluşan *Mehâsinü'l-Edeb*'de ağırlıklı olarak hükümdarın vazifelerinden bahsedilir. Yine 1598'te yazdığı *Füsûll-i Hal u Akd ve Usûl-i Harc u Nakd* adlı otuz iki bölüm bir giriş ve sonuçtan oluşan eseri çeşitli devletlerin kuruluş ve yıkılış sebeplerini ortaya koymakta ve dolaylı olarak düzeni bozulmaya yüz tutan Osmanlı Devleti'ni uyarmaktadır¹⁴. Yine Mustafa Âli'nin *Hakâyiku'l-Ekâlim* adlı küçük bir risalesinde III.Murad devrinde Osmanlı memleketlerinin önemine göre buralarda istihdam edilecek görevlilerin sahip olmaları gereken vasıflara dair bilgiler vermiştir¹⁵.

Bu devre ait ikinci bir isimde Bosnalı bilgin Hasan Kafi'dir. 1595'te tamamlamış olduğu *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem* adlı Arapça eseri devrin erkânı ve ulema tarafından çok beğenilmiş, bu sebeple bir yıl sonra kendince Türkçe'ye çevrilmiştir. Eserini yazma nedenini "*alemün nizamında fesad ve bozgunluk müşahade eyledim, dahi Adem oğlanlarının halleri intizamında bozgunluk müşahade etdim, husasa ki dar-ı İslam'da, yani memalik-i İslamiye'de...*" sözleri ile açıklamaktadır¹⁶. Sınırdaki görev yapması ve devlet memuru olmasından dolayı hem fütihat hem de memleketi adaletle idare etmenin gereğini ve şartlarını bizzat tecrübe etmiştir. Osmanlı'da görülen bozulmayı, adalette, müşaverede ve asker tedarikiyle tedbirinde ihmal olduğunu, bunlara rüşvetin ve kadın sözü ile hareket etmenin yol

¹¹ Saadetin Eğri; "Âli Bey'den Sultanlara Nasihat ve Hükümdarlarda Olması Gereken Özellikler", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, sayı 12, ss. 95-107, 2007/1, s.96-97.

¹² Orhan Şaik Gökyay; "Nasihatü's-Selâtin", **Tarih ve Toplum**, c.4, sayı 20, ss.62- 68, 1985, s.63.

¹³ Sadettin Eğri; "Gelibolulu Âli'nin "Nushatü's-Selâtin" Adlı Eserindeki Rüşvetle İlgili Değerlendirmeler", **Tarih ve Toplum**, c.31, sayı:181, ss.52-54, 1999, s.53.

¹⁴ Bekir Kütükoğlu; "Âli Mustafa Efendi", **D.İ.A.**, c.2, ss.414-416, s.415.

¹⁵ Gökbilgin; **a.g.m.**, s.200-201.

¹⁶ Çoşkun Yılmaz; "Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kavramlar", **Türkler**, c.11, ss.34-44, Ed. H.Celal Güzel-K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 36.

açtığını söyleyerek dört sebebe bağlamaktadır. Eser dünyanın nizamının işleyişini ve erkân-ı erbaa'yı açıklayan bir mukaddime ile başlamaktadır. Birinci ve ikinci bölümde padişahın ve vezirlerin dikkat etmeleri gereken konulara ve meşveretin önemine dikkat çekmektedir. Üçüncü bölümde ise askeri durumu irdeleyerek silah teknolojisinde yeniliklerin takip edilmesi gerektiğini anlatmaktadır ki bu onu diğer yazarlardan ayıran en önemli yanındır¹⁷. Hasan Kafi, Eğri Seferi üzerine "...şimdi düşmanda yeni çıkmış silahlar (yaraklar)kullanılmakta, yeni top ve tüfekler yapılmakta ve bunlar aşırı kullanılmaktadır. Asker bu yüzden kaçıyor. Yasaklardan sakınma, disiplin kalmadı..."¹⁸ şeklindeki sözleriyle savaş usullerinde ve teknolojisinde bir takım değişikliklerin varlığına değinmekte ve tedbirler alınması gerektiğini belirtmektedir.

XVI. yüzyıl sonlarında devletin siyasi ve askeri yapısında ortaya çıkan rahatsızlıklar dönemin ilim ve fikir erbabınca bu şekilde tespit edilip, çareler aranırken aslında Osmanlı yönetimi de durumu düzeltmeye çalışıyordu. Yönetici kadronun otoritelerini kötüye kullanarak halk zulüm etmeleri sebebiyle halkın köyünden kopup şehirlere akın etmesi, "çift-bozan" reayanın güvenlik açısından da dâhili bir problem teşkil etmeye başlaması, Osmanlı padişahlarının konuya eğilmelerini gerektirmiş, *adaletnâmeler* adı verilen padişah fermanlarıyla bu durumun önlenmesine çalışılmıştır¹⁹.

Devletin umumi vaziyetindeki zaaf ve bozuklukları müşahede edenler bunu bilhassa şer-i şerife, örf ve âdete riayetsizlik ve kavânin-i mazbutânın ihlâli sebeplerine dayandırdıklarından, I.Ahmed devrinde yoğun bir şekilde kanuni düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu noktada devrin idare ve maliye adamı ve aydını olan Aynî Ali Efendi'nin *Kavânin-i Âl-i Osman der Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Divan* isimdeki risalesi karşımıza çıkmaktadır. Bu eser, yeni ve eski defterlerde bulunan kanunnamelerden yararlanarak ortaya konulmuştur. Bu risale yedi bölüm ve bir hatimedden oluşmaktadır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'ndeki tüm beylerbeylikleri ve ne kadar hasları olduğu ve beylerbeyliğe ait kanunlar açıklanmaktadır. İkinci bölüm sancaklara ait olup, sancak beylerinin tatbik edeceği kanunlar hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölümde defter kethüdaları, tımar kethüdaları ve tımar defterdarlıklarının hasları, dördüncü bölüm beylerbeyliklerde bulunan kılıç, tımar ve asker miktarları, beşinci bölüm de zeamet ve tımarlar, sonraki bölüm zeamet ve tımar dağılımı ile ilgili kanunlar, son bölümde zeamet ve tımar dağılımında yaşanan sıkıntı ve karışıklıkların ortadan kaldırılması için yapılması gerekenler anlatılmaktadır²⁰. 1609'da tamamladığı bir diğer eseri *Kavânin-i Osmaniye ve Havâkîn-i Sultaniye* adıyla o zamana kadar carî olan

¹⁷ Mehmet Öz; **Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s.74-76.

¹⁸ Niyazi Berkes; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s.73.

¹⁹ Halil İnalçık; "Adaletnâme", **D.İ.A.**, c.I., ss.346-347, İstanbul 1988, s.347.

²⁰ Muammer Yılmaz; "XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî, Askerî ve Mâlî Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 121, ss.155-173, Ağustos 1999, s.155.

kanunları bir usul içerisinde düzenleyip araziye, tımar ve zeametlere, erkân ve memurine, umur-u maliye ve sair alanlara dair nizamâtı bir araya toplamıştır²¹.

XVII. yüzyılda ortaya çıkan bir diğer eser *Kitab-ı Müstetâb* isimli eserdir. Müellifi belli olmayan eser, kısa bir mukaddime ile oniki bölüm ve bir zeylden oluşmaktadır. Eser değişen durumun düzeni bozduğu ve halkta infiale sebep olduğundan yöneticilerin hangi tedbirlerle bunu düzeltebilecekleri anlatılmaktadır. III.Murad'dan sonra adaletin bir yana bırakıldığı, vezir ve beylerin birbirine düştüğü, yöneticilerin menfaatlerine göre hareket ettiklerinden memleketin harap olup, masraflara yetişilemediğini belirtmektedir. Ordunun başarısızlığı için de gerek tımarlı askerlerde gerekse kul taifesinde nizama dikkat edilmeden iş görülmesini, kul taifesine ecnebi karıştırılmasını, savaşta yararlık gösterip göstermediği dikkate alınmadan tımar verilmesini, rüşvetle iş görülmesinden ötürü yeniçerilerin sayısının çok artmasını gerekçe göstermektedir. Tımarların vüzera ve ileri gelenlerin eline geçmesi ile tımarlı sipahilerin zor durumda kaldığından da bahsetmektedir. Bozulmada rüşveti ve gereksiz masraflarla hazinenin boşalmasının etkili olduğunu, asker ulufelerinin ödenememesinden ötürü seferde de başarılı olunamadığına değinmiştir²².

Kitab-ı Müstetâb'ın diğer bölümlerinde ise bahsedilen bozuklukların nasıl düzeltileceği ve alınması gereken tedbirler anlatılmaktadır. Padişahın devletin adaletle yönetilmesini sağlamak konusundaki sorumluluğuna dikkat çekerek, yönetici kadrosuna yapılan atamalarda da dikkatli olması ve ehil kişilere görev vermesini ve kanun-ı kâdim'den ayrılmaması önemle vurgulamaktadır²³.

XVII. yüzyıl ortalarında yazılıp Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya sunulan *Kitab u Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâf'i'l-Mü'minîn*'de, *Kitab-ı Müstetâb*'taki sebeplere benzer sebepleri anlatmasının yansıra farklı konulara da temas etmektedir. Âlimlere önem verilmediğinden ve hâkir görüldüklerinden bahsederek, içinde buldukları zor şartları anlatmış, gerekli önlemlerin alınması halinde yöneticilerden korkmayacaklarını, rüşvet almayacaklarını ve hak üzere hukuku icra edebilecekleri açıklanmıştır²⁴. İhtisap kurumunun yozlaşmış olmasından ötürü fiyatların ve kalitenin denetlenmesinde aksaklık yaşandığından, vergi defterlerinin düzenli olarak yenilenerek halktan kaybettiği malları üzerinden vergi talep edilmemesi gerektiğinden bahsetmektedir²⁵. Eser yangınların önlenmesi, İstanbul kasap, fırıncı, ekmekçi gibi çeşitli esnafının durumu, İstanbul'a mal getirenler, gayrimüslimlerin

²¹ Osman Köksal; "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri", **Osmanlı**, c.7, ss.162-169, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.163-164.

²² Öz; **a.g.e.**, s.79-80.

²³ Öz; **a.g.e.**, s.80-81.

²⁴ Yaşar Yücel; "Osmanlı Devlet Bünyesine Dair Metinler II "Kitab u Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâf'i'l-Mü'minîn", **D.T.C.F. Yayınları**, Ankara 1980, s.9.

²⁵ Yücel; **a.g.e.**, s.21, 25.

kıyafetleri, mutbah-ı amirede pişirilen yemekler, askerî ocaklar gibi çok çeşitli konular ve aksaklıklarla, çözüm yolları hakkında bilgi vermektedir. İhtiyaç sahiplerinin tespit edilip çavuşlarca defterlere kaydedilmesini ve yapılacak hayır işlerinin buna göre yapılmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca bazı konularda günün şartlarına göre düzenlenme yapılmasının gerekli olduğuna dikkat çekmektedir²⁶.

1625 tarihinde Ömer Talib adlı bir seyyah, *Tarih-i Hind-i Garbi* kitabının kenarına “Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler; gemilerini her yere gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, İndüs, Çin malları Süveyş’e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileri ile Frengistan’a taşınıyor, oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul’a ve diğer İslam ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp, çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslam ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir; aksi halde çok geçmeden Avrupalılar İslam ülkelerine hükmedecektir.”²⁷ şeklinde ekleme yapmıştır. Bu ek, sorunun sadece askeri kaynaklı olmadığını ortaya koyarak, gerçekleşen coğrafi keşiflerin Osmanlı Devleti’nin ekonomisini, idaresini, siyasasını bağımlı hale getireceğini belirterek, günün siyasi tablosu akılcı bir şekilde yansıtılmıştır²⁸.

Bu dönem ıslahatçıları içinde en önemli isimlerden biri de Koçi Bey’dir. Padişaha devletteki çöküntünün sebebini ve yapılması gerekenlere dair 1631’de hazırladığı risalesinde bozulmanın temelini divan toplantılarına padişahın katılması geleneğinin bozulduğu Kanuni devrine kadar götürmektedir²⁹. İmparatorluktaki askeri, idari, sosyal tüm bozulmaya sebep olarak rüşveti göstermektedir. Rüşvetle yeniçerilerin sayısının arttığını, makam ve mansıpların ehil olmayan kişilere verildiğini, ilmiye ve kadılık makamlarının dahi rüşvetle değiştiğini ki hak ve adaletin dağıtıldığı böyle bir makamda bile rüşvetle iş görülmesini mahva sebep olarak görmektedir³⁰.

Çözüm olarak askerlerin düzenlenmesi gerektiğini, tüm memuriyetlerin ehline verilmesini, yetkilerin belirlenmesini önermektedir. Bu noktada sadaretin işlerini müdahaleden uzak tutmak gerektiği gibi eyalet ve sancak yönetimine işi bilen kimseler görevlendirilmeli ve suçları sabit olmadıkça azledilmemelidir. İlmiye kadroları ilim sahibi

²⁶ Yücel; **a.g.e.**, s.40.

²⁷ Bernard Lewis; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1992, s.28.

²⁸ XVI. yüzyılda Akdeniz hâkimiyeti için yapılan mücadeleler Osmanlı Devleti’nin Avrupalı devletlerin Akdeniz’e yönelik politikalarına karşı kayıtsız kalmadıklarını göstermekle ancak yazılan ıslahat risalelerinde bu konuya ve sonuçlarına değeriendirilmemektedir.

²⁹ Koçi Bey; **Koçi Bey Risaleleri**, Yay.Hz. Seda Çakmakçioğlu, Kabalcı, İstanbul 2008, s.81-82.

³⁰ Koçi Bey; **a.g.e.**, s. 44,48,59-60.

kişileri verilerek yetersiz olanları ihraç edilmelidir. Merkezdeki görevliler yetenekli ve iş bilen kimselere verilmeli, hak edene tımar tevcihi yapılmalıdır³¹.

Aziz Efendi'nin *Kanûn-nâme-i Sultânî li'Aziz Efendi* eseri Osmanlı siyasi anlayışı ve düzeni içinde padişahın merkezî yerini gösteren bir başlangıçla padişaha seslenerek Allah'ın bir devlete öfke bakmasıyla o devletin zulüm ve baskıdan perişan olduğunu, Allah'ın böyle bakmasının sebebinin de o memleket yöneticilerinin ve halkının Allah'a karşı tutumlarından kaynaklandığı anlatmaktadır³². Kendinden önceki risale yazarlarının görüşlerini paylaşarak eserinde, sahipsiz tımarların beylerbeyinin sepetine girdiğini ve usulsüzlük yapıldığını, vezirlere padişah haslarından verilen gelirlerin mültezimlere verilmesiyle hem halkın perişan olduğu hem de padişah haslarının askeri ve ekonomik olarak verimsizleştiğini anlatmaktadır. Diğer risale yazarlarından farklı olarak hazineye büyük külfet getiren vezirlerin sayısını azaltması gerekirken tersini yaptığı için devrin padişahını doğrudan eleştirmektedir. Şeriata aykırı olarak yapılan temliklerin durumundan ve saraya işe yaramaz kulların alınmasından şikâyet ederek bunun yerine Arnavut ve Bosnalı kulların tercih edilmesini tavsiye etmektedir. İkinci kısımda ise yeniçerilerin durumu, kanun-ı kadîme aykırı olarak artan sayıları ve ocaktaki usulsüzleri anlatmaktadır. Diğer risalelerden bir diğer farkı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt beylerinden bir bölümde bahsetmesidir. Kürt beylerinin durumunun ıslah edilmesi gerektiğini, Macaristan seferinden sonra bölgedeki beylerbeylerinin Kürt beylerinin işlerine karıştıklarını, bazılarını azl ve nasb ettiklerini bunun sonucunda da sayılarının azaldığını ve savaşlarda yararlılık gösteremediklerini anlatmaktadır³³. Sahte seyyidlerden, tımar ve zeamet ıslahından bahseden Aziz Efendi sonuç kısmında bu konularda yapılacak olan ıslahatların faydalarını anlatmıştır³⁴.

Bir diğer risale olan *Hırzû'l-Müluk*'ün müellifi belli değildir. Vezirliği dört halifenin makamına benzeten yazar, bu makamdaki kişilerin gözü tok olup, halkın refahını yükseltmek için uğraşmaları ve hazineyi korumaları gerektiğini belirtir. Birinci bölümde padişahın niteliklerinden bahsederken padişahın vezir tayinlerinde titiz davranmasını, devletin bekası için askerin gerekli olduğu, askerin bağlılığı içinse dirliklerin verilmesinden bahsettikten sonra dirlik sistemindeki bozulmanın nasıl olduğunu ayrıntılarıyla aktarmaktadır. İkinci ve üçüncü bölümde vezirlerin niteliklerinden, taşra yöneticilerinin görev yerlerinde dikkat etmeleri gereken hususlardan, rüşvetin ne kadar yaygınlaştığından şikâyet edip, şeriata göre hareket edilmesini tavsiye etmektedir. Eserin dördüncü bölümünün konusu ulemadır. Ulemanın rüşvetle yükseldiğini anlatıp, cahil kimselerin kadılığa kadar yükselebildiğinden

³¹ Koçi Bey; **a.g.e.**, s.77-78.

³² Aziz Efendi; **Kanûn-nâme-i Sultânî li'Aziz Efendi**, Yay.Hz. Rhoads Murphey, Harvard Univ., 1985, s. 27.

³³ Aziz Efendi; ; **a.g.e.**, s.33-36.

³⁴ Aziz Efendi; ; **a.g.e.**, s.38,40-42.

dert yanarak yapılması gerekenleri ve sahip olmaları gereken vasıfları açıklamıştır. Sonrasında şeyhlerin durumuna değinilerek çok fazla sayıda sofunun olduğunu bunun sakıncalarını, pek çok kişinin vergi vermemek için rüşvetle kendini seyyid ve şerif olarak gösterdiğini anlatmıştır³⁵.

Bu dönemdeki ıslahat risalelerine örnek olarak ayrıca Kadızâde İlmî Mehmed Efendi'nin *Nushü'l-Hükkâm Sebebü'n-Nizam*, Reisülküttap Avni Ömer Efendi'nin *Kanun-i Osman Mefhum-ı Defter-i Hakan* risalesi sayılabilir. Bu eserde imparatorlukta tüm eyalet, kale, köy, mezra ve arazileri kaydederek, bunların hangi hizmete tahsis edildiği, aralarındaki farklar ve uygulamada aldığı farklı şekilleri açıklanmakta, konu ile ilgili çeşitli terimleri de izah ederek düzenin yeniden sağlanmasına, bazı ıslahatların yapılmasına dikkat çekmek istenmektedir³⁶.

XVII. yüzyılın önemli fikir adamlarından biri olan Kâtip Çelebi'yi diğer ıslahat taraftarı isimlerden ayıran yanı, devlet idaresine yönelik görüşlerinin yanı sıra toplumun manevi yapısını da göz önünde bulundurarak fikrî ve zihnî bir değişimden bahsetmesidir. *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahakk* adlı eserinde medreselerdeki skolâstik düşünce ve taassubu eleştirerek pozitif bilimleri ve felsefeyi savunmuştur. Matematik, astronomi ve coğrafyadan verdiği örneklerle pozitif bilimin önemini açıklamaya çalışmıştır. Kanuni dönemine kadar hikmet ve şeraiti bilen âlimler varken zamanla felsefenin lüzumsuz görülerek kaldırıldığını neticede ilmî faaliyetlerin sessizliğe büründüğünden bahsetmiştir. Yaratılıştan beri insanların fırka fırka, çeşitli mezheplerde ve görüşlerde olduğunu, bunun doğal karşılanması gerektiğini vurgulamıştır. Taassup ehlinin tartıştığı taganni, raks ve devr, tasliye ve tarziye, tütün, kahve, afyon, Peygamberin ebeveynlerinin kâfir olup olmadığı gibi çeşitli konu başlıklarını inceleyerek bunları gerçekçi bir yaklaşımla değerlendirmiş, bu konularda mevcut farklı görüşler için kaba kuvvete ve şiddete başvurmanın çözüm getirmeyeceğinin altını çizmiştir³⁷.

Kâtip Çelebi'nin bir diğer risalesi *Düstûrü'l-Amel li-İslahi'l Halel*'dir. Bir mukaddime, üç bölüm ve bir hatimedden oluşan risalenin birinci bölümünde reaya, diğer iki bölümünde sırasıyla askeriye ve hazine ele alınmaktadır. İbn-i Haldun'un devlet görüşünü benimsemiştir³⁸. Ancak alınacak tedbirlerle devletin ömrünü uzatmanın ve bu süreyi daha iyi geçirmenin mümkün olduğunu söylemiştir. Diğer risalelerde olduğu gibi hazinenin boş olmasını, askeri nizamdaki düzensizliği, masrafların çok olmasını, reayanın durumu gibi

³⁵ Osman Özkul; **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, Birharf Yayınları, İstanbul 2005, s.121-123; Öz; **a.g.e.**, s. 70-73.

³⁶ Mehmet İpşirli; "Avni Ömer Efendi", **D.İ.A.**, c.4, ss.124-125, İstanbul 1991, s.125.

³⁷ Orhan Şaik Gökyay; "Katip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", **Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, ss.3-92, TTK, Ankara 1985, s.87.

³⁸ Z. Fahri Fındıkoğlu; "Türkiye'de İbn Haldunizm", **Fuat Köprülü Armağanı**, ss.153-164, D.T.C.F. Yayınları, İstanbul 1953, s.156-157.

sebepleri sıralayarak reyanın durumunun düzelebilmesi için vergi yükünün azaltılması ve kanunların işler hale gelmesi gerektiğini belirtmiştir³⁹.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın 1714-1717 yılları arasında yazmış olduğu *Nesayih-ül Vüzera ve'l- Ümera* adlı eserinde Osmanlı klasik dönemine olan özlemine dile getirerek maliyede mevcut bozukluklardan söz etmiştir. Yazar, bu eserde kendisine temel olarak ilerlemeyi, değişimi değil gelenekselliği almıştır. Meslekler arası geçişlere ve sosyal dengeyi bozacak uygulamalara “*Reayayı dahi askeri zümresine ilhaktan tehaşi lazımdır. Zira reaya serseri guruhuna girmek lazım gelursa raiyyet eksilir, reaya kalmayınca irad noksan gelir, devletin düzeni bozulur*” gerekçesi ile karşı çıkmaktadır⁴⁰. “*Kısacası dinini sakınır ve devleti kayırır ve hazine malını tüketmede ceza gününü Allah'ın azabına uğrayacağını düşünür insanlar buldurup o mevkilere tayin olunmak gerekir.*” sözleri ile Osmanlı Devleti'nin mali sorunlarından birisine işaret etmiş ve rüşvet, iltimas gibi konular üzerinde durarak ahlaki çöküntüyü belirginleştirmiştir⁴¹.

Islahat önerilerini içeren eserler içinde Sarı Abdullah Efendi'nin *Nasihatü'l-Müluk Tergîben li-Hüsni's-Süluk*, Hazerfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyan fi Kavain-i Âli-i Osman* adlı eserleri, uygulamadaki ıslahatlarıyla Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve Köprülü Mustafa Paşa'yı saymak mümkündür⁴².

Geleneksel toplumların en önemli özelliklerinden birisi, yeniliği ihtiyatla karşılamak ve istikrarı yani mevcut düzeni korumaktır. Geleneksel bir toplum olan Osmanlılar da, uzun süre yeniliklere şüpheyle bakmışlardır. Osmanlı dünyasındaki devletle halkın bir bütün olarak ilişkisi, devletin tek tek gruplarla ilişkisi ve her grubun içinde bireylerin merkezle ilişkisi, sistemin özü olarak görülmekteydi. Bu nedenle de temel Osmanlı siyaseti, söz konusu ilişkilerin değişmemesi üzerine bina edilmişti. Zaten sistemin ilâhî düzenin bir yansıması olarak anlaşılması, değişimi ahlâkî olarak da istenmeyen bir durum hâline getirmişti. Öte yandan bu ilişkilerin sabitleşmesi, iktisadî, kültürel ve siyasî alanda rollerin ve kimliksel özelliklerin de sabitleşmesini imâ etmekteydi. Böylece durağanlığı idealize eden bir bakış açısı kökleşti. Nizâm-ı alem anlayışı, devletin “reayasıyla birlikte” ebedî olması bu temel üzerine hayat buldu. Dünyevî nizam Osmanlı tahayyülünde ilahî olana yaklaştıkça, ilahî diğer özelliklerini de sahiplendi; İslâmî tevhit anlayışına paralel bir şekilde dinle devleti

³⁹ Katip Çelebi; *Düsturü'l-Amel li-İslahî'l Halel*, Yay.Hz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.22-30

⁴⁰ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; *Nesayih'u-l Vüzera ve'l-Umera*, (Sad.Hüseyin Ragıp Uğural), Mersin 1992, s.97.

⁴¹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; *a.g.e.*, s.12.

⁴² Köksal; *a.g.m.*, s.167.

bütünleştiren, iktidarı parçalanamaz ve paylaşılamaz bir bütün olarak tanımlayan bir bakış oluştu ve bu nitelikler toplumsal uyumun temel taşları olarak algılandı⁴³.

Osmanlı toplumu ve devletine bakıldığında “Baş düzgün olursa beden düzgün olur”, “Balık baştan kokar”, gibi sözlerin bir yansıması olarak devlet merkezli bir anlayış ve yapılanmanın var olduğu, siyasi, sosyal, kültürel vb. değişimin devlet ve yönetici elit öncülüğünde seyrettiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı sisteminde uyum, temelde devlete uyum anlamına gelmiş oldu. Dolayısıyla devlet onayı olmadan hiçbir değişime izin verilmediği gibi; değişimin meşru sayılabilmemesinin tek yolu devlet tarafından yapılmasıydı. Değişim daima devlette başlayan ve oradan topluma sirayet etmesi gereken bir olgu olarak görüldü⁴⁴.

Öte yandan, geleneksel toplumlardaki bir diğer önemli karakteristik olan selefin üstünlüğü ve mâzinin bugünden daha iyi olduğu düşüncesine paralel olarak, kendileri açısından en yüksek potansiyeli taşıdıklarına inandıkları Kanûnî Sultan Süleyman dönemi değerlerine ve müesseselerine dönmeyi (kanûn-ı kadîm) amaç edinmişlerdi. Bu yüzden, soruna, uzun süre aksi bir istikamette, geriye doğru bakılarak çözümler aranmıştı. Zira Osmanlılar, ortadaki problemin, yani Avrupa'nın başarısının, Batı'nın üstünlüğünden değil, kendi noksanlıklarından kaynaklandığını düşünüyorlardı⁴⁵.

Bu eserler, özellikle kalem erbabına ait risaleler, ıslahat girişimlerine zemin hazırlamıştır. Ancak ferdi ve içtimai kaygıları gidermeyi hedefleyen, uygulamaya yönelik bir siyaset anlayışının savunulduğu Osmanlı siyaset eserlerinde yeni bir siyasi anlayış veya yönetim şeklinin tartışmasına gidilmemiştir. Devlet, toplum ve zihniyet yapısı, dönemin şartlarından dolayı böyle bir ihtiyaç da hissedilmemiştir. Devletin bürokratik ihtiyaçlarına cevap aranmış, yönetilenlerden çok yönetenlerin bilinçlenmesi esas alınmıştır. Mevcut siyasi yapıya katkı için yazılan bu eserlerde, yönetim şekli olarak hükümdarlık sisteminin meşruiyeti desteklenmiştir. Zaten devrin anlayışına göre, saltanatla devlet aynı anlamda kullanılmıştır. Birinin aleyhine olanın diğerine de aynı oranda tesir edeceği benimsenmiştir. Geleneksel toplum anlayışına uygun bir siyaset düşüncesi savunulmuştur. Umumiyetle öteden beri var olan tarih ve siyaset düşüncesinin kalıpları dışına çıkılamamış, XVI. ve XVII. yüzyılı

⁴³ Etyen Mahçupyan; “Osmanlı Dünyasının Zihnî Temelleri Üzerine”, **Doğu Batı**, Sayı 8, ss.49-68, 2004, s.65-66.

⁴⁴ Ejder Okumuş; “Osmanlı Devleti’nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları”, **Türkler**, c.11, ss.27-33, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.27; Mahçupyan; **a.g.m.**, s.66.

⁴⁵ Bu zihniyet sadece Osmanlılara özgü değildi. XVI. yüzyılda Osmanlılar karşısındaki Batı dünyasının içinde bulunduğu ruh halini Filozof Erasmus “onlar (Türkler) utkularını (zaferlerini) bizim kötülüklerimize borçludurlar” sözleri açıklamaktadır. Bkz. Ali Akyıldız; “Osmanlı Bürokratik Geleneğinin Yenileşme Süreci: Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”, **I. Uluslararası “Kutlu Doğum” İlmî Toplantısı İslâm, Gelenek ve Yenileşme**, ss. 129-141, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s.130.

derinden etkileyen iktisadi, sosyal, siyasi ve teknolojik gelişmeler ve Osmanlı toplumuna etkisi üzerinde durulmamıştır. Problemler karşısındaki ortak reçete olarak, şer'i şerife, örf ve âdete riayet edilerek kanunların ihlalinin önlenmesi yani kânun-ı kadîm'e dönüş mutlakiyet noktasında savunulmuştur⁴⁶.

Devlet adamları imparatorluğun yaşadığı sıkıntının sebebini dâhili faktörlerde görerek hârici faktörleri değerlendirmemişlerdir. Avrupa'da yaşanan değişimler ve bu değişimlerin Osmanlı İmparatorluğu'na etkisi göz ardı edilirken, dış dünyadaki gelişmeleri gözlemlemedeki eksiklik, Avrupa'nın eşiğinde olduğu Aydınlanma Çağı'nı ve bunu hazırlayan şartları okumalarını engellemiştir.

⁴⁶ Coşkun Yılmaz; "Hazerfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.259-333, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.302.

BİRİNCİ BÖLÜM

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA SİYASİ GELİŞMELER

Karlofça Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesinin artık durduğu, Osmanlı gücünün ve korkusunun yabancı devletlerin üzerinden silindiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti daha önce önem vermediği İngiltere, Fransa, Felemenk gibi bazı Avrupa devletlerinin kendi siyasetlerine göre tesirleri altına girmeye başlamış bazen biri bazen ikisi ile anlaşarak siyasetini idare ettirmiştir. Nitekim Karlofça Antlaşması Avusturya ile müttefik olup, onu hem Fransa hem de Osmanlı ile savaşmaktan kurtarmak isteyen İngiltere ve Felemenk devletlerinin gayretleri ile ortaya çıkmıştır¹.

Rusya mukaddes ittifak devletlerinin Osmanlı ile yaptığı barış görüşmelerini engellemek istediye de başarılı olamadı. Petro Osmanlı ile savaşa daha geniş ölçekte devam etmek istiyor, bunun için Avrupa devletleriyle ittifak yapmanın gerekli olduğunu düşünüyordu. Bu amaçla Avrupa'da temaslarda bulunmak üzere *Fevkalade Yetkili Rus Sefiri* makamını oluşturdu ve 1697'de yola çıkan sefaret heyetinin içinde Petro Mihaylov takma adıyla Petro'da yer aldı. Ancak Avrupa Devletlerini Osmanlılara karşı ittifak kurmaya ikna edemedi².

Karlofça görüşmelerine davet edilen Rusya Kerç kalesini alma hususunda ısrar edince görüşmelerden bir netice elde edilemedi ve iki yıllık bir mütareke yapıldı. Tek başına Osmanlı ile mücadele edemeyeceğini gören Rusya İsveç üzerine harekete geçebilmek için Osmanlı ile barış yapmak amacıyla İstanbul'a elçi gönderdi. Osmanlı Devleti adına Reisülküttap Rami Efendi ve Divan-ı hümayun baş tercümanı Mavrokordato, Rusya adına Ukraynçov'un görevlendirildiği müzakere neticesinde 13 Haziran 1700 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. Anlaşma gereğince Özi boyunca Ruslar tarafından işgal edilen kaleler yıkılarak Osmanlı'ya iadesi, Azak Kalesi ve arazisinin Ruslara bırakılması, Rusların Kırım Hanı'na artık vergi vermemesi ve Rusya'nın bağımsızlığının tanınması, esirlerin serbest bırakılması ve Rusların İstanbul'da temsilci bulundurabilmesi kararları alındı³. Müzakereler sırasında Rus heyeti Azak-İstanbul arasında Rus gemileri için sefer izni talep ettilerse de, Karadeniz'in bir Türk gölü sayılmasından ötürü, bu talep Osmanlı heyeti tarafından kesin olarak reddedildi. Ancak anlaşmanın imzalanmasından sonra Rus elçisi olarak İstanbul'a gelen Tolstoy şahsi

¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Büyük Osmanlı Tarihi**, c. V., 6.Baskı, s.1.

² George Verdansky; **Rusya Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 194-195.

³ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **Zübde-i Vekayiât**, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s.692-698,706-713; Osman Köse; "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", **Osmanlı**, c.I., ss 536-549., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999, s. 538.

nüfuzunu kullanarak deniz ticaretini sağlamaya çalıştığı gibi Rusya izin konusunda Osmanlı Devleti'ne başvurmaya devam etti⁴.

Karlofça Antlaşması'ndan sonra Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa ilk iş olarak devletin sıkıntılarını bertaraf etmek için ıslah meselesine ağırlık verdi⁵.

Karlofça ve İstanbul antlaşmalarından sonra Kırım Hanlarının bu iki devlet topraklarına yapacakları akınların önlenmesi onların maddi kaybına sebep oldu. Kırım Hanları Rus ve Lehlerin antlaşmaya aykırı hareket ettikleri iddialarıyla taarruza vesile çıkarmak isteseler de Amcazade Hüseyin Paşa devleti yeni bir maceraya sürüklemek istemiyordu. Babiâli savaş yanlısı Devlet Giray Han yerine Selim Han'ı getirince 1702-1703 yıllarında yaşanan genel bir Tatar ayaklanması Rami Mehmet Paşa'nın sadareti sırasında bastırıldı⁶.

1.1 Edirne Vakası

Amcazade Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığı sırasında karşısına tüm işlerine müdahale etmek ve nüfuzunu arttırmak isteyen Şeyhülislam Feyzullah Efendi çıkmaktaydı. Şehzadeliği sırasında II. Mustafa'nın hocası olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi, sadrazamın hizmetlerinden memnun olan padişahın teveccühü nedeniyle Amcazade Hüseyin Paşa'yı saf dışı bırakamıyordu⁷.

Feyzullah Efendi uzun süre şeyhülislamlığı muhafaza ettiği gibi, kendisinden sonra yerine oğlu Nakibüleşraf Fethullah Efendi'nin geçmesini garantilemiş, diğer iki oğlu Seyyid Mustafa Efendi ile üçüncü oğlu Ahmed Efendi'yi Rumeli kazaskerliğine kadar yükseltmiş, diğer oğlu Seyyid İbrahim'i şehzade hocası ve kazasker yaptırmıştı. Amcaoğlu Seyyid Dede Efendi'yi İstanbul Kadısı ve Rumeli Kazaskerliğine damadı Mirzade Şeyh Mehmed Efendi'yi hızla yükseltip İstanbul kadılığına ve yakında görev süresi bitecek olan oğlunun yerine Rumeli kazaskerliğine aday yaptırmıştı. Ailesi ve akrabalarını ilmiyenin en yüksek makamlarına getirtmesi ilmiye sınıfında doğal olarak tepkiye neden oluyordu⁸.

Mezomorta Hüseyin Paşa'nın vefatından sonra Feyzullah Efendi'nin nüfuzunun giderek artması ve padişahın nezdindeki itibarını kaybetmeye başlamasına hastalığı da eklenince, Amcazade Hüseyin Paşa görevden affını istedi⁹. Şeyhülislamın tavsiyesiyle daha önce Bosna ve Bağdat valililiklerinde yararlı hizmetleri görülen Daltaban Mustafa Paşa sadarete getirildi¹⁰. Daltaban Mustafa Paşa şeyhülislamın sözünden çıkmayarak mevkisini

⁴ Zübeyde Güneş Yağcı; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz Politikası", **Türkler**, C.12, ss.554-563, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.557.

⁵ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.1.

⁶ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **Zübde-i Vekayiât**, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s.764-765.

⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Büyük Osmanlı Tarihi**, c. V., 6.Baskı, s.15.

⁸ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.784-786.

⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.735.

¹⁰ Nicolae Jorga; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 248.

garantilemek istediye de, İstanbul halkının sadrazamın sert ve kaba olmasından ötürü, Padişah da bazı davranışlarından ötürü sadrazamdan memnun değildi. Rami Mehmed Efendi'nin sadrazamla şeyhülislamın arasını açmak için çıkarttığı dedikodular, Devlet Giray isyanı sırasında padişahın emirlerini ağırdan alması gibi nedenler birleşince Ocak 1703'te görevden alınıp katledilmiştir¹¹. Şeyhülislamın tavsiyesiyle sadrazamlık makamına Rami Mehmet Paşa getirildi, Padişah kendisine mührü verirken, şeyhülislamın onayı olmadan hareket etmemesini söylemiştir.

İstanbul Kaymakamı Çelebi Yusuf Paşa tarafından İstanbul halkının şeyhülislamın bütün makamlara kendi ailesi ve akrabalarının getirmesinden dolayı şikâyetçi olup, meclislerde bunların konuşulmasından ötürü bir fitne çıkabileceğine dair haber gönderilmesi üzerine Şeyhülislam Çelebi Yusuf Paşa yerine damadı Köprülüzade Abdullah Paşa'yı İstanbul kaymakamı olarak tayin ettirip, İstanbul'a gönderdi¹².

Padişah II. Mustafa barış yapılmasından sonra Edirne'ye dönerek av ve eğlencelerle vakit geçirmeye başladı. Kızlarını Numan Paşa, Ali Paşa ve Çorlulu Ali Ağa ile nişanlamasının ardından Edirne'de sarayların tamir edilip yenilerinin yapımına başladığı haberi padişahın yakın zamanda başkente dönmeyeceği anlamına geldiğinden, İstanbul halkı ve askerler arasındaki hoşnutsuzluğu arttırdı¹³.

Bu sırada Gürcistan seferi için dört oda yeniçeri ve ikiyüz cebeci bölgeye gönderileceğinden, sefere memur cebeciler kethüdaya gelip birikmiş maaşlarını isteyip, kaymakamın iş yapmazlığından şikâyet ederek At Meydanı'nda Fazlı Paşa Sarayı önünde toplanmışlardı. Bu durum üzerine İstanbul Kaymakamı çareyi birikmiş maaşlarını vermekte bulmuş ve durum sadrazama bildirilmiştir. Haber Edirne'ye ulaşınca kabahat cebecibaşı Hasan Ağa'da bulunmuş ve azlolunarak yerine Bosnavî İbrahim Ağa getirildi¹⁴.

19 Temmuz 1703'te İstanbul Kaymakamı Abdullah Paşa cebecilerin maaşlarına karşılık bir miktar vererek meseleyi çözmek istediye de cebeciler bunu kabul etmeyip,

¹¹ Dimitri Kantemir; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, 6.Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005, s.838.; Daltaban Mustafa Paşa ile Rami Mehmet Efendi arasındaki ilişkiye dair farklı görüşler de mevcuttur. Rami Mehmet Efendi'nin Karlofça Görüşmelerinde sergilediği başarı ve dönüşünde padişahın iltifatına mazhar olması Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa'nın kıskançlığına sebep oldu. Bir süre sonra sadrazam, Reisülküttap Rami Mehmet Efendi'nin azlını istemişse de, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin himayesi ile Rami Mehmet Efendi azledilmediği gibi üç tuğlu kubbe vezirliğine yükseltildi ve kısa bir süre sonra da sadarete getirildi.Bkz. Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.756-757.

¹² Joseph Von Hammer; **Büyük Osmanlı Tarihi**, c.VII, İstanbul 1991., s. 74; Kantemir; **a.g.e.**, s.839.; Orhan F. Köprülü; "Feyzullah Efendi", **İ.A.**, c.4., ss. 593-600, MEB Yayınları, İstanbul, s. 595.

¹³ Mustafa Nuri Paşa; **Netayic ül-Vukuat**, c.III-IV, Yay.Haz. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992, s.23.; Mehmet Topal; **Nusretname Tahlil ve Metin 1695-1721**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001, s.576-577.

¹⁴ **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, Yay.Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Ankara 2000, s. 226.

aldıkları talimat üzerine maaşlarının tamamının verilmesi talebiyle Et Meydanı önünde toplanmaları, yeniçeri odalarına zorla girmeleri ile fitil ateşlendi¹⁵.

Olaylar böyle genişleyince Abdullah Paşa İstanbul'daki devlet ricali ve ocak zabitlerini saraya davet ederken, yeniçeri ve bostancıları silahlandırarak isyanı bastırmaya karar verdi. Heyet o geceyi sarayda geçirdi, ertesi gün isyanı bastırmak üzere saray önüne toplanan yeniçerileri saray ağası yağma endişesi ile içeri almayı kapıları kapattı. İsyancılar ise bu arada önce ağa kapısını yağma etmişler ardından ağa kapısı zindanındaki mahkûmları serbest bırakarak İstanbul kaymakamının sarayına hücum etmişlerdir¹⁶.

Paşa kapısında Abdullah Paşa'nın adamlarıyla isyancılar arasında çıkan çatışmada bir cebecinin ölmesi olayları daha da kızıştırmış, isyancılar vezir sarayını yağmaladıktan sonra ocak muhızı hapsinde olanları serbest bırakmışlardır¹⁷.

Saraya doğru ilerleyen asilere, saray kapılarının kendilerine açılmamasından ötürü gücenmiş olan yeniçeriler de asilere meylederek karşılaştıkları sekbanbaşını ve ardından Feyzullah Efendi'nin damadı İstanbul kadısı Seyyid Mahmud Efendi'yi hapsedtiler¹⁸.

Yeniçerilerin ve medrese softalarının katılımıyla sayıları arttan asiler, sekbanbaşının kendi yanlarında yer alması için baskı yaptılar ancak Sekbanbaşı Haşimzade Murtaza Ağa kabul etmekte direnince de öldürdüler. Sekbanbaşının akıbetine uğramaktan korkan Seyyid Mahmud Efendi'de asilere katılarak İstanbul'daki ulemayı At Meydanı'na davet etti. Asiler "*gelmeyenlerin evini yağma ederiz*" diye tellal çıkarınca ulemanın bir kısmı meydana geldi¹⁹. Sarayda toplanmış olan devlet ricali sekbanbaşının öldürüldüğü haberini alıp isyanı bastırma planlarının bozulduğunu öğrenince durumu Padişaha bildirip, dağılmışlardı. Bunların bir kısmı saklanırken bir kısmı da At Meydanı'nda asilere katıldılar²⁰.

İsyanın dördüncü günü Cuma olup, asiler bu işler sonuçlanıncaya kadar Cuma namazı kılmayı yasakladılar. Bu sırada asiler saraya girip bostancıbaşı tarafından saraya getirilmiş olan Sancağ-ı şerifi almışlar, bostancıbaşı ve bostancıları da kendi yanlarına çekmişlerdir. Hızla sayıları artan asilerin elebaşılığını şeyhülislamın bir adamının eline geçen tımarını kurtarmak için Edirne'ye gelmiş ancak sonuç alamamış olan Karakaş Mustafa adında bir tımarlı sipahi ele aldı. Asiler bundan sonra memur tayinine başlayarak şeyhülislam, sekbanbaşı, İstanbul kaymakamı, Rumeli ve Anadolu kazaskeri ve sipahi ağası tayinlerini yapmışlardır²¹. Bu sırada sayıları hızla artan asiler padişaha şeyhülislam ile nakibüleşraf olan

¹⁵ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.787.

¹⁶ **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, s.227-229.

¹⁷ Hammer; **a.g.e.**, s. 76.

¹⁸ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.26.

¹⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.788-789; **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, s.227-228.

²⁰ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.790.

²¹ **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, s.229.; Topal; **a.g.e.**, s.589.

oğlu ve Rumeli kazaskerinin azledilip İstanbul'a yollanmasını, padişahında bir an evvel İstanbul'a gelmesini aksi takdirde Edirne'ye yürüteceklerini bildiren arizalarını bir heyet ile göndermişlerdir²².

Edirne'de kızlarının düğün hazırlıkları ile meşgul olan II. Mustafa ve devlet ricaline İstanbul kaymakamı Abdullah Paşa'nın gönderdiği haber ulaşınca devlet adamları ve ocak ağaları durumu görüşerek bunun maaş ve atıye isteğinden ortaya çıktığına karar vererek İstanbul'a külliyetli miktarda para gönderilmiştir²³.

İstanbul'daki asilerin gönderdiği arizanın kendisi ve çocuklarının aleyhinde olduğunu haber alan Şeyhülislam, arizanın Padişaha sunulmasını engellediği gibi gelen heyeti Eğridere palangasına sürdürdü²⁴. Durumu haber alan II. Mustafa bunun sebebinin sadrazama sorduğunda bu işin sorumlusunun şeyhülislam Feyzullah Efendi olduğunu öğrendi. Sadrazamdan görüş soran Padişah, "*Padişahım vüzerâ kulların bir gün padişahının uğrunda kurban olmaludurlar. Eğer beni dahi isterlerse verin*" şeklinde bir cevap aldı. Hocasından vazgeçmek konusunda tereddütlü olan Padişaha, Valide Sultan'ın "*Bir âdem için ümmet-i Muhammed arasına kılıç düşürürsün, sonra ne sen kalırsun ne biz kalırız. Azl ve nefy edüp bir tarafa gitsün, gavgâ basılsun, görelim nice olur*" telkini üzerine şeyhülislam ve dört oğlunu görevden alınıp, Erzurum'a sürgün edilmesini emretti²⁵.

Asilere gönderilen haberde şeyhülislam ve çocuklarının görevden alındıkları, padişahın da asiler dağıldıktan sonra İstanbul'a geleceği bildirildi. Ancak asiler bunun aralarına nifak sokup, asileri dağıtmak için yapılan bir teklif olduğunu düşünüp, o vakte kadar kendilerine müttefik olarak gördükleri Rami Mehmed Paşa'yı sadrazamlıkta istemeyerek yerine Kavanoz Ahmed Paşa'yı bu makama uygun gördüler²⁶. Ardından Edirne'ye hareket etmek üzere Davudpaşa sahrasına geçtiler. Padişah tarafından İstanbul'a gönderilip asilerce gözaltına alınan Mirahur Selim Ağa bir fırsatını bulup kaçıp, Edirne'ye giderek vaziyeti Padişahla Sadrazama haber verince II. Mustafa asilere karşı kuvvet toplanmasını emretti²⁷.

İlk önce İstanbul tarafına kimsenin geçirilmemesi için gerekli tedbirler alındıktan sonra Rumeli ve Anadolu'dan Edirne'ye asker sevki için emirler verildi. Askeri kuvvetler Edirne'ye gelip padişaha sadakat ile hizmet edeceklerine yemin ettikten sonra, sadrazam asilerin isteklerinde ısrar etmeleri halinde katledilmelerinin caiz olduğuna dair fetva aldı ve Sadrazam serdar tayin edildi²⁸.

²² Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), s.230-231.

²³ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), s.231.

²⁴ Topal; a.g.e., s.598.

²⁵ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), s.232.

²⁶ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), s.242.

²⁷ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; a.g.e., s.799-800.

²⁸ Topal; a.g.e., s.614-615; Kantemir; a.g.e., s.844.; Hammer; a.g.e., s.82-83.

Asilerde İstanbul'dan hareketle Edirne'ye doğru yola çıktılar. Silivri mevkiinde bir süre konaklayarak II. Mustafa'nın yerine kimi geçireceklerini tartıştılar. Hepsi Sultan Mehmed'in çocuklarından birisinin tahta geçmemesi konusunda hemfikirdi. Bazısı Kırım asillerini, bazısı Sokullu'nun torunları İbrahimhanzadelerinden birisini tahta geçirme taraftarı idi. Sonuçta II. Ahmed'in oğlu Şehzade İbrahim üzerinde anlaşmaya varılmak üzereydi ancak Silivri'de sadrazam tayin ettikleri Ahmed Paşa'nın otağında yapılan görüşmelerde şehzade İbrahim'in henüz onbir yaşında olmasından ötürü Avcı Mehmed'in diğer oğlu Şehzade Ahmed'in cülusuna karar verildi²⁹. Edirne'ye vardıklarında çatışmaya girip saltanat kanı dökmeden meselenin halledilmesine karar verildiği gibi, her tarafa emir göndererek Ahmed adına hutbe okunması bildirildi³⁰.

İki tarafın kuvvetleri karşılaştığı sırada Edirne'den gelen nasihatçiler, kendilerinin her istediklerinin yapıldığını, kendilerinin yaptıkları tayinlerin Padişah tarafından da onaylanacağını ve cemiyetleri dağıldıktan sonra Padişahın İstanbul'a geleceğini söyledilerse de, asiler II. Mustafa'nın tahttan indirilip yerine Ahmed'in padişah olması ve İstanbul'a gelmesini istediklerini bildirdiler. Çorlu'da ilk defa Ahmed adına hutbe okutup Cuma namazı kıldılar³¹.

Asilerin taleplerini padişaha iletip, kararı bekleyen Serasker Yörük Hasan Paşa'nın bu tutumunu bir hile ve oyalama olarak addeden asiler, kendisine ya yollarından çekilmesini ya da savaşılacağını bildirince sayıları kendilerinden kat kat fazla olan asilere karşı Edirne'den gelen birlikler asi kuvvetlerin önünden çekildiler³². Karargâhından gizlice çıkan Yörük Hasan Paşa sadrazamla buluşup durumu anlatmış, işin nasihatle halledilemeyeceğini bildirmişse de, korktuğundan çekildiği malum olduğundan sadrazam tarafından sorumlu tutulmuştur³³.

Sadrazam Sancağ-ı şerif ve Kâbe anahtarı ile ordugâha geçip, durumu ordu erkânı ile gözden geçirmiş askerin maneviyatının artması için II. Mustafa'nın ordunun başına geçmesine karar verilmişti. Taraflar Babaeski mevkiinde karşı karşıya gelip, savaş hazırlıklarına sürdükleri esnada İstanbul'dan gelen kuvvetler Edirne'den gelenlerle gizlice anlaşdılar. Bu arada II. Mustafa ordunun başına geçmek için karargâha geldi³⁴.

²⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.807-808. Feridun Emecen; "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", **Osmanlı Devleti Tarihi**, c.I., Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s.57. Bu isyan sırasında ilk defa Osmanoğullarına alternatif arayışlar görülmüştür. Her ne kadar bu fikir hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olsa da, isyana neden olan huzursuzluğun boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

³⁰ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.810.

³¹ Topal; **a.g.e.**, s.620.

³² **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, s.246.

³³ **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, s.246.

³⁴ Kantemir; **a.g.e.**, s.844.; Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.36.; **Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)**, s.246.

Her iki taraf kuvvetlerinin anlaştıkları şekilde birleşmesi üzerine ordu erkânı, Padişah ve sadrazam Edirne'ye çekildiler³⁵. Birleşen kuvvetler 22 Ağustos 1703'te Edirne'ye geldi. Kan dökülmeden sona eren bu hadise sonucu II. Mustafa tahttan indirilerek kardeşi III. Ahmed padişah oldu ve asileri yaptıkları tayinler kabul edilerek Kavanoz Ahmed Paşa sadrazamlığa getirildi³⁶. Erzurum'a sürgüne gönderilen Feyzullah Efendi ve çocukları asiler tarafından yoldan döndürülerek, Edirne'ye getirilmişler, katli için fetva ve hatt-ı hümayun alındıktan sonra da türlü işkence ile katledilmişlerdir³⁷.

Asilerin istekleri üzerine Padişah III. Ahmed 24 Ağustos günü beraberinde şehzadeler ve Valide Sultan ile İstanbul'a gelmiştir. İhtilali yapanlar devlet işlerine karışmayacaklarına söz vermelerine rağmen istediklerini yaptırmak için devlet ricaline baskı yapmaya devam etmekteydiler³⁸. III. Ahmed bir süre asilerin isteklerini yapmak zorunda kalmışsa da, önce Yeniçeriağası Çalık Ahmed Paşa'yı görevden almış ardından yeniçeri ocağında ileri gelen ağalar değiştirilerek ocakta kontrol ele alınmıştı. Ardından sadrazam görevden alındı. Asiler tekrar bir isyan çıkartmak istemişlerse de muvaffak olamamışlardı. İsyancıların elebaşları katledildikten sonra şeyhülislamda değiştirilince isyancılar tamamen bertaraf edilerek yönetimde kontrol sağlandı³⁹.

1.2. İsveç-Rus Savaşı

İspanya Veraset Savaşları dolayısıyla Osmanlılar için Avusturya, Polonya ve Venedik taraflarından gelebilecek tehlikeli bir durum yoktu. Rusya ise İstanbul Antlaşması ile elde ettiği yerlerle yetinmeyip, daha fazla toprak elde etmek için Avrupalı devletlerin, Osmanlılar üzerine gidilmesi gerektiğini söylemesine karşın İspanya Veraset Savaşları arifesinde bu devletlerden olumlu hiçbir cevap alamamıştı. Bunun üzerine Rusya şimdilik Osmanlı Devleti ile tek başına mücadele edemeyeceğini anladığından, İsveç üzerine yürümenin kendi çıkarlarına uygun olduğunu gördü. İsveç XVII. yüzyılda Avrupa'daki Protestan ülkelerin lideri olarak kabul görüp, Baltık'ın askeri, siyasi, iktisadi ve ticari bakımından en güçlü devletiydi. Bu yüzden Baltık'a açılmak isteyen Rusya, Danimarka, Polonya-Saksonya, Avusturya ve Prusya ile İsveç'e karşı 1700-1721 arasında sürecek olan Büyük Kuzey Savaşı'nın liderliğini üstlendi. Bu savaşta İsveç'i Fransa, Rusya'yı ise müttefikleri Avusturya, Polonya-Saksonya ile Baltık ticaretinden istifade etmek isteyen Danimarka ve Prusya destekleyecekti⁴⁰.

³⁵ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), s.247.

³⁶ Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.27.

³⁷ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.818.

³⁸ Kantemir; **a.g.e.**, s.851.

³⁹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.830-832.

⁴⁰ Alaaddin Yalçınkaya; "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1700-1789)", **Türkler**, C.12, ss.479-530, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.481.; A.Nimet Kurat; **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara 1999, s. 255.

III. Ahmed, kendi otoritesini tesis etmek için mücadele verdiği saltanatının ilk yıllarında barış siyaseti izlemek zorunda kalmıştı ancak bu dönem fazla sürmeyecekti. Hatta bu barış süreci sırasında 1702 yılında başlayan İspanya Veraset Savaşı sırasında Avusturya Habsburg orduları Batı Almanya'da Ren havzasında Fransızlarla savaşmaya başlamalarından itibaren Ferenc Rákoczi'nin liderliğinde Macarlar, Macaristan'da direnmeye başlayıp, Osmanlılardan yardım talep etmişlerdi. Fransa'nın Macar direnişçilere yardım etmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'daki hadiselerle seyirci kalıp, Avusturya'nın bu zor durumundan istifade edemedi⁴¹.

XII. Şarl tahta çıktığına ülkesi parçalanma tehlikesi ile karşı karşıyaydı; Danimarka Kralı ile Saksonya Elektörü ve Lehistan Kralı II. Ogüst ve Rus Çarı Petro arasında İsveç'e karşı yapılan ittifak neticesinde 1700'de harekete geçtiler. Leh Kralı II.Ogüst Riga, Çar Petro'da Fin Körfezi'ndeki Narva üzerine yürüdü. Müttefikler İsveç tahtında genç bir kralın bulunmasından ve İsveç'in iç meselelerinden ötürü savaşın kısa zamanda zaferle sonuçlanacağını düşünüyorlardı ancak durum bekledikleri gibi olmadı⁴².

XII. Şarl önce müttefikleri İngiltere ve Hollanda ile birlikte Danimarka'ya karşı harekete geçerek zafer kazandı ve Danimarka'yı antlaşma imzalamaya mecbur bıraktı. (Ağustos 1700) Danimarka'nın antlaşma imzaladığından habersiz olan Petro XII. Şarl'a karşı harekete geçmişti⁴³. 1700 Eylül ayında gerçekleşen Narva Meydan Muharebesi'nde Rusya bozguna uğradı ve yirmibin Rus esir düşerken, Rusların tüm top ve cephanesi İsveç'in eline geçti. XII. Şarl bu başarıdan gereği gibi faydalanmadı. Rusları takip edip daha ağır darbe indirmek yerine Lehistan ve Saksonya üzerine yürüdü⁴⁴. XII. Şarl önce II.Ogüst'ü tahttan indirmek için Lehistan'a yönelerek ülke içinde Ogüst aleyhtarlarıyla antlaşma yapmış ve 1703'te Lehistan'a girip Ogüst'e karşı bazı başarılar elde etmiştir. Şarl'ın amacı önce Lehistan meselesini kökünden hallederek burada Rus düşmanı bir yönetim tesis edip, bundan sonra Moskova üzerine yürüyerek Petro'yu tahtından indirerek, Rusya'yı komşularına karşı etkisiz bir hale getirmektir. Ancak Leh meselesinin halledilmesinin uzun sürmesi Petro'ya yeni bir ordu hazırlamak için fazlasıyla zaman verdi. Şarl'ın Lehistan'la ilgilenmesini fırsat bilen Ruslar da bu arada Narva ve Dorpat kalelerinin alınmasıyla Petro amacına ulaşmış ve Fin Körfezi'ne ayak bastığı gibi körfezin önemli bir kısmını da ele geçirmiş oldu⁴⁵. Şarl'ın başarılarına karşın Ogüst mücadeleye devam etmişse de Leh tahtına Stanislas Lezçinski

⁴¹ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.481.

⁴² Kurat; **a.g.e.**, s.256.

⁴³ George Verdansky; **Rusya Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s.196.

⁴⁴ Ahmed Câvid Bey; **Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi**, Haz.Adnan Baycar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s.166.

⁴⁵ Kurat; **a.g.e.**, s.256-257.

geçirilmiş ve Ogüst Lehistan'dan uzaklaşmak zorunda kalmıştır⁴⁶. XII. Şarl, Kasım 1705'te Leh kuvvetlerinin tüm güçleriyle Ruslara karşı harekete geçmeleri konusunda yeni kralla antlaşma yapmıştır. 1706'da Ogüst'e karşı parlak bir başarı elde eden Şarl, İngiltere ve Felemenk devletlerinin arabuluculuk tekliflerini reddederek Saksonya'ya girip, hızla ilerlemiştir. Bu ilerleme karşısında Ogüst başta Leh tahtında hak iddia etmekten vazgeçmiş fakat sonrasında Lehistan'daki Rus kuvvetleriyle birleşip İsveç kuvvetlerine karşı harekete geçtiyse yenilgiye uğramış ve XII. Şarl'ın isteklerini kabul etmiştir. Ancak Ogüst her fırsatta Şarl aleyhinde çalışmaya ve Ruslarla işbirliği yapmaya devam etmiştir⁴⁷. Rusların bu sırada Lehistan'da ilerlemeleri ve kazandıkları başarılar karşısında Leh Kralı, Şarl'ın yanına kaçmak zorunda kalmıştır. Şarl Ogüst'ü bertaraf ettikten ve etrafını güvence altına aldıktan sonra kışı hazırlık yapmakla ve kuvvetlerini güçlendirmekle geçirdi. Ağustos 1707'de Rusya üzerine harekete geçerek Rus birliklerini takibe başladı. Temmuz 1708'de İsveç Rus birliklerini yenmiş ardından Moskova'ya doğru hareket etmişse de yardım birliklerinin geç kalması ve iki kuvvet arasındaki mesafenin artmasından ötürü araya Rus birliklerinin girmesi ihtimali ortaya çıkmıştı⁴⁸. Nitekim yardım birliklerinin karşısına çıkan Rus kuvvetleriyle yapılan savaşta İsveç ağır kayıplar verince (Ekim 1708), Şarl planını değiştirerek daha önce yapılan görüşmelerde Ukrayna Kazakları ile anlaşmaya varıldığı üzere Ukrayna'yı Rus hâkimiyetinden kurtarmak üzere birlikleriyle Ukrayna'ya girdi (Kasım 1708)⁴⁹. Bu gelişme karşısında Ruslar süratli bir harekâtla Kazakların merkezi olan Baturin'i ele geçirip silah ve erzak stoklarını imha ettiler. Ukrayna'nın diğer şehirlerindeki stokların da Rusların eline geçmesi Kazakların bir kısmının Mazepa'ya destek vermesini engelledi. Ayrıca Rusya sevk ettiği birliklerle Şarl'a batıdan gelebilecek yardımın önünü kesti. Böylece Şarl'ın tekrar Moskova'ya ilerleme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı⁵⁰.

İsveç kralının Lehistan'daki faaliyetleri ve Ruslarla yaptığı mücadele Osmanlı hükümetinin dikkatinden kaçmamış ve Çorlulu Ali Paşa, Özi Valisi ve Bender muhafızı aslen Leh olan Yusuf Paşa'ya Turla Nehri'nin ötesinde meydana gelen her şey hakkında anında raporla bilgi vermesi emri verildi⁵¹. Ayrıca XII.Şarl ile temasa geçmesini bildirilince, 1707'de Yergöğüli Mehmet Efendi XII. Şarl'a gönderilmiştir. Yapılan görüşmede karşılıklı olarak mektuplar verilmiş ve Şarl Osmanlı'nın kendisine Lehistan'daki mücadelede destek olmasını istemişti. Yusuf Paşa'ya gönderdiği mektupta Osmanlılarla ittifak yapmak, karşılıklı ticaret yapmak, İstanbul'da elçi bulundurmak, Lehistan'da Rusları ve Ogüst'ü birlikte bertaraf etmek

⁴⁶ Kantemir; **a.g.e.**, s.852.

⁴⁷ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.53-54.

⁴⁸ Vernadsky; **a.g.e.**, s.197.

⁴⁹ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.481.

⁵⁰ Kurat; **a.g.e.**, s.258.

⁵¹ Jorga; **a.g.e.**, s.250.

gibi isteklerini içeriyordu. Gerek İsveç gerek Lehistan gönderdiği mektuplarda Osmanlı'ya elçi göndereceklerini bildiriyorlardı⁵².

İstanbul İsveç ile ilişkilerin geliştirilmesi taraftarı olmakla beraber Rusya ile yapılan barışı tehlikeye düşürmek istememekteydi. Padişahın onayı olmadan Ruslarla savaşıma taraftarı olan sadrazam Çorlulu Ali Paşa, İsveç kralına Yusuf Paşa ağzından gönderdiği bir mektupta Kırım hanının kendisine bir ordu ile yardım edebileceği izlenimini vermişti. Yusuf Paşa ile Şarl arasındaki mektuplaşma Ruslarla tek başına mücadele edebileceğine karar veren Şarl tarafından kesilmişti ancak Poltova Savaşı'ndan sonra Osmanlı hükümetine ve Kırım Hanı'na başvurmak zorunda kaldı. Padişahın haberi olmaksızın, Yusuf Paşa sadrazamın emriyle Kırım Hanı Devlet Giray'a İsveç kralına yardım etmesini bildirdiği gibi durumu Şarl'a da haber verdi⁵³. Padişah Yusuf Paşa'nın yaptıklarından haberdar olunca Kırım Hanı'na Ruslarla barışı tehlikeye düşürecek bir harekette bulunmaması yolunda kesin emir gönderdi. Bundan haberi olmayan Şarl ise sadrazamın vaadine güvenerek ilkbaharda Poltova'ya Kırım kuvvetlerinin kendisine yardıma geleceğini düşünmekteydi⁵⁴.

Dokuz seneden beri devam eden İsveç-Rus savaşlarının son noktası olan Poltova savaşının ilk çarpışmalarında Şarl'ın ayağından yaralanması ardından İsveç ordusunun harekâtlarının istenilen şekilde gerçekleştirilememesi İsveç'in yenilmesine neden oldu. Poltova'dan sonra Ruslar Lehistan'ı eli geçirip II.Ogüst'ü tekrar kral yaptıkları gibi Leh ve Danimarka kuvvetleriyle birlikte Kuzey Almanya'daki İsveç şehirlerini almak için harekete geçti⁵⁵.

11 Temmuz'da ordusundan ayrılan Şarl binbeşyüz ikibin ikişilik maiyetiyle Osmanlı sınırına doğru hareket etti. Kazak Hatmanı Mazapa'nın da birkaç bin kişilik kuvveti vardı. 18 Temmuz kral ve kalabalık maiyeti Osmanlı'ya sığınmıştır. Özi nehri yakınında Kantemir yurdu denilen yerde üç gün konakladıktan sonra Bender'e götürülmüştür. Durum padişaha bildirildiğinde III.Ahmed, mülteci kralı misafir olarak kabul edip bütün masraflarının hükümet tarafından karşılanmasını emretmişti⁵⁶. XII.Şarl'da hükümet tarafından kendisine gösterilen misafirperverlikten ötürü padişaha bir mektup yazarak teşekkür etmiştir⁵⁷.

XII. Şarl'ın bundan sonraki politikası Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşa girmesini sağlamak ve ülkesine geri dönebilmektir. Çünkü İsveç'le Osmanlı toprakları arasında Lehistan

⁵² Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.59.; **Raşid Tarihi**, c.3, s.292.

⁵³ Kantemir; **a.g.e.**, s.853.

⁵⁴ Reşat Ekrem Koçu; "Çorlulu Ali Paşa", **İ.A.**, c.1, ss.326-327, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s.327.

⁵⁵ Kurat; **a.g.e.**, s.258-259.; **Raşid Tarihi**; c.3, s.296.

⁵⁶ Kantemir; **a.g.e.**, s.854.; **Raşid Tarihi**; c.3, s.298.

⁵⁷ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.64.

ve Rusya olup, Leh Kralı Ogüst'ün Petro ile birlikte hareket etmesi Şarl'ı çaresiz bırakmaktaydı. Bu durumda Rusya'yı sadece Osmanlı Devleti durdurabilirdi⁵⁸.

1.3. Prut Savaşı Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Şarl'ın Osmanlı'ya ilticası; Rusya ile yapılan barışı ihlâl etmemek için, İsveç ile ortak hareket etmemenin bir hata olduğunu ortaya koydu. Çünkü Osmanlı'nın Rusya ile yapılan antlaşmaya gösterdiği hassasiyeti Rusya göstermedi ve İsveç birliklerini takip için Osmanlı sınırının kırksekiz saat içine kadar ilerleyip üçyüz kadar İsveç askerini esir edip götürdüğü gibi Boğdan voyvodasının da teşvikiyle Dinyester üzerinden sevk edeceği birliklerle İsveçlilere baskın yapmayı planlamaktaydı. Bu plan casuslar vasıtasıyla haber alınınca gerekli tedbirler hazırlandı⁵⁹.

Ayrıca Şarl'ın Osmanlı'ya ilticasından sonra Osmanlı'ya gönderilen Rus elçisiyle gelen mektupta antlaşmanın yeniden incelenmesi ve İsveç kralına müsaade gösterilmemesi talep edildi, Osmanlı tarafından son madde reddedildi⁶⁰.

İsveç kralının Bender'de ikameti sırasında yanında bulunan askerleri Boğdan'ın Piçova mevkesine gönderme isteğine Bender Muhafızı Yusuf Paşa bölgede Ruslarla karşılaşılması halinde Osmanlı ile arasında antlaşma bulunan Rusya ile çarpışılmasının doğru olmayacağı gerekçesi ile reddetti. Ancak Şarl askerlerini Piçova'ya gönderdi ve Boğdan voyvodasının Rusya'ya meyledip, İsveç askerlerinin bulunduğu yeri bildirmesi üzerine altıbin kadar Rus askeri bölgeye gelerek İsveçlilerin bir kısmını öldürüp, kalanı da esir etti. Bu saldırı savaş sebebi olacakken Rus elçisinin manevralarıyla durum önlendi. Ruslara yardım eden Boğdan voyvodası da azledildi⁶¹.

İsveç kralının İstanbul'a bir elçi bulundurma sözü kendisine hatırlatılınca 15 Eylül 1709 tarihinde Bender'den gönderdiği mektupla Osmanlı nezdine küçük elçi olarak Neigebaur'ı daha önemli meselelerde içinse General Panyatofski'yi İstanbul'a gönderdi. Şarl, Panyatofski vasıtasıyla Rusların Osmanlı Devleti için büyük bir tehlike teşkil ettiği ve Rus emelleri hakkında bilgi vererek, Ruslara savaş açılmasını teklif etmişti⁶².

Ruslar Azak kalesi ve Dinyeper üzerinde kısa zamanda kale yaptıkları gibi Poltova Savaşı'ndan sonra Osmanlı sınırında büyük miktarda tahkimat yaptıkları haberleri gelmekteydi. Petro donanma inşasına da hız vermişti. Kazakların Kırım Hanına ait bölgelerdeki saldırıları artmaktaydı. Ayrıca Eflak, Boğdan, Sırp ve Karadağ gibi Ortodoks

⁵⁸ Zübeyde Güneş Yağcı; "Çorum'dan Bir Vezir-i Âzam: Baltacı Mehmet Paşa" **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.19-51, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007, s.34.

⁵⁹ **Raşid Tarihi**; c.3, s.302.

⁶⁰ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.65.; **Raşid Tarihi**, c.3, s.299.

⁶¹ Ahmed Câvid Bey; **a.g.e.**, s.168; **Raşid Tarihi**; c.3, s.311-314.; Hammer; **a.g.e.**, s.135.

⁶² A.Nimet Kurat; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 19. ; Hammer; **a.g.e.**, s.135-136.

ahaliyi Osmanlılarla yapılacak bir savaş sırasında isyan etmeleri için teşvik etmekteydi. Tüm bunlar Rusya'nın ilk fırsatta Osmanlı Devleti'ne yönelik bir saldırıya geçeceğinin göstergesiydi.⁶³

Rusya ile Osmanlı arasında Poltova Savaşı'ndan sonra yapılan mektuplaşmada Petro, bazı İsveç generallerinden başka onaltıbin İsveç askerini esir ettiğini, Osmanlı'ya kaçan İsveçlileri antlaşma gereğince takip etmediğini, Şarl'ın Osmanlı tarafından kabul edilmemesini ve kendi tebaası olan Kazak Hatmanı Mezapa'nın kendisine iadesi için birkaç kez name göndermişti⁶⁴. Petro, III. Ahmed'in tahta çıkmasından sonra yenilenmemiş olan İstanbul antlaşmasının yeni padişah tarafından da onaylanması isteği İsveç yapılan savaştan dolayı geciktiği gerekçesi ile özür dileyerek talep edildi.

Özellik Çorlulu Ali Paşa üzerinde etkili olan İngiliz ve Rus elçilerinin barış için teşebbüsleri yeterli olmayacaktı. Buna ilaveten zengin Fenerli Rum ailelerin, sadrazam ve bazı devlet erkânına büyük miktarlarda rüşvet dağıtıp, Rusya üzerine yürümektense, Karlofça Antlaşması ile Venediklilere verilen Mora ve Dalmaçya kıyılarına sefer yapılarak eski zenginliklerine kavuşma arzuları devlet adamları arasında Rusya'ya karşı izlenen politikada ikilik yaratmaktaydı. Bu sıralarda Kazak Hatmanı olan Mezapa'nın yerine geçen Phillip Orlik'in Rusya aleyhine bağımsız bir Kazak devleti kurma arzusu dahi XII. Şarl ve Kırım Hanı tarafından desteklenmekteydi⁶⁵.

Rusya, İsveç kralının kabulünden dolayı serzenişte bulunarak Mezapa'nın teslimini istemişse de, III.Ahmed İstanbul Antlaşması'nı onaylarken İsveç Kralı ile ilgili bir maddeyi de ilave etti. Bu madde de Şarl'ın istediği yerden Rus sınırını geçmesi ve ülkesine dönerken Osmanlı ve Kırım askerlerinin eşlik etmesi vardı. Ancak Rusya Şarl'a Osmanlı ve Kırım askerlerinin eşlik etmesine karşı çıkmakta sınırdan itibaren Rus birliklerinin eşlik etmesini önermekteydi⁶⁶.

Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, İsveç Kralına da bu şekilde ülkesine dönmesi için bir mektupla birlikte, harcırah donanımlı bir at, eyersiz yirmişbeş at, kendi hediyesi olarak da biri donanımlı dört at gönderdi. Şarl padişahın hediyelerini kabul edip, sadrazaminkileri reddetti. Sadrazam, hediyelerinin reddedilmesini Bender Muhafızı Yusuf Paşa'dan bilerek, Paşa'nın azlini ve Şarl'ın ülkesine gönderilmesini padişaha arz ettiyse de III.Ahmed teklifi reddetti⁶⁷. Rus antlaşmasının nasıl yapıldığı İstanbul'da tetkik eden Panyatofski, Sadrazamın büyük

⁶³ Hıristiyan tebaaya yönelik bu çağrı Rusya için yeni politika olmakla beraber beklediği etkiyi oluşturmayacaktı. Güney Hersek ve Karadağ'da yerel girişim olduysa da tüm Ortodoks köylüler arasında kitlesel bir ayaklanma gerçekleşmedi. Bkz. Barbara Jelavich; **Balkan Tarihi**, c.I, Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 73.

⁶⁴ Kemal Çiçek; "Baltacı Mehmet Paşa ve Prut Savaşı", **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.3-17, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007, s.6.

⁶⁵ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.482.

⁶⁶ **Muahadat Mecmuası**, c.III, s.223-224, T.T.K, Ankara 2008.

⁶⁷ Reşat Ekrem Koçu; **a.g.m.**, s.327.

miktarda para karşılığında Rus elçisi Tolstoy ile anlaşarak Şarl'ın Osmanlı topraklarından çıkarılması kararı üzerine anlaşmanın yenilendiğini padişaha bildirmesi üzerine, durumdan şüphelenmekte olan III.Ahmed Çorlulu Ali Paşa'yı azlederek yerine Köprülüzade Numan Paşa'yı sadarete getirdi⁶⁸.

Ruslar Karlofça ile Azak'ı ele geçirip Osmanlı ve Kırım Hanlığı sınırına dayandıktan sonra Boğdan, Eflak, Sırbistan daha sonra da Karadağ Hıristiyanlarını Osmanlı aleyhine isyana hazırlamaktaydı⁶⁹. Bu amaçla Rus çarı kendini, kendi milletinden başka Rumların da imparatoru olduğunu ilân ederek propaganda amacıyla kendi resmini ve çok sayıda istavrozu ticaret yoluyla Osmanlı'ya göndererek halkı kışkırtmaktaydı. Osmanlı Rusya'nın bu faaliyetlerinin farkında olup, gerekli tedbirlerin alınması ve propaganda amaçlı gelen kişilerin tutuklanması için emir vermişti⁷⁰. İşkodra Sancağı'na bağlı olan Karadağ Hıristiyanları birkaç yıldan beri eşkıyalığa başlamış bunların üzerine kuvvet gönderip başka yere sevk edilmelerine karar verilmişse de, çeşitli nedenlerden dolayı bu uygulanmayıp yerlerinde bırakılmışlardı⁷¹. Rusların da kışkırtmalarından cesaret alan Karadağlıların saldırıları ve Müslümanlara yönelik tecavüzleri arttı. Bu olaylara gerekli önem verilmeyerek yetersiz tedbir alması Karadağlıların cesaretlerini arttırmaktaydı. Bu nedenden dolayı Prut Savaşı sırasında isyan genişleyecek ve ilerleyen dönemde daha fazla sıkıntıya sebep olacaktır⁷².

Lehistan'ın Karlofça'dan sonra eski nüfuzunu kaybetmesi ve aynı zamanda Rusya'nın Ortodoks Hıristiyanlarının hamiliği propagandası yapması aynı mezhepte olan Eflak ve Boğdan'ın Rusya'ya meyiletmesine neden olmaktadır. Bu sebeplerden ötürü Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın himayesine nail olan Boğdan Voyvodası Mihail Rakovica, Poltova muharebesinden sonra Rusya'ya ile anlaşmış hatta Bender'de bulunan Şarl'ı ani bir baskınla esir etmeyi bile teklif etmişti. Ancak durumun haber alınması üzerine voyvoda azl olundu⁷³. Yerli boyarlardan voyvoda tayini sakıncalı görülerek Fener Rum beylerinden olup divan-ı hümayun tercümanlığı yapmakta olan İskarletzade Nikola Boğdan Voyvodası atanmıştır. (Kasım 1709⁷⁴)

Rusların sınırdaki faaliyetlerinden dolayı Eflak ve Boğdan'a istikrar olmadığından Boğdan voyvodası sık sık değiştiriliyordu. Tam Ruslarla savaş başlayacağı sırada devlete sadık kalmasına rağmen Nikola azledilerek, Ruslarla işbirliği yapan Dimitri Kantemir Boğdan voyvodası olarak atandı. Bunda savaş arifesinde Babıâli nezdinde önemi artmış olan Kırım

⁶⁸M.Tayyib Gökbilgin; "Köprülüler", **İ.A.**, c.6., ss.892-908, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s.906.

⁶⁹ Köse; **a.g.m.**, s.539.

⁷⁰ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.70.

⁷¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.71.

⁷² Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.39.

⁷³ Jorga; **a.g.e.**, s.248.

⁷⁴ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.72-73.

Hanı Devlet Giray'ın etkisi büyüktü⁷⁵. Devlet Giray, Divan-ı hümayun tercümanlığı yaptığı dönemde de kendisini gücendirmiş olan Nikola Mavrokordato'yu böyle bir dönemde Boğdan'da güvenilir bir voyvodanın olması gerektiği ancak kendisinin güven telkin etmediği gerekçesiyle azlettirerek yerine Dimitri Kantemir'in atanmasını sağladı⁷⁶.

Kantemir Rusya ile yaptığı anlaşma gereğince Rusya savaş ilân edip Boğdan'a girdiğinde asker ve zahire yardımı yapacak buna karşılık Boğdan prensliği kendi ailesinde olmak üzere Rus hâkimiyetini tanıyacak ve vergi vermeyecekti⁷⁷.

Bu sırada Eflak Voyvodalığında yirmiiki seneden beri bu görevde olan Brankovan Rusya'ya yaklaşmışsa da Boğdan gibi bir anlaşma yapmamış ve duruma göre Ruslara asker ve zahire yardımında bulunacağını gizlice vaad etmişti. Rus Çarı aynı zamanda Sırbistan ve Arnavutluk'taki Ortodoks halkı isyan ettirmek için Sırp beyleriyle görüşmekte idi. 1710'da Rusya'ya giden Boğdan Popoviç Osmanlı-Rus savaşı başladığında yirmibin kişilik bir kuvvetle Ruslara yardım edeceğini bildirdiği gibi Rumeli'deki bazı Rumlarda Rus Çarı'nda yardım istemişlerdi. Bunların yanı sıra Rus Çarı Lehistan tahtına tekrar getirttiği Ogüst ile Osmanlı'ya karşı ittifak yapmıştı⁷⁸.

1.4. Osmanlı-Rus Savaşı

Bu gelişmeler yaşanırken Halep Valiliği görevinde olan Baltacı Mehmed Paşa ikinci defa sadarete getirildi. Mehmed Paşa'nın aleyhinde olan devlet adamları tarafından savaşı ancak Baltacı'nın idare edebileceği şeklinde yaptıkları telkinler sonucu III.Ahmed müteşebbis ve savaşa meyilli Paşa'yı sadarete getirmeyi uygun buldu⁷⁹. Kasım 1710'da savaş hazırlıklarına başlandı ve Kırım Hanı Devlet Giray İstanbul'a çağrıldı. Padişahla yaptığı görüşmede Kırım Hanı, Rusya'nın amacının topraklarını Osmanlı aleyhine genişlemek olduğunu söylemişti. Kırım'ın elden gitmesi halinde sıranın Rumeli'ye geleceğini, Rusya'nın hedefinin İstanbul olduğunu anlatmıştı. Rusya'nın bu tarafa harekete geçmesi halinde ise

⁷⁵ Kantemir Kırım Hanı'nın kendisini desteklemesini o sırada Kırım Hanı Devlet Giray'ın kapı kahyası ve aynı zamanda Kantemir'in musiki öğrencisi olan İsmail Efendi'nin aracılığı ile gerçekleştirmiştir. Bkz. Zeynep Sözen; **Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü**, Aybay Yayınları, İstanbul 2000, s.22.

⁷⁶ Han'ın hatırı için; bayram günlerinde sarayda divan kurulmamasına rağmen bu usul bozularak, Dimitri Kantemir'in voyvoda tayini için divan toplandığı gibi, voyvodanın huzura kabulü için hassa köşkerinden biri yeterli olmasına rağmen sadrazamın isteği üzerine sarayda kabul töreni gerçekleştirilmiştir. Akdes Nimet Kurat; **İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu**, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1943, s. 303-304.

⁷⁷ Kantemir; **a.g.e.**, s.862-863. Kantemir, kendisinin Ruslarla anlaşma yaptığı haber alınan Brankovan'ın ele geçirilip ölü yada diri getirmek emriyle Boğdan'a gönderildiğini yazmıştır. Brankovan'ı yakaladıktan sonra Eflak tahtını işgal etmesini ve Boğdan'ı da yönetmesini, bu arada Boğdan yönetimi için önereceği beyin Babıâli tarafından onaylanacağını, bu iş için Kırım Hanı'ndan istediği kadar asker gönderileceğini anlatmıştır. Ayrıca Boğdan beyliğinin ebediyen kendisine verileceğini ve beylikte kaldığı sürece haraçla peşkeşten muaf tutulacağını kendisine vaat edildiğini ancak kendisine verilen bu sözlerin tutulmaması üzerine Rus Çarı ile ittifak yaptığını anlatmaktadır.

⁷⁸ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.74.

⁷⁹ Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.38.; Numan Paşa'nın azlinde Rusya meselesinde çekimser tavır segileyip, bir karar verememesi ile bazı devlet ricalinin Paşa'nın aleyhinde padişahı etkilemeleri de sebep oldu. Bkz. M.Tayyib Gökbilgin; **a.g.m.**, s.906.

Osmanlı reayasının içinde bulunan Rus casuslarının da marifetiyle kendisini destekleyeceğini bildirdi⁸⁰. Han'ın anlattıkları Panyatofski'nin tarafından sunulan muhtıradaki bilgilerle örtüşmekteydi. Padişah, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı tehlikeleri dinledikten sonra devlet adamlarıyla toplantılar gerçekleştirildi. Çorlulu Ali Paşa'nın azlinden sonra Rusya'ya savaş ilan etme fikri özellikle yeniçeriler ve ulema arasında desteklenmekle birlikte devlet ricali henüz kesin bir karar vermemişti. Öte yandan diğer devletlerin böyle bir durumda nasıl davranacağı da göz önünde bulundurulmaktaydı. Fransa ve İsveç elçileri Babiâli'yi Rusya'ya karşı savaşa teşvik ederken, İngiliz, Hollanda ve Alman elçileri Osmanlı'yı bu fikirden vazgeçirmeye çalışıyordu. Venedik balyosu ise Osmanlı'nın Mora üzerine sefer yapma ihtimaline karşı Osmanlı'nın Avusturya ya da Rusya'ya karşı savaşa teşvik ediyordu⁸¹.

Sarayda ve sadrazam köşkünde birçok toplantı yapıldıktan sonra 28 Ramazan'da Büyük Divan toplandı ve Rusların anlaşmaya aykırı olarak hem Kırım'a hem Osmanlı topraklarına tecavüzleri, Azak'ta yeni bir donanma inşa etmeleri ve sınırlarda tahkimat yapmalarından ötürü şeyhülislamında fetvasıyla Rusya'ya savaş ilân edilmesine karar verildi⁸². Savaş ilânında İsveç elçisi Panyatofski'nin ve Fransız elçileri Ferriol ve Des Alleurs'un da katkıları yanı sıra asıl Kırım Hanı'nın tesiri çok büyük olmuştur⁸³.

Rusya'daki Osmanlı tüccarlarının güven içinde geri dönebilmesi için İstanbul'da Rus elçisi Tolstoy ve yetmiş kişilik maiyeti tutuklandı⁸⁴.

Savaş ilânının ardından sefer hazırlıkları için gerekli emirlerle birlikte yeniçeri, topçu ve cebeci mevcudunun arttırılmasına karar verildi. Anadolu ve Rumeli beylerbeyine, sancak beylerine ve paşalara sefer hazırlıkları ile ilgili hükümler yazılmaya başlandı⁸⁵. Tersane ve tophanedeki çalışmalara hız verilirken, bizzat padişah gemi inşasının teftişi ve top denemelerine katılıyordu. Ayrıca donanma için yeni leventler alınırken, bunların hızla yetiştirilmesine çalışılıyordu⁸⁶.

Savaş ilânının sebeplerini diğer devletlere açıklamak için Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa İstanbul'daki Fransız, İngiliz ve Alman elçileriyle görüştü. Ardından benzeri görüşmeler Hollanda ve Venedik elçileriyle gerçekleştirildi. Ayrıca savaş ilânına yeni toprak kazanımı

⁸⁰ Mehmet Emin Ünver; "Prut Seferi'nde İsveç Kralı ve Kırım Hanının Rolü", **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.63-80, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007,s.68.

⁸¹ Kurat; **a.g.e.**, s.289-291.

⁸² Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.76. ; Kurat; **a.g.e.**, s.292-296.

⁸³ İlber Ortaylı; "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", ss.125-136., **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyumu Bildirileri (12-14 Aralık 1992)**, TTK 1999, s.127.

⁸⁴ Ahmed Câvid Bey; **a.g.e.**, s.170; **Raşid Tarihi**; c.3, 344. Raşid Tarihi'nde Rus elçisinin yetmiş kişilik maiyetiyle tutuklandığı belirtilmekle birlikte A.Nimet Kurat eserinde otuzbir rakamını vermiştir. Kurat; **a.g.e.**, s.307.

⁸⁵ C.HR. 96/4765

⁸⁶ Münir Aktepe; "Prut Seferi İle İlgili Bazı Belgeler", **Tarih Dergisi**, s.XXXIV, Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984, s.29 vd.

için değil, Rusların faaliyetlerinden dolayı olduğu Baltacı Mehmed Paşa tarafından Avusturya Hükümeti'ne de bildirildi⁸⁷. Osmanlı ordusu Nisan 1711'de İstanbul'dan hareket etti⁸⁸.

Bu sırada 28 Ocak veya 5 Şubat 1711'de Kırımîlilar ile Kazakların Rusya'ya karşı antlaşma yapmaları, Rus ordusunun yürüyüş hazırlıklarına tesadüf etmesi yüzünden I. Petro daha savaş başlamadan diplomatik bir yenilgi ile karşılaştı. Bu antlaşma neticesinde Rus birliklerine karşı yapılan saldırılar, I.Petro'nun sefer planlarını alt üst ettiği gibi ordusunu istediği biçimde toparlayamamasına sebep vermiş, bu durum Osmanlılar için büyük bir avantaj sağlamıştı⁸⁹.

Çar Petro'nun planı Boğdan'a girip Yaş yoluyla Tuna'ya inmekti. Böylece hem Eflak ve Boğdan'dan yararlanacak hem de Rumeli'deki Hıristiyanların isyan etmeleri sağlanacaktı⁹⁰. Ancak Osmanlı ordusunun Rusların düşündüğünden daha hızlı ve planlı ilerlemesi Eflâk'ta bekledikleri isyanın çıkmasını engellediği gibi güneye doğru ilerleyip, hem Rusların sol tarafını güvence altına almak hem de Boğdan voyvodası Kantemir'in yönlendirmesiyle zahire temin etmek için Falcı ve Kalas'a yönelik hareketlerinin başarısız olmasına neden oldu⁹¹.

Falcı sahilinde Osmanlı ordusunu engellemeye çalışan Rus öncü birlikleri başarısız olup geri çekilince Osmanlı birlikleri tarafından takibe başlandı. Osmanlı ordusunun Falcı'ya Rus birliklerinden önce ulaşması Petro'nun bütün planını bozduğu gibi erzak ihtiyacı da karşılanamayınca geri çekilmeye karar verildi ancak geri dönüş yolu Kırım birliklerince kapatılınca Prut nehri kıyısında acele bir karargâh kuruldu⁹².

Rus ordusuna yetişen Osmanlı ordusu İsveç generali ve elçisinin cephe hücumu yerine tamamen kuşatılan Rus ordusunun yiyecek sıkıntısında dolayı teslimini beklemek tavsiyesi yerine cepheden taarruza geçti ve şiddetli bir direnişle karşılaşp yedibin kayıp verdi. Bu nedenle riske girmek istemeyen Baltacı Mehmed Paşa ertesi gün sadece top atışı yapılmasını emretti⁹³.

Her haliyle Rusların aleyhinde olan durum karşısında Rus ordugâhında toplanan meclis, Osmanlı'ya barış teklifinde bulunulmasına karar verdi. Bu kararın alınmasında Çariçe Katerina etkili olup, Petro'yu barıştan başka yol olmadığına ikna etmiştir⁹⁴. Ancak yapılan teklifi Rusların bir oyunu olarak değerlendiren Baltacı Mehmet Paşa top atışına devam etti.

⁸⁷ Kurat; **a.g.e.**, s.308-313.

⁸⁸ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.77.; **Raşid Tarihi**; c.3, s.338-344.

⁸⁹ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.482.

⁹⁰ Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.38-39.

⁹¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.79-80.

⁹² Çağlayan Deniz; "Baltacı'nın Prut Seferi", **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.53-62, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007,s.60.

⁹³ Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.40.

⁹⁴ Köse; **a.g.m.**, s.540.

İkinci kez gelen barış teklifinin kabul edilmemesi halinde Rusların sonuna kadar savaşacağı bildirildi⁹⁵.

Teklifin ciddi olduğu anlaşılınca toplanan meşveret heyetinde Kırım Hanı'nın itirazlarına rağmen⁹⁶, savaşın devamı halinde durumun belirsiz olduğu, 20 Temmuz günü yeniçerilerin geri çekilmesinin Ruslar tarafından fark edilip takibe başlanmış olsa neticenin farklı olacağı gibi görüşler doğrultusunda Rusların Osmanlı'nın tüm tekliflerini kabul etmesi ve istedikleri kaleleri vermesi halinde barış yapılmasına karar verildi⁹⁷. 2 Temmuz 1711'de anlaşma imzalandı. Bender'de bulunan Şarl anlaşmaya engel olmak için harekete geçmişse de yetişememiş ve anlaşma imzalanmıştı. Şarl'ın tüm itirazlarına rağmen Baltacı Mehmed Paşa, anlaşmayı bozmayarak Çarın gidişini engellemedi⁹⁸.

Prut Antlaşması'na göre Azak Kalesi geri verilecek, antlaşmaya aykırı yapılan kaleler yıkılacak, Rusya Lehistan'ın iç işlerine ve Kırım Hanı'na tabi Kazaklara müdahale etmeyecek, XII.Şarl'ın ülkesine dönmesine Rusya karşı çıkmayacak ve taarruz etmeyecek, Rus tüccarlarından başka Osmanlı Devleti'nde elçi bulunduramayacak, taraflar birbirlerinin halkını kışkırtmayacak, Rusların elindeki tüm Müslüman esirler iade olunacak, Ruslar tarafından Kırım Hanı'na eskisi gibi vergi verilecekti. Şartlar çok hafif ve siyasi olaylar göz önünde bulundurulmadan imzalanmış bir anlaşma olup Rusya için çok uygundu. Çar Petro antlaşmaya uyacağıının teminatı olarak Baron Petro Şafirof ve Mareşal Şeremetiyev'in oğlunu rehin olarak verdi⁹⁹.

Prut Antlaşmasına dair iki farklı görüş mevcuttur. Bunların ilki Osmanlı Devleti için giderek daha büyük bir tehlike haline gelen Rusya'ya karşı ele geçen bu avantajlı durumun gereği gibi değerlendirilemediği, bunda da sefer sırasında bazı devlet görevlilerinin yolsuzluklarının etkili olduğuydu. Osmanlı karargâhında bulunan Yeniçeri Kâtibi Hasan'ın hatıratında, Ahmed bin Mahmud'un "Mecmua"sında, Panyatofski'nin otuz yıl sonra kaleme aldığı yazıda bazı devlet görevlerini zan altında bırakacak ifadeler mevcuttur. Benzer anlatımlar yabancı elçilerin gönderdikleri raporlarda görüldüğü gibi Rus kaynaklarında da bulunmaktadır¹⁰⁰.

⁹⁵ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.82.

⁹⁶ Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.42. Kırım Hanı Devlet Giray, Baltacı Mehmet Paşa'ya; "*Ey Paşa oğlum, bu hususta acele buyurman her umurunu müşavere idüp, şer'a tatbik ederek eylen ve hem bu umur büyük umurdur, üzerinize bütün işi alman sonra zahmet çekersiz, zira bu kafır bir allak kafirdir, ben kafirin hilesini çok gördüm ve pederim zamanında daha çok zuhur görülmüştür. Hele basiret üzre olasız*" diye uyarıda bulunmuştur.

⁹⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri**, III. Cilt 4. kısım eki, s. 157-159.

⁹⁸ Cezmi Karasu-Volkan Martin; "Keyfiyet-i Rusiye'ye Göre Osmanlı Ordusunun Dönüşü", **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.81-102, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007,s.90.

⁹⁹ Name-i Hümayun Defteri 1, s.14-17.

¹⁰⁰ A.Nimet Kurat; **Prut Seferi ve Barışı 1123(1711)**, c.II, TTK, Ankara 1953, s.541-558. Yeniçeri Katibi Hasan'ın Hatıratında Osman Kahya'nın ve diğer bazı görevlilerin gece tabura gittikleri zikredilmektedir. Ahmed bin Mahmud'un ifadesinde ise gece Rus tarafından rehlinlerin ağırlıkları olduğu belirtilerek yedi adet arabanın Osmanlı karargâhına getirildiği bilgisi vardır. Gece vakti Rus karargâhında arabaların geldiğine dair bilgi

İkincisi görüş ise bu ithamların asılsız olduğu, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin bütün isteklerini kabul etmesiyle seferin amacına ulaştığı ve savaşı bir an evvel bitirmek için Baltacı Mehmed Paşa'nın haklı çekinceleri olduğu görüşüdür. Baltacı Mehmet Paşa anlaşmayı imzalarken devletin menfaatlerini göz önünde bulundurmuş, başta Azak Kalesi olmak üzere Osmanlı için önemli olan diğer kaleler geri alınmıştı. İsveç kralı güvenli bir şekilde ülkesine dönebileceği gibi Ruslar Kazaklara müdahale etmeyecekti. Ayrıca savaş sırasındaki Osmanlı çokta avantajlı bir durumda değildi. İlk gün yedibin kayıp verilmesinden ötürü hücumu devam edilememişti. Akşam olmasından ve top atışlarından dolayı Ruslar durumu fark etmemişlerdi. Aksi halde tüm güçleri ile gerçekleştirecekleri bir saldırıda Osmanlı ordusu çok zor bir duruma düşebilirdi. Diğer önemli bir nokta da, Osmanlı ordusu içinde Çariçe Katerina'nın Avusturya İmparatoru'nun kardeşi olduğu söylentisinin yayılmasıydı. Rusya ile savaş halindeyken bir de Avusturya ile savaşa girme ihtimali göz ardı edilemeyecek bir durumdu. Tüm bunlara ek olarak Rusların İbrail Kalesi'ni ele geçirmeleriyle Osmanlı'nın mühimmat ve iase depoları imha edilmişti¹⁰¹. Aslında barış görüşmeleri devam ederken süreç, Osmanlıların aleyhine işlemekteydi. İbrail'in ele geçirildiği haberi Rus karargâhında duyulsaydı, Ruslar kuşatmayı kırmak için harekete geçebilirdi. Savaş alanında durum böyleyken, güneyde Kalas'ın elden çıkması Osmanlı ordusunu hatta İstanbul'u zor duruma sokardı¹⁰².

Anlaşmanın imzalandığına dair resmi haber Sadrazamın kethüdası Osman Ağa tarafından İstanbul'a ulaştırıldı. Mirahur Ali Ağa yerine Osman Ağa'nın haberi getirmiş olması nizama aykırı olup zafer haberi getiren Osman Ağa'ya samur kürk giydirilmekle beraber terfi ettirilmek yerine rütbesi indirildi. Bu tutumun sebebinin anlaşma imzalanmasına karşı duyulan tepkinin bir sonucu olduğu anlaşılmakta olup, Kırım Hanı Devlet Giray'ın sadrazamın tutumunu eleştiren mektubunun da gelmesi Baltacı Mehmed Paşa aleyhindeki dedikoduların artmasına sebep oldu¹⁰³.

İstanbul'daki İsveç elçisi durumdan duydukları hoşnutsuzluğu önce kaymakama bildirdi. Daha sonra da XII. Şarl'ın onayıyla kaymakama İsveç Kralı'nın bu barışa dâhil edilmediğini, Osmanlı'nın elindeki büyük avantaja karşın Rusya'nın çok hafif kayıplarla bu durumdan kurtulduğunu, Rusya'nın anlaşma şartlarına uyup uymayacağını belirsiz olduğu ve sanki mağlup olamamış bir devlet gibi silahlarıyla birlikte geri dönmesine izin verilmesinin sakıncalı olduğunu içeren bir maruzat sundu¹⁰⁴.

Panyatovski'nin yazısında da mevcuttur. Rus taburunda bulunmuş olan General Peter Heinrich Bruce, Spiegel ve Baron Tiepolt'un ifadelerinde Çariçe Katerina'nın ordudaki zabıtlardan bütün değerli eşya ve mücevheratı daha sonra bedelleri kendilerine ödenmek üzere toplattığını ve bu hediyelerle anlaşmanın imzalanmasını sağladığı yer almaktadır.

¹⁰¹ Zübeyde Güneş-Yağcı; **a.g.m.**, s.44-45.

¹⁰² Cezmi Karasu-Volkan Martin; **a.g.m.**, s.89.

¹⁰³ Kurat; **a.g.e.**, s.643-645.

¹⁰⁴ Kurat; **a.g.e.**, s.647-649.

Esir olmaktan kurtulan, Kırım Hanı ve İsveç elçisinin muhalefetine rağmen çoğunluğun kararıyla imzalanan anlaşma sonrasında ülkesine dönen Petro'nun anlaşmaya sadık kalıp kalmayacağı belirsizdi. Kırım Hanı ve İsveç Kralı durumu padişaha bildirdiği gibi Baltacı Mehmet Paşa'ya karşı olanlar da aleyhinde konuşarak padişahı sadrazama karşı kışkırtmaktaydı. Baltacı'nın azledilmesini sağlamaya çalışan bazı devlet adamlarının sözlerine karşın buna yanaşmayan III. Ahmed, Baltacı Mehmed Paşa'nın Edirne'de oyalanıp, askere ulufesini dağıttıktan sonra yeniçeri ağası ile görüşmesi bunun orduyu isyana teşvik etmek şeklinde değerlendirmesi üzerine Baltacı'yı azletmiş ve Midilli Adası'na sürgüne göndermiştir¹⁰⁵.

Çar Petro'nun ülkesine döndükten sonra anlaşma şartlarını yerine getirmemesi üzerine Ruslara ilkbaharda savaş açılmasına karar verilip gerekli emirler eyaletlere gönderildiği gibi padişahta Edirne'ye hareket etti. Çar tarafından Prut Antlaşması sırasında verilen rehinelere Felemenk ve İngiliz elçileri vasıtasıyla Edirne'ye getirilerek görüşülmüş ve onların Moskova'ya adamlar göndermesinden ve durumun ciddiyetinin Petro'ya bildirilmesinden sonra Rusların Azak Kalesini iade etmesi ve diğer kaleleri yıkmasıyla savaştan vazgeçilmiştir¹⁰⁶.

Rusya Lehistan maddesine riayet etmeyip Lehistan'daki askerlerini çekmemiş ayrıca Şarl'ın ülkesine dönerken geçeceği güzergâh üzerindeki bir kaleyi de zapt etmişti. İstanbul'daki Rus rehinelere ve Rusya'dan gelen elçinin Lehistan'da Rus askerinin olmadığını söyleyip Osmanlı hükümetini kandırmaya çalıştıklarının anlaşılması üzerine hepsi tutuklandı. Şarl'ın ülkesine götürülmesine Bender Muhafızı Vezir İsmail Paşa ile Kırım Hanın kalgayı görevlendirildiği gibi krala para da gönderildi¹⁰⁷.

Rusların bu tecavüzleri karşısında Rusya'ya savaş ilânını engellemek isteyen Sadrazam Yusuf Paşa azl ve katlolunduktan sonra padişah sefer için Edirne'ye geçti. Bu sırada sadarete gelen Damat Ali Paşa İngiliz ve Felemenk elçilerinin de vasıtasıyla Prut antlaşmasında bazı değişikliklerle şartlar daha net bir şekilde belirlenmiş bu arada İsveç kralının güven içinde memleketine dönmesiyle Rus meselesi savaş çıkmadan halledilmiştir¹⁰⁸.

Prut Savaşı Rusların emellerini engellemesi ve Çar'ın itibarına ağır bir darbe indirerek Osmanlı Devleti'nin güvenini tazelemesinin yanı sıra Eflak ve Boğdan için önemli sonuçlar doğurdu. Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir'in Osmanlı'ya ihaneti Eflak ve Boğdan yöneticilerini İstanbul'a bağımlı kılacak bir değişiklik yaptı. 1711'den itibaren Eflak ve

¹⁰⁵ A.Nimet Kurat; "Baltacı Mehmet Paşa", **İ.A.**, c.2., ss. 287-291, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s.291. Sadrazam sürgün edilirken, kethüdası Osman Efendi ile Ömer Efendi idam edildi.

¹⁰⁶ Jorga; **a.g.e.**, s.264.

¹⁰⁷ Ahmed Câvid Bey; **a.g.e.**, s.174-175.

¹⁰⁸ Köse; **a.g.m.**, s.539.

Boğdan beyleri yerli boyarlardan değil, Avrupa'yı tanıyan, siyasetten haberdar ve dil bilen Fenerli beyler arasından seçilmeye başlandı¹⁰⁹.

1.5. Venedik ve Avusturya Seferleri

Prut Seferi sırasında Osmanlı ordusunun Ruslara karşı üstünlüğü ve Karlofça sonrasında elde edilen başarılarından sonra, Osmanlı Devleti kaybettiği toprakları tekrar kazanacağına inanıldığı gibi Osmanlı ordusunun çok da kötü olmadığını göstermiş oldu. Bundan dolayı Osmanlıların kaybettikleri toprakların birer birer alınmasına karar verilmişti. Rusya Seferi gösterdi ki, Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerle teke tek kaldığında üstünlük kurabilmekteydi. Sıra Mora ve Ege adalarının bir kısmı ile Dalmaçya kıyıları gibi ticari ve iktisadi bakımdan zengin yerleri işgal etmekte olan Hıristiyan komşuların en zayıfı Venedik'te idi. Zengin Fenerli Rum tüccar aileleri ve Mora ve Ege adaları halkı Venedik idaresinin Katolik baskısından şikâyetçiydi. Venedik Hükümeti, Osmanlı hâkimiyeti altındayken dini hayatlarını rahatsız edilmeden sürdürebilen Rumların nefretine neden olan bir maliye ve kilise politikası yürütüyordu. Ayrıca Babiâli'nin önemli gelir kaynaklarının sağlandığı bu bölgelere öncelik vermesinin gerekli olduğu, önemli sayıdaki devlet erkânında hâkim olan görüştü. Bu görüşün lideri olan Silahtar Ali Paşa'nın 27 Nisan 1713'te sadrazamlığa getirilmesi bu politikaları savunanların zaferi oldu¹¹⁰.

Damat Ali Paşa Ruslarla anlaştıktan sonra Karlofça ile elden çıkan Mora'nın Venediklilerden geri alınması arzusundaydı. Bu amaçla donanmadan iyi anlayan birinin kaptan-ı derya olmasını istediğinden Süleyman Hoca Paşa'yı kaptan-ı deryalığa getirerek kendisine Venediklilerin durumu hakkında bilgi vermesini emretti¹¹¹.

1.6. Karadağ İsyanı

1711'de Bosna Valisi ve Sancakbeyi Rus seferinde iken Çar tarafından gönderilen üç kişi Sırp reisleri ile görüşüp, bölgedeki Hıristiyanları ayaklandırarak isyana girişti. Hersek Sancağı'nın batısında kalan bölgede köylere saldırıp halkı perişan etmesi ve kalan Hıristiyanların isyancılara meyletmesi üzerine bölgeye asker sevk edildi. Prut zaferinden sonra birlik takviyesi ile Bosna Valisi Ahmet Paşa elebaşları firara mecbur bırakıp, isyan, bertaraf etti. Ahmet Paşa'nın dönüşünden sonra bu sefer Venediklilerden destek gören elebaşları Çetine'ye dönüp tekrar saldırıya başlayınca 1714'te Bosna Valisi Köprülüzade Numan Paşa emrindeki birliklerle tekrar bölgeye dönüp isyanı batırmış, asilerin bir kısmı kaçarak Venedik topraklarına sığınmıştır. Venedik kendi topraklarına kaçanları himaye

¹⁰⁹ Sözen; **a.g.e.**, s.43.

¹¹⁰ Jorga; **a.g.e.**, s.273-274. Nitekim Mora'ya giden Osmanlı ordusu Rum köylülerce sevinçle karşılanacaktı. Jelavich; **a.g.e.**, s.75.

¹¹¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.97.

etmeyeceğine söz verdiği halde, asilerin reisi Vladika'yı kabul edip, Osmanlı'nın iade talebini reddetmesi üzerine Venedik'e savaş açılmasına karar verildi¹¹².

Daha önce Ruslar Boğdan'a girdiklerinde Venedikliler kendilerine iltica eden Karadağlıları himaye ettikleri gibi, Doğu Akdeniz havzasında bulunan seyr-i sefer halindeki ticaret ve hac gemilerine yapılan baskınlar, Venedik balyozuna sürekli bildirilmesine rağmen korsanlık faaliyetleri devam etmekte idi. Sadrazamın doğrudan Venedik Cumhuriyeti'ne yaptığı başvuru da cevapsız kalmıştı. Numan Paşa'nın Venediklilerin son yaptıklarına dair rapor gelince durum görüşülmek üzere 8 Aralık 1714'te Paşa Kapısı'nda bir toplantı yapıldı¹¹³.

Zaten Mora'yı geri almak isteyen Sadrazam Damat İbrahim Paşa Venediklilerin müttefiki olup İspanya Veraset Savaşlarından ötürü yorgun olan Avusturya'nın durumundan da yararlanmak istiyordu. Yapılan toplantı sonucu Venediklilerle savaş ilânına karar verildi. Venedik'te bulunan Osmanlı tüccarlarının güven içinde ülkeye dönebilmesi için Osmanlı'daki Venedik konsolosları tutuklandı¹¹⁴.

Savaş kararı ile birlikte donanma hazırlıklara başladı, garp ocaklarına da emirler gönderilip baharda Osmanlı donanması ile buluşmaları emredildi. III.Ahmed bu arada Avusturya'ya bir name göndererek savaşın gerekçesinin Venediklilerin anlaşma şartlarına aykırı davranışları olduğu bildirildi¹¹⁵.

Nisan 1715'te başlayan harekât sonunda İstendil Adası, Mora, İğne ve Çuka Adaları alındığı gibi Girit Adası'nın Osmanlı elinde olmayan kaleleri fethedilerek Girit'in fethi tamamlandı. Osmanlı'ya eski itibarını geri kazandıran Ali Paşa'nın, Korfu ve Dalmaçya'nın fethini Avusturya'ya karşı Macaristan'ın tekrar Osmanlı'ya geçmesini sağlayacak bir sefer düzenlenmesini hatta Viyana'nın tekrar kuşatılmasına varan hayaller kurulmaya başladı¹¹⁶. Ancak 1716'da Korfo kuşatıldıysa da, Avusturya seferinin başlayıp, Varadin'de mağlup olunca Korfo kuşatması geride birçok top ve malzeme bırakılarak alelacele kaldırıldı¹¹⁷.

1.7. Avusturya Seferi

Müteferrika İbrahim Efendi bir mektupla Avusturya'ya gönderilerek Venedik'le yapılan savaşta tarafsızlığı talep edilmişti. Avusturya mektuba hemen cevap vermemiş ve dört ay elçi bekletilirken bir yandan durum gözlemlenmiş bir yandan da hazırlık yapılmıştı¹¹⁸.

¹¹² Besim Darkot; "Karadağ", **İ.A.**, c.6, ss.221-230, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s.225.; Mustafa Nuri Paşa; **a.g.e.**, s.30.

¹¹³ Cavid Baysun; "Ali Paşa", **İ.A.**, c.1, ss.327-330, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 328.

¹¹⁴ Köse; **a.g.m.**, s.539.

¹¹⁵ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.102.

¹¹⁶ Jorga; **a.g.e.**, s.281.

¹¹⁷ Mehmet Tanju Akad; **Bir Savaş Nasıl Kaybedilir?**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s.112.

¹¹⁸ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.109.

Verilen cevapta ise Venedik'le yapılacak anlaşmada ittifakları dolayısıyla Avusturya'nın da bulunulması istendi. Başlangıçta Osmanlıların Venedik ile olan savaşlarına ses çıkarmayan Avusturya, cephenin Dalmaçya kıyılarına ve ardından sıranın kendisine geleceğini anladığında tarafsızlık görünümünden çıktı. Diğer taraftan Avusturya uzun süren İspanya Veraset Savaşları neticesinde 1714 tarihinde imzaladığı Utrech Antlaşması'na kadar her yönden yorgun ve bitkin bir halde idi. Ayrıca halen Batı cephesini emniyette hissetmediğinden dolayı suskunluğunu bozmamıştı. Ancak III. Ahmed'in fütühat girişimleri ve Karlofça sonrası hasımlarını birer birer yenmesi Avusturya'yı korkutmuştu. Venedik'in güneydeki topraklarının alınmasında suskunluğunu bozmayan Avusturya, Osmanlıların Dalmaçya ve Hırvatistan taraflarına yönelmeleri üzerine Venedik ile 15 Nisan 1716'da antlaşma yaptı. Anlaşmaya göre Avusturya Venedik'i oniki bin askerle destekleyecek buna karşılıklı Venedik'te İtalya'da Avusturya'ya ait eyaletleri koruyacaktı. Bu şartlar Osmanlı'nın Napoli hatta Milano'ya saldırabileceğinin düşünüldüğünü göstermekteydi¹¹⁹. Avusturya, Osmanlılardan zapt ettiği yerlerden çıkmasını ve Venedik'e tazminat ödemesini isteyip, Venedik'in yanında Osmanlılara karşı savaşa girmeye karar verdi. Gönderdiği ikinci mektupta ise sefer nedeniyle Venedik'e verilen zararın Osmanlı tarafından karşılanması ve ilk mektubuna cevap verilmemesinden ötürü gönderdiği elçinin iadesini talep etti¹²⁰.

Avusturya elçisinin Sadrazamla yaptığı görüşmede Karlofça üzerinden barış yapılması talebinin sebebi sorulduğunda Avusturya ile Venedik arasındaki Nisan 1716'ta yapılan ittifak gerekçe gösterildi¹²¹.

İstanbul'daki diğer devlet elçileri Avusturya ile Osmanlı'nın arasını bulmayı teklif ettilerse de, Sadrazam tarafından bu teklif kabul görmediği gibi durumun görüşülmesi için toplanan mecliste Sadrazamın savaştan yana tavır koyması ve aksi fikirdeki devlet adamlarını sindirmesi neticesinde Avusturya ile savaşa karar verildi¹²².

Avusturya ile daha önce Macarlara yaptığı muameleden ötürü sekiz sene mücadele edip daha sonra Fransa'ya sığınmak zorunda kalan Ferenc Rákoczi, bu mücadele sırasında Osmanlı'dan destek isteyip bunun için bir generalini Eflâk'a göndermişti. O zaman Karlofça antlaşmasını bozmak istemeyen Osmanlı Hükümeti, şimdi kendisiyle irtibata geçerek, kendisine Macar krallığı verileceğine dair bir mektup gönderdi¹²³.

Seferin iki cepheye ayrılmasından dolayı ortaya çıkan asker ihtiyacının karşılanması için arka arkaya fermanlar gönderilse de Sadrazamın yola çıkmasından sonra parça parça

¹¹⁹ Jorga; **a.g.e.**, s.282.

¹²⁰ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.484.

¹²¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.111.

¹²² Jorga; **a.g.e.**, s.282.

¹²³ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.484.

gelen kuvvetler arkadan yetişerek orduya iltihak ediyordu¹²⁴. Venedik ile savaşırken beklenmedik bir zamanda Avusturya cephesinin de açılması üzerine istenilen hazırlıkların tamamını gerçekleştiremeden 100.000 kişilik bir ordu ile sefere çıktı. 30 Temmuz'da başlayan ilk temasların ardından iki taraf Tuna kıyısında Petervaradin'de karşılaştı. Ancak tecrübeli Prens Eugene karşısında taktik hatalar yapan Osmanlı kuvvetleri ,5 Ağustos 1716'da bozguna uğradı, sadrazam ise şehit düştü. Osmanlı kampı Viyana bozgunundan sonra bir kez daha Avusturyalıların eline geçti. Sırbistan, Bosna, Temeşvar, Eflak ve Boğdan güzergâhları açıldı¹²⁵.

Ordu bozuk düzen Belgrad döndü¹²⁶.Varadin bozgunundan sonra Korfo kuşatmasının bozulmaması için padişah tarafından gönderilen emir asker arasına duyulup, asker karşı sahile çekilince kuşatma da bozuldu¹²⁷. Venedikliler bir yandan karşı saldırıya geçerek kalelere hücum etmiş daha sonra Dalmaçya, Karadağ ve Hersek yakınlarında da faaliyette bulunmuşlarsa da bir başarı elde edememişlerdir¹²⁸.

Sadaret mührünün Sarı Ahmet Paşa ya da Sarı Mehmet Paşa'ya verilmesi daha isabetli olacak iken Mevkufati İbrahim Efendi'nin tesiri ile sadrazamlığa Halil Paşa getirildi¹²⁹.

Varadin'den sonra Tameşvar Avusturya tarafından kuşatıldı. İlk gelen yardım birlikleri düşmanın sayısının çok fazla olmasından dolayı geri döndü. Kale erzak ve mühimmatı olmasına rağmen can ve mallarına zarar gelmeyeceği temin edilince 15 Ekim 1716'da teslim oldu. Boğdan'ın kilidi Tameşvar Kalesi'nin elden çıkması Avusturyalıları Eflâk'a kadar indirmişti. Kalenin teslimi, halkın tepkisine sebep olur endişesi ile bir süre gizlendi¹³⁰.

Eflak Voyvodasına karşı olan boyarlarında desteğiyle binikiyüz kadar Avusturyalı, Eflak'ın merkezi Bükreş'e girip voyvodanın sarayını basarak Voyvoda Nikola'yı kaçırmayı bölgede paniğe neden oldu. İki ay sonra benzeri bir baskın Boğdan Voyvodası Mihail'e yapılmak istense de, kalede kendini müdafaa etmesi ve Tatar birliklerinin yetişmesiyle başarısız oldu. Bu arada sınır bölgelerinde güvenlik tertibatı arttırıldığı gibi istenilen askerleri geç göndermesi ve olumsuz davranışlarından ötürü Kırım Hanı değiştirilerek Saadet Giray, Han yapılmıştır¹³¹. Ayrıca Fransa'dan getirilen Rákoczi'ye Erdel krallığı tevcih edilip, bu arada generalleri bölgede asker toplayıp, Osmanlı birlikleriyle ilerlemek gibi bir plan yapıldıysa da Belgrad kuşatmasından ötürü hayata geçememiştir.

¹²⁴ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.116.

¹²⁵ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.484.

¹²⁶ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.121.

¹²⁷ Jorga; **a.g.e.**, s.284.

¹²⁸ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.122-123.

¹²⁹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.125.; **Raşid Tarihi**; c.4, s.297.

¹³⁰ Jorga; **a.g.e.**, s.285.

¹³¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.129-130.; Jorga; **a.g.e.**, s.287.

Veziriazam 12 Haziran 1717'de Edirne'den hareket ederken, sefere görevli birliklerin bir an evvel sadrazama katılması için emirler gönderildi¹³². Ordu Niş'e vardığında Belgrad onbeş gündür muhasara altındaydı. Osmanlı ordusunun Avusturya ordusuna yenilip Niş'e çekilmesinden iki gün sonra kale Avusturya'ya teslim edildi. (8 Ağustos 1717) Bu yenilgi karşısında Sadrazam Halil Paşa azledilerek yerine Nişancı Mehmet Paşa sadarete getirildi¹³³.

Avusturya birlikleri Bosna taraflarından da harekete geçtiyse de bir netice elde edemedi. Belgrad'ın düşmesinden sonra Rumeli'de panik başladığı gibi Kosova, İpek, Manastır taraflarında Avusturya ve Venedik casusları vasıtasıyla kışkırtılan Hıristiyanlar isyan etmişlerdi¹³⁴.

Öte yandan İspanya'nın Bourbon kökenli ilk kralı V. Philip'in Fransa tahtında ve Utrech Antlaşması'yla İtalya üzerinde Avusturya'ya kaybettikleri topraklarda gözü olduğundan Avrupa'da gergin bir hava vardı. Papa'ya gönderilen İspanyol temsilcisinin Milan'da hapsedilip, elindeki evrakların alınmasından sonra Ağustos 1717'de V. Philip'in Sardunya'yı işgali ve Utrech Antlaşması'yla kaybettikleri yerleri geri alacağını beyan etmesi, Avrupa'daki bütün güçler dengesini altüst etmişti. Özellikle de Avusturya İmparatorluğu VI. Charles bu gelişmelerden rahatsızlık duymaya başladı. Avusturya cephelerinde alınan feci yenilgiler İstanbul'da tesirini gösterdi ve 26 Ağustos'ta sadrazamlığa getirilen Damat İbrahim Paşa barıştan yana tavır sergilemeye başladı. Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal edeceğinden korkulduğu için daha fazla kayıp verilmeden barış yapılması gerektiğine, Osmanlı devlet adamlarının çoğunluğu inanmaktaydı. Böylece Eylül ve Ekim 1717'de Osmanlı tarafından sulh görüşmelerinin ilk adımları atıldı¹³⁵.

Görüşmelerde İngiliz ve Felemenk elçilerinin de bulunacak olmasından ötürü elçiler İstanbul'dan Edirne'ye, oradan da Niş'teki Osmanlı karargâhına gönderildi. Sadrazam, Öjen'e bir mektup yazıp barış teklif etmiş, Öjen'de Belgrad'ın terki şartıyla barış yapılabileceğini ve imparatorudan haber beklediğini bildirmişti. Avusturya imparatorundan da barış yapılması talimatı gelmesi üzerine Fransa elçisinin ve Rákoczi'nin muhalefetine karşın, padişahın ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın barış yanlısı olmasıyla 1 Şubat 1718'da Pasarofça Antlaşması imzalandı¹³⁶.

21 Temmuz 1718'de Avusturya ile yapılan anlaşma neticesinde Küçük Eflak, Banat, Tameşvar, Kuzey Sırbistan'daki Belgrad ve Semendire Avusturya'ya verildi. Bundan böyle Osmanlı sınırı Niş'ten başlayacaktı. Avusturyalılar Ferenc Rákoczi'nin kendilerine teslimi konusunda ısrar ettilerse de, bu teklif sert bir şekilde reddedildi. Bir baskınla kaçırılan Eflak

¹³² Mühimme Defteri 128, hüküm no: 2,3,4,4-M,7.

¹³³ J.H. Kramers; "Halil Paşa", **İ.A.**, c.5, kısım 1, ss.160-162, MEB Yayınları, İstanbul 1987.

¹³⁴ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.137-138.; Jorga; **a.g.e.**, s.292.

¹³⁵ Yalçınkaya; **a.g.m.**, s.484.

¹³⁶ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.140-41.

Voyvodası Nikola'ya karşılık Osmanlı'nın esir ettiği iki baron mübadele edildi. Anlaşma 24 senelik olup, taraflarca uzatılabilecekti. Ticaret, dini işler, çete faaliyetleri vs. ile ilgili maddeler de anlaşma da vardı. Ticari imtiyazlarla Avusturya yabancı tüccarları koruyacak, imparatorluğun dilediği yerinde konsolosluk açabilecek, bu sayede istediği gibi kışkırtıcı faaliyetlerde bulunabilecekti¹³⁷. Bu antlaşma ile Venedik'in kaybettiği toprakların Avusturya tarafından teyit edilmesi ilginçti zira Avusturya savaşa Venedik için girmişti. Anlaşmayı Fleischmann ve eski reisülküttap, Nişancı Seyfullah Efendi hazırladı.¹³⁸

Venedikliler görüşmelerin başında Mora ve diğer adalar ile savaş tazminatı isteyince Osmanlılar tarafından sert bir şekilde eleştirildiler. Yirmialtı maddelik anlaşma neticesinde Mora Osmanlı'da kalacak buna karşılık aldığı bazı kale ve adalar iade edilecekti. Dubrovnik ile sınır ise eskisi gibi bırakıldı¹³⁹.

Venedikliler, müzakere devam ederken Adriyatik kıyısındaki Ülgün kasabasını muhasara ettirirse de, Osmanlılar tarafından yenildikleri gibi cephaneleri ve topları ele geçirildi¹⁴⁰.

Pasarofça'dan sonra adet olduğu üzere taraflar birbirlerine elçi göndermiştir. Osmanlı Devleti, müzakeredeki baş murahhası İbrahim Efendi'yi Rumeli beylerbeyliği payesiyle elçi göndermiş, buna mukabil Avusturya'dan Kont Virmond İstanbul'a gelip bir yıl kalmış, yaptığı temaslarla devleti lehine bazı ayrıcalıklar elde etmiştir¹⁴¹.

Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti iç meselelerine öncelik verdi. Önce Pasarofça'dan sonra sınır haline gelen Niş ve Vidin'deki tahkimatlar arttırıldı¹⁴². Ardından savaşın sona ermesiyle askeri ve diğer alanlarda tasarruf yapılarak geliri arttırmak için açık yerlere yeniden adam almamak veya az yevmiye ile tayinler yapılmak suretiyle askeri ocaklardan, gümrük ve mukataalardan toplam on buçuk yük akçe irad olundu.

Avrupa'ya yönelik dış politikada ise Sadrazam ısrarlı bir şekilde sessizce izlemek ve barışı bozmamak siyaseti takip etmekteydi. Pasarofça'dan sonra İsveç ile ittifak yapıp Osmanlı Devleti'nin kendisine yöneleceğini düşünen Rusya, Prut Antlaşması'nın Lehistan maddesi ve Kırım Hanı'na ödeyeceği vergi maddesini kesinleştirmek için 1719'da İstanbul'a elçi gönderdi. Ayrıca kendisine karşı bir Osmanlı-Nemçe ittifakından de endişe etmekteydi. Rus elçisinin İstanbul'da uzun süre kalmasından şüphelenen İngiltere, Sadrazamı Rusya aleyhinde kışkırtmak istediye de, barış taraftarı olan Sadrazam buna yanaşmadı. Lehistan

¹³⁷ Raşid Tarihi, c.V, s.66-67.

¹³⁸ KK.d. 54/4.

¹³⁹ Raşid Tarihi, c.V, s.55, 82-85.

¹⁴⁰ Mühimme Defteri 128, hüküm no:98,102,103,105,107,110.

¹⁴¹ Uzunçarşılı; a.g.e., s.145-146.

¹⁴² Raşid Tarihi, c.V, s136-139.

konusunda Rusya'nın istediği değişikliklerin yapılması ileride büyük sıkıntıya sebep olacaktır¹⁴³.

Pasarofça'dan sonraki temaslar Avrupa'yı daha yakından tanıma imkânı vermiş, barış için arabuluculuk teklif eden İngiltere, Felemenk ve Fransa elçileriyle olan görüşmeler diplomasi alanında daha öğretici gelişmelere sebep olmuş, Avrupa hükümdarlarına gönderilen mektuplarda dostluğa daha çok yer verilmiştir. Dış ilişkilerde yaşanan bir diğer gelişme de önceki sadrazam zamanında Prusya Kralı I.Frederick'e gönderilen dostluk mektubuna cevaben Osmanlı Hükümeti ile ilişki tesisi münasebetiyle Prusya Kralı'ndan mirahoru tarafından bir mektup gelmesi oldu¹⁴⁴. Yine bu dönemde Pasarofça Antlaşması ile Avusturya ile İran arasındaki ticaret yolunun transit olarak Osmanlı topraklarından geçmesi maddesi ile ilgili olarak Dürrî Efendi'yi 1719'da İran'a elçi olarak gönderildi. Damat İbrahim Paşa Dürrî Efendi'den görevi sırasında İran hakkında bilgi edinmesini istedi¹⁴⁵.

Pasarofça Antlaşması Osmanlı'nın diğer devletler olan ilişkilerinde ve kendine yönelik algılamasında bazı değişikliklere sebep oldu. Savaş, Osmanlı ordusunun klasik dönemde olduğu gibi Avrupa'yı titreten bir askeri sınıf olmaktan çıktığını ve ıslahata ihtiyacı olduğunu ortaya koymaktaydı. Askeri ve idari alanda ıslahatın gerekli olduğuna dair düşünceler bazı devlet görevlilerince malumdu. Sadrazam bunun için padişaha sunduğu bir ıslahat takriri ile Avrupa tarzında bir yeniliğin gerekli olduğu düşüncesinde olduğunu göstermekteydi¹⁴⁶.

1.8. İran Savaşı

1722 senesinde Doğu İran'daki Türk aşiret reislerinden olup, Kandahar idaresini elinde bulunduran Üveys oğlu Mahmud, Şah Hüseyin yönetimine karşı isyan etmiş ve İran payitahtı İsfahan üzerine yürümüştü¹⁴⁷. Diğer yandan Belucistan halkının Bender-Abbas taraflarını yağmalamaları ve bu sırada Sünni olan Dağıstan halkının ayaklanarak Şirvan'ın merkezi olan Şamahî'yi zapt ile Gence taraflarına yürümesi üzerine durum Erzurum Valisi Silahat İbrahim Paşa tarafından merkeze bildirilmiştir. Merkezde toplanan mecliste İran ile sınır komşusu olunmasından dolayı Osmanlılarla sınırı olan İran vilayetlerinin Afganlılara karşı muhafaza etmek için müdahaleye karar verilmişti. Sadrazam Damad İbrahim Paşa, İran'ın içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumdan istifade etmek isteyerek işgale karar vermiş, eğer İran bu tehlikeyi bertaraf ederse işgal edilecek yerlerin uygun bir suretle muahedeye

¹⁴³ Raşid Tarihi, c.V, s.183-184

¹⁴⁴ Kemal Beydilli; **Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s.1-2. Pasarofça Antlaşması müzakereleri sırasında Avrupalı devletlerle girişilen diplomatik yakınlaşma girişimleri sırasında Ferenc Rákoczi'nin teşvikiyle Ocak 1718'de Sadrazam Nişancı Mehmed Paşa Fransa aracılığı ile iki devlet arasında dostluk tesisi temennisini içeren bir mektup göndermişti.

¹⁴⁵ Raşid Tarihi, c.V, s164.

¹⁴⁶ Faik Reşit Unat; "Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri", **Tarih Vesikaları**, c.I., sayı:2, ss.107-121, Ağustos 1941.

¹⁴⁷ Mehmet Saray; **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 67.

bağlanmasına, eğer İsfahan düşerse Osmanlı sınırı üzerindeki İran topraklarının işgal edilmesine dair emri bölge valilerine gönderilmişti¹⁴⁸. Erzurum Valisi İsfahan'ın düşmesini beklemeden harekete geçilmesini istemişse de gönderilen fermanla bu kesinlikle reddedilmiştir.

Afganlı Mir Mahmud 1723'te yedi ay kuşatmadan sonra İsfahan'ı zapt ederek, tahtı Şah Hüseyin'den devralmıştı. İsfahan düşmeden kaçıp Tebriz'e gelen Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasb şahlığını ilân ederek, bunu tanınması için Osmanlı'ya elçi göndermiş ise de, Şah Hüseyin'in hal'i ve ölümü ile ilgili kesin bir bilgi gelmediğinden elçilerin Erzurum'da alıkonulması için İstanbul'dan emir gönderildi¹⁴⁹.

İran topraklarına saldırmak için sebep arayan Osmanlı yönetimi, İran halkının Afganlılara karşı müdafaası için değil, İran topraklarının Osmanlı'ya katılması için 1723'te savaş ilân etmişlerdi¹⁵⁰. Afganlıların taarruzları, İran'daki karışıklık ve Osmanlı'nın sınırda harekete geçmesi için daha önce defalarca Şii İran yönetimi altında mezalime uğradıkları gerekçesiyle Şirvan ve havalisindeki Sünni halk Osmanlı'ya başvurup, bu uğurda mücadele eden Davud Han'ı Şirvan Hanı olarak tanıyıp kendisine menşur göndermelerini istemişti.

Tiflis Hanı Vahtan Han'ın İran yönetimine baş kaldırıp bölgede hükümranlılığını ilân edeceği ve kendisine itaat etmeyen Müslüman Lezki taifesine karşı harekete geçip Şirvan ve civarını işgale hazırlandığı haberinin gelmesi üzerine Tiflis'in zabtına karar verildi. Durumun İran'la barışı bozmayacağına, harekâtın Vahtan Han'a yönelik olduğu gerekçesi ile emir verildi¹⁵¹. Üç koldan başlayan harekât sonucunda Tiflis, Küri ve civarı ele geçirildi. Bu arada Erzurum Valisi ve serasker olan Silahtar İbrahim Paşa'nın ağır hareketi, tamahkârlığı ve Şirvan Hanı Davud Han'a yardım etmeyip Bakü'nün Rusların eline geçmesine sebep olmasından ötürü seraskerlikten alınıp yerine Arifî Ahmed Paşa 1723 Eylül'de serasker tayin edildi¹⁵². Harekâta devam edilerek Revan, Nahçıvan, Lori ve Gence ele geçirildi. Temmuz 1725'te bir yıldır süren uğraş sonucunda Tebriz ardından Urmiye ve Erdebil alındı. Diğer yandan 1723 Aralık'ında bu cephede Kirmanşah'ın ele geçirilmesi için başlayan harekât sonucunda Kirmanşah, Erdelan, Luristan Eyaleti'nin bazı yerleri alındı. Meraga Hanı Osmanlı'ya bağlılık bildirdiğinden yerinde bırakıldı. Afganlı Mahmud'un Hemedan üzerine geleceği haber alınınca ondan evvel davranıp Hemedan'ı ele geçirmek için Osmanlı kuvvetleri Hemedan'ı kuşattı ve ellisekiz gün sonra da zapt etti (Ağustos 1724). Bundan sonra Kasım 1724'te Nehavend teslim oldu.

¹⁴⁸ **Raşid Tarihi**, c.V., s. 433-434.

¹⁴⁹ Mühime Defteri, 131, s.128.

¹⁵⁰ Mühime Defteri 131, s.17.; **Raşid Tarihi** c.I., s.64.

¹⁵¹ Mühime Defteri 130, s.458.; Jorga; **a.g.e.**, s.331-332.

¹⁵² Mühime Defteri 130, s.298.

İsfahan'ı zapt etmiş olan Mahmud bir süre sonra akıl sağlığını kaybedince Afgan beylerinin de desteği ile amcaoğlu Eşref 23 Mayıs 1723'te Mahmud'u boğdurarak tahta çıktı. Tahmasb ve Şah Hüseyin'in bir başka oğlu İsfahan'a yürümüşlerse de başarılı olamamışlar ve Eşref kuvvetleri tarafından püskürtülmüşlerdi¹⁵³. Eşref Han Ekim 1725'te Osmanlı'ya elçi göndererek İran tahtına oturduğunu ve Osmanlı Devleti'nin aldığı yerleri geri vererek eski sınırlar üzerinden antlaşma yapılmasını talep etti. Eşraf Han'ın Müslümanların halifesi olan Osmanlı Padişahına karşı geldiği gerekçesi ile Padişahın cevap vermesine bile gerek görülmeyle, devlet ileri gelenlerinin de altına imza attığı sadrazamın mektubu ve şeyhülislamın fetvası elçilere teslim edilmiş ve ardından Eşref Han'a savaş ilân edilmişti.

Ekim 1726'da Hemedan yakınlarında başlayan savaşın başında Osmanlı üstün gelmişse de Osmanlı ordusundaki 18 Kürt aşiretinin Eşraf Han'ın vaadleri üzerine taraf değiştirmesi Osmanlı ordusunu geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Eşref Han bundan sonra bazı taarruzlarda bulunmuşsa da tam bir üstünlük sağlayamadı, Osmanlı ise öncekinden daha kuvvetli bir hazırlığa ve takviyeye başlamıştı. Bu durum üzerine Eşref Han barış yapılması için Osmanlı'ya teklif gönderdi. Teklif kabul görerek İranlılarla görüşmeye karar verildi¹⁵⁴.

Yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı'nın işgal ettiği tüm toprakların Osmanlı'da kalmasına, Osmanlı'nın savaş sırasında bırakmak zorunda kaldığı toprakların ve Afganlılar tarafından işgal edilen yerlerinin iadesine karar verildi (3 Ekim 1727). Anlaşmadan sonra Halep Kadısı Müverrih Raşid Efendi beylerbeyi payesiyle İsfahan'a büyük elçi olarak gönderildi. Buna mukabil Haziran 1728'de Eşraf Han'da büyük elçi olarak Şiraz Han'ı gönderdi¹⁵⁵.

Çar Petro uzun zamandan beri doğu ticareti ile ilgilenmekteydi. Ancak Rusya'nın tüccarlarını Osmanlı ve İran'ın kontrolü altındaki Kafkaslara sokması ya da İran'la ticarî münasebete girmesi zordu. Buna karşın Petro 1708'de İsrail Ori adında bir Ermeni'yi kalabalık bir tüccar heyeti ile birlikte İsfahan'a gönderdi. Heyet, ticaretten ziyade siyasi ve askeri bir araştırma heyeti niteliğinde hareketler sergiledi ve Ermenistan ile Gürcistan'ın işgali maksadıyla gönderilen bir heyet olarak değerlendirildi. 1715'te Artemi Volinski başkanlığında gönderilen ikinci elçilik heyeti ile Petro zayıflayan İran üzerinde siyasi emeller taşıdığını belirtmekten kaçınmadı¹⁵⁶.

Rusya İran'ın içinde bulunduğu karışık durumdan, Afgan ve Osmanlıların taarruzlarından yararlanmak istiyordu. Ermeni ve Gürcü liderlerin Çar Petro'ya müracaat edip, Güney Kafkasya'ya ordu göndermesi halinde Ermenilerin ve Gürcülerin binlerce silahlı

¹⁵³ Jorga; **a.g.e.**, s.333.

¹⁵⁴ Jorga; **a.g.e.**, s.334.

¹⁵⁵ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.186.

¹⁵⁶ Mehmet Saray; **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 65-66.

gönüllü ve yiyecek vaadinde bulunmaları Çar Petro'nun Kafkaslarda yayılma isteğini körükledi¹⁵⁷. Tüccarlarıyla birlikte Prens Çerkaski'nin öldürülmesini ve asi Lezgileri cezalandırmayı bahane edip Kafkaslara askerî harekâta karar veren Çar Petro, 15 Haziran 1722'de Hazar Denizi'ndeki Astrahan'dan yola çıktı. Bu seferin sonunda Derbend işgal etti. Rusya'nın bu başarısında Dağıstan ve Azerbaycan'ın çeşitli hanlıklara ayrılmış olması ve aralarındaki düşmanlık da etkili oldu¹⁵⁸. Buradan yollarına devam eden Rus ordusu Davud Han'ın aldığı tedbirlerden çekinip karışıklık içindeki İran'a yönelerek Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunan Gilan, Mazenderan, Esterabad ve Bakü'yü işgal etti¹⁵⁹.

Rusların bu ilerlemesi karşısında Davud Han durumu Osmanlılara bildirip kendisinin korunmasını rica edince, Damat İbrahim Paşa Şirvan Hanlığı'nı tevcih ettirerek bu hanın kendi himayesinde olduğunu Ruslara bildirdi. Böylece Osmanlı Devleti Rusların bölgedeki ilerlemesinin önüne geçmeyi hedefliyordu¹⁶⁰.

Bu müracaat, İstanbul'da görüşüldüğü sırada Dağıstan'ın önceden Osmanlı toprağı olmasından ötürü kabul görmüşse de, Damat İbrahim Paşa tarafından Rusya ile karşı karşıya gelmesine sebep olacağı gerekçesiyle temkinli yaklaşmıştı. Ancak ehl-i sünnet bir halka yardım etmenin elzem olduğu kararı çıktı ve eğer Şirvan'a yönelik bir saldırı olursa İran'a sefer yapılmasına karar verilerek durum Erzurum Valisine bildirildi. (Ekim 1722). Böylece Davud Bey'in Hanlığının kabulü bir süre geciktirilmek istenmişse de Rusların Dağıstan'ı işgale başlamaları üzerine Davud Bey'e Şirvan Hanlığı tevcih edildi. Osmanlı Hükümeti, Şirvan Rusya ile sınır olduğundan durumu bildirmek için Rusya'ya Nişli Mehmed Ağa'yı elçi olarak göndermiştir.

1.9. Ruslarla Müzakere

Nişli Mehmed Ağa'nın 1722'de elçi olarak gönderilmesiyle Rusya Lezkiler üzerine seferden vazgeçip, meselenin görüşülmesi için elçisi Nepluyef'i görevlendirdi. Avusturya'ya karşı Osmanlı-Rus-Fransız ittifakının temellerini atmak isteyen Fransa elçisi vasıtasıyla da bu ihtilafın giderilmesi için görüşme yapıldı¹⁶¹. Rus elçisinin İran seferinin durdurulmasını talep etmesi üzerine teklif Osmanlı tarafından reddedilince Rus elçisi hükümetine danışmak için görüşmelere 90 gün ara verilmesini teklif etti. Bu karardan sonra Osmanlı Hükümeti'nde

¹⁵⁷ Mustafazade Tevfik Teyyuboğlu; "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri" **Osmanlı**, c.I., ss 561-569., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999, s. 561.

¹⁵⁸ Mustafa Budak; "Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)", **Osmanlı**, c.I., ss 594-612., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999, s. 596.

¹⁵⁹ Mehmet Ali Çakmak; "XVIII. Yüzyılda Kafkasya", **Osmanlı**, c.I., ss 613-621., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999, s. 616.

¹⁶⁰ Teyyuboğlu; **a.g.m.**, s.562.

¹⁶¹ Köse; **a.g.m.**, s.540.

yapılan müzakereler sonucu Rusların henüz işgal etmedikleri yerlerin işgaline karar verilip gereken emir verilmişse de, emir yerine getirilmemiş ve Ruslar Bakü'yü işgal etmiştir¹⁶².

Müzakerenin ikinci safhasında Rusya; Derbend ve Bakü'den başka Tahmasb'la yaptığı anlaşma sonucu ele geçirdiği yerlerin kendisinde kalmasına, Osmanlı ile Rusya arasında Ker Nehri'nin sınır olmasına ancak Rus tarafında kalan Şamahi şehrinin Osmanlılara verilmesine ve Rusya ile anlaşma yapan Tahmasb ile Osmanlıların da barış yapmasını teklif etmişti. Osmanlı murahhasları bu tekliflerin kabulünün mümkün olmadığını ayrıca Rusların aldığı yerlerin tahliyesi halinde anlaşma yapılabileceğini aksi halde buraların savaşla alınacağı bildirildi¹⁶³.

Rus elçisi hükümetine danışmak istediğinden görüşmelere ara verdiği sırada Fransız elçisi her iki tarafla görüşüp bir uzlaşma zemini bulmaya çalışmıştı. Rus elçisinin bu tavrını oyalama taktiği ve savaş hazırlığı yapmak için zaman kazanma gayreti olabileceğini düşünen Osmanlı uyanık bulunuyordu¹⁶⁴. Asıl sorun teşkil eden nokta Derbend ve Bakü'nün terki değil, Tahmasb ile anlaşma yapan Rusya'nın Osmanlı'yı barışa zorlayarak etkin bir rol oynamak istemesiydi. Bu durum karşısında devlet erkânı ve padişahın kararı İran seferinin Rus isteği ile durdurulamayacağı, gerekirse Rusya'ya savaş ilân edilmesi olup 15 Ocak 1724'te gereken emirler ilgili yerlere gönderildi. Ertesi günü yapılan görüşmede Fransız elçisinin Osmanlı-Rus ihtilafının Avusturya'nın işine geleceğine dikkat çekmesinin ardından Osmanlı Devleti Derbend ve Bakü'yü istemekten vazgeçmiş bu suretle 24 Haziran 1724'te altı madde bir sonuçtan oluşan İran Mukasemenamesi imzalandı. Böylece Rusya Hazar Denizi'nin batı sahillerinin büyük bir kısmını ele geçirdi ve Kafkasya'nın güneyine kadar gelirken, Osmanlı Devleti ise Azerbaycan ve Gürcistan'ı aldı¹⁶⁵.

Bu anlaşma ile Osmanlı ve Rusya ele geçirdikleri toprakları aralarında paylaştı ve Rusya'da Tahmasb'ı Osmanlı'nın ele geçirdiği yerlerin Osmanlı'da kalması için ikna etmeyi taahhüt etti¹⁶⁶. İki devlet arasındaki sınır tespiti 23 Ocak 1727'de sona erdi¹⁶⁷.

Afganlı Eşref Han, Osmanlılardan ele geçirdikleri yerleri geri talep edince, Osmanlı-Rus ittifakı neticesinde iki devlet Eşref Han'a karşı ortak harekâta karar vermişti. Osmanlı askerinin sayısı yüzbin iken Rusya'nın hiç değilse kırk elli bin kişilik bir kuvvet göndermesi

¹⁶² Vernadsky; **a.g.e.**, s.206.

¹⁶³ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.191.

¹⁶⁴ Kurat; **Türkiye ve Rusya**, s.22.

¹⁶⁵ **Muahedat Mecmuası**, c.III., s. 237-244.

¹⁶⁶ Teyyuboğlu; **a.g.m.**, s.564-565.

¹⁶⁷ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, 194. Sınır tespiti yapılmış olmasına karşın hala netlik kazanmamış yerler kalmış ve bu durum ilerleyen süreçte sıkıntıya sebep olmuştur. Bkz. Mühimme Zeyli Defteri 13, s.62.

gerektiği düşünülüyüğünden¹⁶⁸ ancak Rusya buna muvafık olamadığından Osmanlı Hükümeti Eşref Han ile anlaşma yapmıştır.

Davud Bey'in Şirvan Hanı olarak tanınması Dağıstan'da daha nüfuzlu olan beylerin muhalefetine sebep olmuş ve iktidar mücadelesi başlamıştı. Ayrıca Rusya'nın Dağıstan ve Kuzey Şirvan'a sahip olması halk arasında tepkiye sebep olmuş, gerekirse Ruslarla savaşıacakları seslerinin yükselmesi üzerine Erzurum Valisi Hacı Mustafa Paşa 1727 Ağustos'unda bölgeye gönderilerek halkı yatıştırdı ve sonrasında bölgede denetimi sağlamak, halkın taşkınlıklarının engellemek için çeşitli tedbirler aldı¹⁶⁹.

Davut Han, Rusya'ya karşı halkı kışkırtması üzerine görevden alınarak Rodos'a sürgün edildi¹⁷⁰. Yerine Serhay Şirvan Hanlığı'na getirilmiştir(Mart 1728)¹⁷¹.

Tahmasb, Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya yaptığı yardım talebinden beklediği sonuç gelmeyince Türkmen aşiretlerinden yardım istemişti. Aşiretler Tahmasb'a yardım etmeyi kabul ettiği gibi Afşar aşireti reisi Nadir Ali Tahmasb'ın güvenini kazandı. Nadir Ali iktidarı kontrolü altına almak için ileri gelenlerden Fetih Ali Han'ı katlettirmiş, İsfahan üzerine yürüyerek Eşraf Han'ı mağlup etmişti. Bu başarısı üzerine de Tahmasb, Nadir Ali'yi sadrazam yaptı¹⁷². (1730)

Sadrazamının teşvikiyle Tahmasb, Osmanlı'nın ele geçirdiği yerlerde bildiriler dağıttırıp halkı durumdan haberdar etti. Bu durum Osmanlı'yı harekete geçirmiş ve sınır komutanlarına tetikte olmaları için emirler gönderilmişti. Tahmasb Osmanlı'ya elçi göndererek İran'dan aldıkları toprakları geri istedi. İran'ın beklenmedik şekilde toparlanması İstanbul'da şaşkınlıkla karşılandığı gibi Damat İbrahim Paşa'yı da telaşa düşürdü. Damat İbrahim Paşa elçi ile görüşerek savaşmadan Kirmanşah ve Hemedan'ı İran'a verip, diğer yerlerin Osmanlı'da kalmasına dair bir anlaşmaya vardığı sırada Şah Tahmasb'ın harekete geçmesi tekrar savaş için hazırlıkların yapılmasına neden oldu¹⁷³. Osmanlı'nın ele geçirdiği yerleri geri almaya başlaması ve Tebriz seraskeri komutasındaki orduyu yenmesi ile barış bozuldu¹⁷⁴.

1.10. İstanbul'daki Gelişmeler ve Patrona Halil İsyanı

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde geçen yüzyıldan beri artan savaş masrafları, savaşlardaki başarısızlık ve ganimet gelirlerinin azalması nedeniyle hazine ciddi sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu mali sıkıntıların üstesinden gelebilmek için devlet bazı tedbirlere

¹⁶⁸ Mühimme Defteri 134, s.170. Serhay Han bölgedeki Osmanlı yöneticileriyle tam bir ittifak halinde görev yapmış ve Babiâli'nin takdirini kazanmıştır. Bkz. Mühimme Zeyli Defteri 13, s.46.

¹⁶⁹ Mühimme Zeyli Defteri 13, s.7,9,23.

¹⁷⁰ Mühimme Zeyli Defteri 13, s.37.

¹⁷¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.196.

¹⁷² **Suphi Tarihi**, s.16.

¹⁷³ Mühimme Zeyli Defteri 13, s.67.

¹⁷⁴ **Suphi Tarihi**, s.16.

başvurdu. Ancak alınan tedbirlerin yeterli olmaması ve sağlıklı uygulanamaması sıkıntıyı daha da arttırdığı gibi, durumdan hoşnutsuz yeni zümreler de oluşturdu. Bu dönemde uygulanan ekonomik politikada temel prensip hazinenin menfaatini sağlamaktı.

Bu amaçla devlet paranın kıymetinde yeni düzenlemelere gitti ancak bu, paranın değerini düşürürken piyasaların da alt üst olmasına neden oldu. Eşya fiyatlarının yükselmesi, gündün güne paranın değer kaybetmesi maaşlı kesimin alım gücünün düşmesine yol açtı. Ayrıca piyasada çok çeşitli paranın bulunması mütemadiyen akçenin ve gümüşün değerinin değişmesi nedeniyle yaşanan istikrarsızlık ticareti ve esnafı olumsuz etkiledi¹⁷⁵.

III. Ahmed devrinde vergilerin düzenli toplanması, bazı bölgelerde yeni vergiler konularak hazinenin gelirleri artırılmasına çalışılırken giderlerin de azaltılması yoluna gidildi. Maaş ödemelerindeki usulsüzlüğün önlenmesi için askeri kadrolarda yoklama yapıldığı gibi memur mansıbları da incelendi ve sonrasında maaşlarda indirim yapıldı¹⁷⁶. Askerlerin maaşlarının hem azaltılması hem de ayarı düşük akçe ile ödeme yapılması hoşnutsuzluğuna neden oldu.

Öte yandan vergilerin tahsili sırasında yaşanan yolsuzluklar halkı fakirleştiriyordu. Mevcut vergilerin yanı sıra sefer sırasında alınan vergiler halkı üzerinde ağır bir yük oluşturuyor, sefere giden askerlerin geçtiği yerlerde halka yüklenen masraflar bölge ahalisinin köylerini terk ederek şehirlere özellikle de İstanbul'a göç etmesine neden oluyordu. Göçlerde yaşanan süreklilik karşısında devlet vergi affı, bazı vergilerin kaldırılması ve göç eden halkın yerlerine geri gönderilmesi gibi tedbirler aldıysa da önemli bir sonuç elde edilemedi. Halkın göç etmesinin diğer olumsuz sonuçları ise zirai üretimin azalmasıyla vergi kaybı ve iâşe sıkıntısı olduğu gibi şehirlerde oluşan işsizlik asayişin sağlanmasını da güçleştirmekteydi¹⁷⁷.

Durumdan hoşnutsuz bir diğer zümre ise bazı vergilerden muaf olması sebebiyle göç alan İstanbul'daki mevcut esnaftı. Esnaf artan sayılarından dolayı sıkıntı yaşarken, paranın ayarı ve kıymetinde yaşanan değişikliklerin piyasada yarattığı buhran, esnaf teşkilatlarında oluşan zorluk, kendilerinden talep edilen yeni vergiler ve savaş masraflarının karşılanmasına yönelik olan ordu akçasından muzdaripti. Başkente göç eden halk geçimini sağlamak için esnaf teşkilatlarını zorladıkça kethüdalar ve ustalar iş vermekten kaçınıyordu. Göç eden halkın kanundışı çalışması ise esnaf teşkilatlarının şikâyetlerine sebep oluyordu¹⁷⁸.

Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın önemli mevkilere kendi adamlarını ve akrabalarını yerleştirmesi, kendisine muhalif olanları çeşitli yollarla bertaraf etmesi, yüksek mevkilerin

¹⁷⁵ Raşid Tarihi, c.V., s.173.

¹⁷⁶ Raşid Tarihi, c.V., s.185-186.

¹⁷⁷ Münir Aktepe; Patrona Halil İsyanı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958, s.1-2.

¹⁷⁸ Aktepe; a.g.e., s.30-31.

sürekli aynı kişilerin elinde kalması yükselmeyi bekleyen devlet adamlarını ve ilmiye mensuplarını da hükümetten memnun olmayanlar zümresine dâhil etmekteydi¹⁷⁹. Benzeri hoşnutsuzluğun İbrahim Paşa'nın damatları arasında da olduğu görülmektedir. Zira Damat İbrahim Paşa'nın Padişahın nezdindeki imtiyazı sadarete bir değişimin olmasını ve kendilerinin yükselmesini imkânsız kılmaktaydı. 1730'a doğru Kethüda Mehmed Paşa'nın diğer damatlara nazaran ayrıcalıklı bir konuma gelmesi aralarındaki rekabeti daha da arttırdı¹⁸⁰.

Halkın üzerinde giderek artan ekonomik külfete karşın israf derecesine varan eğlenceler, inşa edilen köşkler, kasırlar, lale bahçelerine yapılan masraflar ve eğlence amaçlı toplantılar hoşnutsuzluğu arttıran bir diğer etkeni. İmparatorluk genelinde yaşanan iktisadî sıkıntıya rağmen saray çevresinin bu yaşam tarzı tepkiye neden oluyordu. Lale Devri'nden önce halk, saray erkânı ve çevresinin nasıl yaşadığına dair bilgi sahibi değilken, bu dönemde eğlenceler ve ziyafetler halkın gözü önünde cereyan ediyordu ki bu Sadrazam hakkında çıkan türlü dedikoduların halk tarafından doğru olarak kabul görmesine yol açtı¹⁸¹. Ayrıca bu dönemde İstanbul'da sık sık yaşanan yangınlarda halkın yaşam alanları zarara uğrarken yeni köşk ve kasırların inşası, daha fazla dikkat çekiyordu¹⁸².

Halkın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı ve hoşnutsuzluk Venedik elçilerinin raporlarına yansımaktaydı. Raporlarda Damat İbrahim Paşa'nın hoşnutsuzlukların önüne geçmek için şikâyetçileri hediyelerle, padişahı da eğlencelerle oyalamaya çalıştığı yer almaktadır. Venedik balyosu Danielle Dolfin 1729 yılında gönderdiği bir raporunda “...III. Ahmed'in para hırsının yol açtığı hoşnutsuzluğu bertaraf etmek için Damat İbrahim, nazik bir dille tedarikçileri devre dışı bırakıp, askeriyeyi tatmin etti....Vezir, Üsküdar'da saray inşaatından dönerken, halk kendisine ekmek için başvuruda bulundu. ...Ertesi sabah dükkânların ekmek temin etmesini sağladığı gibi, ekmeğin camilerde dağıtılmasını da finanse etti. Böylece hükmedenlerin karşı karşıya kaldığı kargaşa, tezahürata dönüştü”. Benzeri

¹⁷⁹ Destarî Salih Tarihi, Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak, Yay.Hz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, TTK Ankara 1962, s. VII-IX.

¹⁸⁰ Aktepe; a.g.e., s.122. Bazı kaynaklarda İbrahim Paşa'nın damatlarından olan kaptan-ı derya ve isyan sırasında İstanbul kaymakamı Mustafa Paşa'nın isyanı tertip ve tahrik edenlerden olduğu ve isyan başladığında gerekli tedbirlerin alınmasını bilerek ağırdan aldığına dair bilgiler vardır. Bkz.Aynı eser, s. 123-124; Graf Marsilli; Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti, çev. Kaymakam Nazmi, Büyük Erkan-ı Harbiye, Ankara 1934, s.301.

¹⁸¹ Mustafa Nuri Paşa; a.g.e., s.38-39. Damat İbrahim Paşa'nın Zülâli Hasan Efendi'nin nikâhlı karısı ile ilişkisi olduğu, Kâğıthane'de, kadınların yaşmağının üstünden göğüslerinin arasına zer-i mahub attığı, Sa'dabad kasırlarının inşası sırasında işçilerin Yahudi kadınlarla eğlenmelerine ve türlü ahlaksızlıklarına göz yumulduğu halk arasında konuşulmaktaydı

¹⁸² Songül Çolak; “Patrona Halil Ayaklanması'nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-ı Tahttaki Etkileri”, Türkler, c.12, ss.525-530, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 526.

ifadeler, halkın hoşnutsuzluğunu ve devletin içinde bulunduğu sıkıntıları içeren bilgiler diğer elçilik raporlarında da görülmekteydi¹⁸³.

Şah Tahmasb'ın harekete geçip Hemedan ve Tebriz'i geri alması Damat İbrahim Paşa'nın sefahat hayatına karşı beslenen tepkiyi arttırdı. İbrahim Paşa'nın aleyhtarları harekete geçerek aslı olmayan söylentilerle halkı sadrazama karşı kıskırtmaya başladılar.

Durumun ciddiyeti karşısında Damat İbrahim Paşa, İran elçisi ile görüşüp anlaşma yapmasına karşın bunun İran'ın bir taktiği olduğunun anlaşılması ve Osmanlı'ya karşı taarruza geçmesi karşısında Padişah sınır muhafızlarına mukavemet gösterilmesini emrettiği gibi kendisinin de sefere katılacağını ilan etti¹⁸⁴.

Damat İbrahim Paşa, Padişahı bizzat sefere çıkararak durumu kurtaracağını zannetmekteydi ancak tüm hazırlıklar yapıp, padişah tuğları ve tüm kapıkulu ocağı Üsküdar'a geçtikten ve geriye sadece Padişahın katılması kaldığı sırada III. Ahmed orduya katılmaktan vazgeçti¹⁸⁵.

Durum Üsküdar'daki Yeniçeri Ocağı Ağası Hasan Ağa'ya bildirildiğinde Hasan Ağa'nın, cevabında padişahın sefere katılmaması halinde kalabalığın isyan etme ihtimaline dikkat çekmesi üzerine padişah istemeyerek de olsa Sancağ-ı şerifi alıp Üsküdar'a geçti¹⁸⁶.

III. Ahmed'in sefere gitme konusundaki isteksizliği duyulunca halk yapılan propagandalarla Damat İbrahim Paşa aleyhinde konuşmaya başladı. Aleyhindeki bu durumu haber alan Paşa, isteksizliğinden ötürü Padişahın sefere çıkacağı lafını bir daha kullanmadığı gibi kendisinin sefere önden gideceğini söylemekteydi.

Tebriz'in İranlılara terk edildiğinin duyulması İbrahim Paşa aleyhtarlarının faaliyetlerini arttırdı. Tebriz'den çıkanların toplu halde İstanbul'a gelecekleri haberi yayıldı. Orta Camii ve civarına kâğıtlar dağıtılarak hareketlenme başladı¹⁸⁷.

Durumu haber alanlar gizlice Damad İbrahim Paşa'nın küçük damadı Sadaret Kethüdası Mehmed Paşa'ya bilgi verip bir an evvel olayın bastırılması gerektiğini söyledilerse de kethüda bunu ciddiye almadı¹⁸⁸. Ayaklanmayı tertip edenler ise şeyhülislama bir mektup göndererek Mahmud'un padişah yapılmasını istediklerini bildirdiler. Kethüdanın gösterdiği kayıtsızlık, ocakların Üsküdar'da bulunması, isyanı tertipleyenlerin cüretini arttırdı. İsyanı tertipleyenler ayak takımı değil, İbrahim Paşa'nın muhalifleri olmakla beraber kendileri ortada görünmüyorlardı.

¹⁸³ Mary Lucille Shay; **Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)**, çev. Münir Akın, Özgü Yayınları İstanbul 2009, s. 32-33.

¹⁸⁴ Mühimme Zeyli Defteri 13, s.67; Abdi Efendi; **Abdi Tarihi**, Yay.Hz. Faik Reşit Unat, TTK, Ankara 1999, s. 25.

¹⁸⁵ **Suphi Tarihi**, s.18.

¹⁸⁶ **Destarî Salih Tarihi**, s. 5-6.

¹⁸⁷ **Suphi Tarihi**, s.20.

¹⁸⁸ **Suphi Tarihi**, s.21.

28 Eylül 1730 günü yeniçeri ocağından onyediy kişi Beyazid Camii'nin Kaşıkçılar kapısı tarafından “*şer ile davamız vardır*” diyerek At Meydanı'na doğru ilerlediler. Dükkânlarını kapatanlar da onların peşinden gitti. Birinci Ağa bölüğünün kazanını çıkardılar. İsyanın elebaşlarından Patrona Halil bir alay adamla Ağa kapısına gitti. Yeniçeri Ağası Hasan Ağa üçyüz kadar kişi ile karşı çıktıysa da bir şey yapamayıp kaçtı¹⁸⁹. Bundan cesaret alan asiler Ağa kapısındaki tutukluları serbest bıraktı. Zindanlara ve tersaneye adamlar göndererek oradaki tutukluları da serbest bırakıp sayılarını arttırdılar.

İsyan çıktığı sırada yalısında bulunan İstanbul Kaymakamı Kaymak Mustafa Paşa haberi alınca uzun çarşı tarafına gelip, dükkânların açılmasını tembihledikten sonra Üsküdar'a geçip durumdan Sadrazamı haberdar etti. Padişahın Sancağ-ı Şerifle saraya geçmesine, devlet adamlarının da saraya gelerek durumun görüşülmesine karar verildi¹⁹⁰.

Beklenmedik bir zamanda isyan çıkması devlet adamlarını telaşa düşürdü. Gece olmasından istifade ederek ani bir baskınla durum bertaraf edilmesi gerekirken müzakere ile zaman kaybedildi. Sadrazamın isteği üzerine Sancağ-ı Şerif sarayın orta kapısına konulurken isyancılara da adam gönderilerek istekleri soruldu¹⁹¹. Asiler padişahın otuzyediy kişinin kellesini istedi. Sancağ-ı Şerif altında toplanmak isteyen bir kısım halk yolunun asiler tarafından kapatılmış olmasından ötürü bir süre beklediyse de sonrasında dağıldı, halkın bir kısmının ise Sancağ-ı Şerif çıkarıldığından haberi bile olmamıştı. Bu durum üzerine Sancağ-ı Şerif Orta Kapı'dan alındı ve devlet ricali geceyi sarayda geçirdi.

Asiler, Padişah'tan Damat İbrahim Paşa ile damatları Kaymak Mustafa Paşa ile Mehmet Paşa'yı ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'yi ve otuz yedi kişiyi daha talep etmekteydi¹⁹².

İstenilen kişiler azledilerek yerlerine yeni tayinler yapıldı ve asilere gönderilen İmadzâde Seyyid Mehmed Efendi isteklerinin yerine getirildiğini, ulemadan kimsenin katline muvafakat edilmediğini, istedikleri devlet adamlarının azl ve sürgün edilmesini padişahın adına teklif ettiyse de asiler istediklerinin kendilerine teslim edilmesinde ısrar ettiler.

Asiler kendi yaptıkları tayinlerden başka, Deli İbrahim denen bir müderrisin İstanbul kadısı, Zülâli Hasan Efendi'nin de Anadolu kazaskeri olmasını ve kendilerinin tayin ettikleri ocak ağalarının kabulünü istediler.

Asilerin isteklerini kabul etmek zorunda kalan III. Ahmed Damat İbrahim Paşa'yı, Mustafa ve Mehmed Paşaları katlettirdi, istenilen devlet adamlarına intisap edenler sürgün

¹⁸⁹ Abdi Efendi; **a.ge.**, s.29-30.

¹⁹⁰ **Destarî Salih Tarihi**, s. 8.

¹⁹¹ **Destarî Salih Tarihi**, s. 9.

¹⁹² Abdi Efendi; **a.ge.**, s.38.

edildi. Sadarete de Silahat Mehmed Paşa getirildi. İsyanın III.Ahmed tahtan indirinceye kadar devam edeceğine dair belirtiler kendini göstermeye başladı.

Nitekim sarayda boğulan üç paşanın cesedi At Meydanı'na getirildiğinde asiler cesedin Damat İbrahim Paşa'ya ait olduğunu bilmelerine rağmen bunun İbrahim Paşa olmadığını iddiasıyla cesedi sürükleyerek Bab-ı Hümayun'un önüne getirdiler¹⁹³. Asilerin asıl amaçlarının farkında olan III. Ahmed tahttan çekilmeye karar verdi ve kendisinin ve ailesinin hayatlarının teminat altına alınması halinde tahttan çekileceğini asilere bildirmesi için İspirzade ve Zülâli Hasan Efendi gönderildi. Asilerin teminat vermesiyle Sultan III. Ahmed 2 Ekim 1730'da tahtı yeğeni I. Mahmud'a bıraktı¹⁹⁴.

Asilerin istekleri sonucu III.Ahmed'in tahttan inip I.Mahmud'un tahta çıkması isyanı sona erdirmeyip farklı bir boyut kazandırdı. İsteklerinin yerine getirilmesinden cesaret alan asiler İstanbul'da zorbalık yapmaya başladı. Arnavutların isyandaki etkili rolleri neticesinde İstanbul'da hamam tellaklığı, sebzeçilik kaldırımcılık, dilencilik yapan Arnavutlar, yeniçeri olarak ocağa kaydoldu. Sayıları 50.000'i bulan bu kayıt devlet hazinesine ciddi bir külfet getirirken, askerlik niteliğinden yoksun bu kişiler ellerindeki güce güvenerek çarşı, dükkân ve hanları yağmalayıp büyük zarara sebep oldu¹⁹⁵.

Kâğıthane ve orada düzenlenen eğlenceler, III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa döneminin simgesi haline gelmişti. İstanbul kadısı tayin ettirilen İbrahim Efendi'nin teşvikiyle asiler Kâğıthane ve civarındaki yüzyirmiden fazla yalı ve köşkün yakılmasını I.Mahmud'dan istediler. Padişah köşkların yakılmasının devleti Hıristiyan âlemine ve düşmana karşı gülünç duruma düşüreceği gerekçesi ile sahiplerinin köşklarını yıkmaları emrini vermişse de asiler köşk sahiplerinden önce harekete geçip üç gün içinde bölgeyi harabe haline getirdiler¹⁹⁶.

Yaptıkları bu taşkınlık karşısında padişahın kendilerini cezalandırmasından çekindiklerini şeyhülislama bildirdiklerinde, şeyhülislamın çadırlarını meydandan kaldırıp artık işlerine bakmaları halinde padişahın bunu affedebileceğini telkin etmesiyle At Meydanı asilerce boşaltılmış ve asayiş kısmen sağlanmıştı¹⁹⁷. Esnaf yağmalanmış dükkânları tekrar açtı ve onüç gün süren isyan böylece sona erdi.

Asilerin taşkınlıkları sona ermişse de devlet işlerine müdahaleleri devam ediyordu. Ayrıca tumar, zeamet ve tevliyet işlerine de müdahale ediyorlardı Günün birinde cezalandırılmaktan korktuklarından kendilerini himaye etmesi maksadıyla Bursa'da ikamet ettirilen Kaplan Giray'ı tekrar Kırım Hanı tayin ettirmeye muvafık oldular. Kısa bir süre önce

¹⁹³ Abdi Efendi; **a.g.e.**, s.39

¹⁹⁴ Abdi Efendi; **a.g.e.**, s.41-42.

¹⁹⁵ Çolak; **a.g.m.**, s.527-528.

¹⁹⁶ Abdi Efendi; **a.g.e.**, s.45.

¹⁹⁷ Abdi Efendi; **a.g.e.**, s.47.

vefat eden Nikola Mavrokordato'nun boyarların oybirliği ile Romen Prensi seçilen oğlu Konstantin İstanbul'a davet edildi ve asilerin isteği üzerine Rakoviça Eflak Voyvodalığına getirildi. Yeniçerileri para almadan yedirip, içiren kasap Yanaki Butzukakis neredeyse Boğdan Voyvodası Grigore Gika'nın yerine getirilecekti. Artık bir sarayda oturan Patrona Halil'in çocuğunun doğumunda cariyesinin ebeliğini Valide Sultan yaptı. Kendisinin kaptan-ı derya olmasının, devletin İran'a ve Rusya'ya savaş ilan etmesinin planlarını yapıyordu.¹⁹⁸

Padişah I. Mahmud asileri tamamen bertaraf edip, devlet otoritesini eline almak için gerekli hazırlıkları ve atamaları yaparken durum o sırada İstanbul'da bulunan Kaplan Giray'a da haber verilerek Patrona Halil ve adamlarının saraya getirilmesi işi kendisine havale edildi¹⁹⁹.

24 Kasım günü devlet adamları ve asi elebaşları İran meselesinin görüşmesi için Sadrazamın köşkünde bir araya geldi. Kırım Hanı'nın teklifi ile meselenin üzerinde düşünülüp tekrar görüşülmesine karar verildi. Bu müzakereden sonra Patrona, Kırım Hanı'na kendilerine sıkıntı yaratan Sadrazamın azli ile yerine Benli Mustafa Paşa'nın tayin edilmesi isteğini bildirince Han, kendisine Rumeli vilayeti ile vezirlik verileceğini ondan sonra Padişaha bunu bizzat arz etmesini, kendisinin de onu destekleyeceğini bildirdi.

Ertesi gün Sadrazamın sarayında İran meselesi için toplanıldığında Patrona Halil, Padişah huzurunda kürk giymek istediğini belirtince, toplantı için bir araya gelen heyet hep birlikte saraya gitti. Bu bahane ile saraya getirilen Patrona ve adamları önceden yapılan hazırlık neticesinde katledildi ve onsekiz kişinin cesedi III.Ahmed Çeşmesi'nin önüne bırakıldı²⁰⁰.

Bu olaydan iki ay kadar sonra asilerin kalanı katledilenlerin hesabını sormak için bir isyan başlatmışlarsa da Sadrazam İbrahim Paşa'nın süratle karar verip Sancağ-ı Şerifi alarak bizzat harekete geçmesi, önceki isyanda büyük zarar gören halkın da desteği sayesinde isyan büyümeden bastırıldı²⁰¹.

1.11. İran Seferi

İran, I. Mahmud'un tahta çıkışını tebrik ve barış şartlarına aykırı olarak bazı isteklerde bulunmak üzere elçi gönderip sonrasında durumu müsait görüp kuvvetlerini harekete geçirince, İran elçisi hapsedildi ve bölgedeki kuvvetlere iki koldan harekete geçilmesi emri verildi²⁰²

Irak cephesinde Kirmanşah bütün mühimmatı ile ele geçirilip Hemedan üzerine yüründü. Osmanlı harekâtını haber alan Tahmasb Tebriz'den Kazvin'e geçtiğinde, kendisini

¹⁹⁸ Jorga; **a.g.e.**, s.340.

¹⁹⁹ Abdi Efendi; **a.ge.**, s.53-54.

²⁰⁰ Abdi Efendi; **a.ge.**, s.57-58.

²⁰¹ Çolak; **a.g.m.**, s.528-529.

²⁰² **Suphi Tarihi** s.87.

takip eden Osmanlı kuvvetleri bir sonuç elde edememişse de İran birliklerine ciddi kayıplar verdirildi²⁰³.

Osmanlı kuvvetleri harekâta devam ederken İran tarafından barış için gelen mektuplara cevap verilmişse de Tahmasb'ın sözüne güvenilmeyerek tetikte beklenirken, Tahmasb kırkbin kişilik bir ordu ile Osmanlı kuvvetlerinin karşısında belirdi. (15 Eylül)

Hemedan'a altı saat mesafede Kürican sahrasında gerçekleşen savaşta İran ordusu bozguna uğratarak büyük miktarda cephane ve mühimmat ele geçirilirken Şah beşyüz kişilik maiyetiyle kaçmak zorunda kaldı. İlerlemeye devam eden Osmanlı ordusu Hemedan'ı herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi²⁰⁴. Serasker Ahmed Paşa Hemedan'ın ele geçirilmesinden sonra İsfahan'a kuvvet gönderip tahrip ettirdi. Bu gelişmeler karşısında Şah Tahmasb savaşa devam edemeyeceğini anlayarak barış teklifinde bulundu. Ahmed Paşa aldığı emir üzerine barış görüşmelerine başlamış olmakla beraber Azerbaycan cephesinde Osmanlı harekâtı devam etmekteydi. Müzakereler sona erdiği sırada Tebriz'in alındığı haberi geldi. Padişah Tebriz'in Osmanlı'da kalması yolunda bir ferman göndermişse de, Ahmed Paşa ferman gelmeden anlaşmayı akdetmiş olduğundan Padişahın bu arzusu yerine getirilemedi (Şubat 1732)²⁰⁵. İran'la yapılan anlaşma Osmanlı yönetimini memnun etmedi. Zira Osmanlı'nın elinde olan toprakların bir kısmı İran'a verildiği gibi zaten Osmanlı'da olan toprakların yine Osmanlı'ya verildiğinden anlaşma Osmanlı'yı mağlup durumuna düşürmekteydi. Anlaşmanın imzalandığı sırada sadarete bulunan Topal Osman Paşa azledilerek yerine Hekimoğlu Ali Paşa getirildi²⁰⁶.

Anlaşma imzalandığı sırada doğuda Afganlılarla savaşmakta olan Tahmasb Kulu Han (Nadir Han) anlaşma haberini alınca bunu kendine gerekçe yaparak İsfahan'a gelip Tahmasb'ı tahttan indirip yerine bir yaşında bile olmayan oğlu Abbas'ı geçirdi ve kendisini de Abbas'a vekil tayin etti. Ardından Osmanlı ile yapılan anlaşmayı kabul etmeyip, savaşa devam edeceğini Bağdat Valisi Ahmed Paşa'ya bildirdi²⁰⁷.

Nadir Han iki koldan Irak cephesine kuvvet gönderdiği gibi bir kumandanını da Azerbaycan tarafına gönderdi.

Daha sonra bizzat ordunun başına geçip Erbil'i aldı ve ardından yüzbin kişilik bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı. Bağdat'ın kuşatıldığı haberi üzerine Erzurum Valisi Topal Osman Paşa yüzbin kişilik bir ordu ile harekete geçti. Osmanlı ordusunun yaklaştığını haber alan Nadir Han Bağdat kuşatmasına onikibin kişilik bir kuvvet bırakarak Osmanlı ordusunu karşılamaya gitti. Yapılan savaşta İran kuvvetleri mağlup edilerek Nadir Han yaralı vaziyette kaçmak

²⁰³ **Suphi Tarihi** s.102-109.

²⁰⁴ Cavid Baysun; "Ahmed Paşa", c.1 ,ss.199-200, **İ.A.**, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s.199.

²⁰⁵ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.220.

²⁰⁶ Reşat Ekrem Koçu; "Ali Paşa", c.1 ,ss.333-335, **İ.A.**, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s.333.

²⁰⁷ **Suphi Tarihi** s.189.;Saray; **a.g.e.**, s.68.

zorunda kaldığı gibi önemli miktarda mühimmat ele geçirildi. Bağdat kuşatmasındaki İran kuvvetleri ise kaleden yapılan hücumlarla çekilmeye mecbur bırakıldı. Böylece Bağdat kuşatması kaldırıldı. Ayrıca Topal Osman Paşa'nın bu başarısı sayesinde Irak ve Doğu Anadolu Nadir Han'ın eline düşmekten kurtarıldı²⁰⁸.

İlkbaharda sefere gelmek üzere terhis edilen Osmanlı kuvvetlerinin sayısının azlığından istifade etmek isteyen Nadir Han, Ekim 1733'te Musul cephesinden harekete geçtiyse de Osmanlı kuvvetlerince durdurularak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu mağlubiyetten sonra barış yapmak ister gibi görünüp Osmanlı askerinin sayısının azlığından ve kış birliklerinin dağınık halde bulunmasından istifade etmek isteyerek, beklenmedik bir şekilde Kerkük önünde Osmanlı birliklerinin karşısına çıkmış ve dağınık halde bulunan Osmanlı birliklerini mağlup etti. Bu çarpışmada Topal Osman Paşa şehit oldu²⁰⁹.

Kerkük'ü ele geçirdikten sonra Osmanlı'nın barış talep edeceğini düşünen Nadir Han'ın beklentilerinin aksine Osmanlı savaşa devam kararı aldığı gibi Kırım Hanı Kaplan Giray'ın Kafkasya'ya hareketini emretti²¹⁰. Kırım birliklerinin Kafkaslara doğru harekete geçmesi ise Rusya'da hoşnutsuzluk yarattı. Kafkaslarda Rus toprakları üzerinden Tatarların geçmesi barış şartlarına aykırı olup, Rusya Tatarların geçmesine engel olacağını bildirdi. Rusların itirazına rağmen harekete geçen Tatarlarla karşılaşan Rus birlikleri arasında çatışma çıktıysa da Rus birliklerinin direnişini kıran Tatarlar Şirvan'a geçti. Kırım birliklerinin İran cephesine gelmesi Osmanlı askeri kuvvetine üstünlük kazandırmadığı gibi Rusya'nın protestosuna ve Kafkaslar ötesinden Osmanlı'nın sıkıştırılmasına yol açtı. Rusya'nın bu tavrı da Osmanlı Devleti'nin tepkisine neden oldu²¹¹.

Şubat 1734'te kuşatma amacıyla Bağdat önlerine gelen Nadir Han Bağdat Valisi Ahmed Paşa'ya bir mektup gönderip Revan, Gence, Şirvan, Tiflis ve Kaht eyaletlerini talep etti. Gerekli hazırlığı ve kuvveti bulunmayan Ahmed Paşa, Nadir Han'ı oyalama amacıyla teklifi İstanbul'a bildirmek için müsaade isteyince, Nadir Han'da İran'a döndü. İran'ın teklifi İstanbul'da meşveret toplantısında görüşülerek reddine karar verildi. Teklifi Osmanlılar tarafından kabul görmeyince Nadir Han Kafkaslar üzerine bir harekât yapmaya karar verdi²¹².

Nadir Han tarafından Padişaha name ve Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'ya Farsça ve Türkçe iki mektup göndererek Osmanlı hanedanı gibi kendisinin de Türk olduğunu ve taraflar arasında akrabalık bulunduğunu bildirerek Kerkük Muharebesinde esir ettiği Ordu Kadısı Abdülkerim Efendi murahaslığı ile barış teklifinde bulundu. Hekimoğlu Ali Paşa'nın teklifi uygun bulunduğu dair mektubu İran Seraskeri Köprülüzade Abdullah Paşa'nın eline geçince,

²⁰⁸ **Suphi Tarihi** s.210.;Jorga; **a.g.e.**, s.344.

²⁰⁹ Jorga; **a.g.e.**, s.344.

²¹⁰ Name-i Hümayun Defteri 2, s.4.

²¹¹ Teyyuboğlu; **a.g.m.**, s.567.

²¹² Budak; **a.g.m.**, s.597.

Paşa'nın teklifi kabul etmeyerek mektubu geri göndermesi ve teklife itiraz etmesiyle Hekimoğlu Ali Paşa sadareten azlolundu. (Haziran 1735)

Nadir Han harekete geçerek Şirvan'a saldırdı ve ele geçirdi. Şirvan Hanı Surhay Han karşı harekete geçip İran kuvvetlerini bozup karargâhlarına kadar takip etmişse de sayılarının azlığından geri dönmek zorunda kalınca bu harekâttan bir netice elde edilemedi. Nadir Han Şirvan ve merkezini ele geçirdikten sonra Gence'yi muhasara etmiş, bir yandan da Tiflis tarafına onbin kişilik bir kuvvet yollayarak Gürcüleri tahrik edip Tiflis'i kuşatmış ayrıca Küri Kalesi, Ordubad ve Yezd şehirlerini ele geçirince savaş Osmanlılar aleyhine dönmeye başladı²¹³. Gence'nin mutlak surette kurtarılması yolunda verilen emir ve Şark Seraskeri Ahmed Paşa'nın gayretleriyle üç aydan beri kuşatma altında olan Gence kurtarıldı. (Ekim 1734)

Nadir Han Serasker Abdullah Paşa komutasındaki ordu ile çarpışmak üzere Kars taraflarına geldi ve beş saat süren savaş sonunda geri çekilmek zorunda kaldı. Abdullah Paşa'ya mutlak surette Nadir Han'ı takip emri verildi. Ancak Abdullah Paşa'nın çekimser tavrı, asker üzerinde disiplin kuramaması, takibat esnasında muhabere teşkilatı kurma konusunda gösterdiği ihmalkârlığını haber alan Nadir Han ile yapılan savaş sonucunda Osmanlı kuvvetleri mağlup olurken Abdullah Paşa'da hayatını kaybetti. Bozulan Osmanlı kuvvetleri Kars'a çekildi. Bu galibiyeti üzerine Gence, Tiflis ve Revan'ı ele geçiren Nadir Han barış yapmak isteğini Osmanlı Hükümeti'ne bildirdi²¹⁴. İran karşısında alınan mağlubiyetler, İran'ın geri istediği toprakları savaşarak almasının ardından barış talep etmesi Osmanlı'yı barış yapmaya sevk etti. Böylece onüç yıldır süren İran savaşı sona erdi.

IV. Murad zamanında müsalehayı kabul eden Osmanlı Devleti, Rusların İran tarafları ile ilgisini kesmek için İran ile Rusya arasındaki ittifak anlaşmasının feshedilmesini ve Rusların Dağıstan'dan çekilmesini şart koştu. Ancak daha önce Ruslar İran taraflarından el çekmiş olduğundan bu şarta lüzum kalmadı. Osmanlı Devleti'nin eski sınırlar üzerinden anlaşmayı kabul etmesinin sebebi ise Osmanlı kuvvetlerinin yorgun olması ve bu yenilgiden istifade etmek isteyen Rusların Osmanlı'ya karşı harekete geçmesi oldu.

Mart 1736'da başlayan müzakereler sırasında Osmanlı murahhasına, İran hacılarının İran hac emiri ile gönderilmesi ve kendilerinden vergi alınmaması, İranlıların mensup olduğu Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ile Kâbe'de bu mezhebe bir rükun tahsisi, her iki devletin İstanbul ve İsfahan'da bir şehbender bulundurması ve her iki tarafın esirleri serbest bırakması teklif edildi²¹⁵. İran şi'asını ehl-i sünnete yaklaştırarak tarihin hemen her döneminde dinî, siyasî, sosyal çalkantılara sahne olan İran'da birliği sağlayarak siyasî

²¹³ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.228.

²¹⁴ Jorga; **a.g.e.**, s.345.

²¹⁵ Saray; **a.g.e.**, s.69.

nüfuzunu bu yolla arttırmak amacıyla olan Nadir Şah, içte İran halkına Caferilik mezhebini kabul ettirip, dışta da bu mezhebin Osmanlı Devleti tarafından onaylanmasını istemekteydi.²¹⁶

Osmanlı murahhası olan Genç Ali Paşa sadece sınır konusunda yetkili olduğunu bildirmesi üzerine Nadir Han bu konuların görüşülmesi için İstanbul'a bir heyet göndermek istediğini bildirdi. Bu istek İran ile Rusya arasındaki anlaşmanın feshedilmesi şartıyla kabul edildiği ve Genç Ali Paşa'nın İran heyeti ile birlikte İstanbul'a gelmesi emrolundu.

Heyet 1736 Temmuz'unda İstanbul'a geldi ve görüşmelerde bulunuldu. Ancak mezhep ile ilgili böyle bir konunun müzakeresinde ulemanın da bulunması lüzumlu görüldü. Yapılan sekiz toplantı sonucu 24 Eylül 1736'da karara bağlandı. İran'dan gidecek emir-i hac'ın Şam yolundan gitmemesi, Şam yolundan gidilecek olursa emir-i hac tabiri dışında bir isim verilmesi, Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulünün mahsurları beyan edilip, Kâbe'de rükun tahsisi kabul edilmeyerek bu hususta İran âlimleri ile görüşmek üzere iki Osmanlı âliminin İran gitmesi uygun görüldü. Ayrıca üç senede bir değişmek üzere emir-i âlem rütbesinde şehbender bulundurulmasına ve esirlerin serbest bırakılmasına, bundan sonra Acem esirlerinin alınıp satılmamasına karar verildi²¹⁷.

İran ulemasıyla görüşmek üzere sabık fetva emini Abdullah Efendi Anadolu payesiyle fetva emini Halil Efendi Edirne payesiyle memur edildi. İran'a gidecek büyükelçiliğe Mustafa Bey vezirlikle tayin edildi²¹⁸.

1.12. Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı

Osmanlı Devleti'nin İran'la savaştığı sırada Rusya Osmanlı'nın anlaşmaya aykırı hareket ettiği gerekçesi ile savaş açıp Azak Kalesi'ne saldırdı²¹⁹. Gerçekte ise Rusya anlaşmanın aksine Lehistan'ın içişlerine karışmakta, sınırda Kazak ve Tatarlar arasındaki mücadele devam etmekte, sınırlarda tahkimat yaptırmakta, Osmanlı mıntikasındaki Şirvan'da faaliyet göstermekte, Gürcüleri Osmanlı'ya karşı kıskırtırken bir yandan da İran ile Osmanlı aleyhinde muahede yapmaya çalışmakta, Kabartay Çerkeslerine ait bölgede sınır ihlalleri olmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti İran ile savaştığından bunları görmezden geliyordu²²⁰.

²¹⁶ Abdurrahman Ateş; "Nadir Şahın Şahsiyeti ve Fikirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.94, Şubat 1995, s. 98

²¹⁷ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.233.

²¹⁸ 1743 yılı sonlarında Necef'te konuyu görüşmek üzere ve Müslümanlar arasındaki ihtilafı kaldırmak Afgan, Belh, Buhara, Turan, Necef, Hille ve Bağdad âlimlerine bir toplantı yapılmış ve toplantıya Osmanlı temsilcileri de katıldığı gibi çıkan kararlar Osmanlı Hükümeti'ne de gönderilmiştir. HAT 5/162.

²¹⁹ 1732'de İsveç'e elçi olarak gönderilen Said Mehmed Efendi Leh Başvekili Panyatofski ile yaptığı görüşmede kendisine Rusya'nın ansızın Azak ve Kırım üzerine saldıracağı söylenerek Osmanlı Devleti'nin tedbir almasını tavsiye etmişti. **TOEM**, S.2, s.677.

²²⁰ Name-i Hümayun Defteri 2, s. 7-11; Köse; **a.g.m.**, s.541.

Fransa elçisi ise Avusturya ile müttefik olan Rusya'nın Lehistan veraseti için Fransa'ya karşı harekete geçmesinden ötürü Osmanlı'yı Rusya'ya karşı savaşa teşvik ediyordu.

Rusya Osmanlı'ya karşı tek başına hareket etmek istemeyerek Avusturya ile 1733'te bir ittifak anlaşması yaptı. Buna göre Rusya harekete geçtiği zaman Avusturya iki tarafın arasını bulmak bahanesi ile Osmanlı'yı oyalayacak ve hazırlığını tamamladıktan sonra ani bir saldırıya geçerek Osmanlı'yı iki ateş arasında bırakacaktı. Avusturya'nın hedefi Bosna-Hersek tarafları idi.

Rusya'nın Kırım etrafında ve sınırlarda hazırlık yaptığı haberleri gelmekteydi. Osmanlı Devleti İran savaşını neticeye bağlarken bir yandan da karşı kalelerin tamiri ve donanmanın Karadeniz'e geçirilmesi hazırlıklarına başladı²²¹. Hazırlıklarını tamamlayan Rusya, Azak Kalesi ve Kırım olmak üzere iki koldan taarruza geçince bunun sebebi hem Rus elçisine hem de Prut anlaşmasını Rusların bozmayacağını taahhüt etmiş olan İngiltere ve Hollanda elçilerine sorulduğunda malumatları olmadığı cevabı alındı²²².

Rusya'nın bu saldırısına karşı hazırlıksız olan Osmanlı Devleti 2 Mayıs 1736'da savaş ilânına mecbur kadı. Sadrazam serdar-ı ekrem olarak cepheye giderken, Avusturya, Fransa, İngiltere, Hollanda ve Venedik hükümetlerine mektup gönderilip durum protesto edildiği gibi aynı zamanda devletlerin arabuluculuğunu da istedi. Mektuplara cevaben İngiltere, Hollanda, Fransa ve Venedik'ten benzer yanıtlar gelerek durumdan üzüntü duyduklarını ve ara bulmaya çalışacaklarını bildirirken²²³, Avusturya ise Rusya'nın yirmi yıldır Osmanlı'dan şikâyetçi olduğunu eğer iyi niyet gösterilmezse Avusturya'nın da savaş ilân edeceği tehdidine havi bir cevap yolladı.

Rus Başvekili Sadrazama Rusya'yı haklı gösterir bir mektup göndererek Osmanlı Devleti'nin barış istemesi halinde sınıra bir temsilci göndermesini aksi halde İstanbul'daki elçisinin maiyetiyle birlikte iadesini rica etti²²⁴. Sadrazam verdiği cevapta Rusya savaş ve barıştan hangisini tercih ederse ona göre hareket edileceğini beyan edip, durumdan İngiliz ve Felemenk elçilerini de haberdar etti²²⁵.

10 Nisan 1736'da Ruslar ani bir harekâtle Azak Kalesi'ni kuşattı. Rusların bu şekilde barışı bozmaları üzerine Özi ve Kefe'ye asker sevk etti. Bu ani saldırı karşısında hazırlıksız yakalanan Osmanlı Azak Kalesi'ne muhafız yerleştiremediği gibi Kırım'da tehlike altında bulunduğundan Kırım'dan destek takviye edemedi. Azak Kalesi bir süre direndiyse de top

²²¹ **Suphi Tarihi** s.296.

²²² Ahmed Câvid Bey; **a.g.e.**, s.194.

²²³ Name-i Hümayun Defteri 7, s.450,451.

²²⁴ Name-i Hümayun Defteri 7, s.460.

²²⁵ **Suphi Tarihi** s.298.

atışlarıyla tamamen harap olunca teslim mecbur kaldı²²⁶. Rus kuvvetlerinin Kırım'a taarruz etmeleri üzerine Kırım Hanı Urkapı'da dışında Rus birliklerini karşılayıp savaşa da sayıca çok üstün olan Ruslar karşısında çekilmek zorunda kaldı. Şiddetli taarruzla Kırım'ın kapısı Urkapı'yı ele geçiren Ruslar, Kırım içlerine ilerleyerek Bahçesaray da dâhil olmak üzere köy, kasaba ve şehirleri yakıp yıktı²²⁷. Osmanlıların bölgeye asker sevki ve yer yer baskınları, Rus ordusunda hastalık çıkması üzerine zaferden ümitlerini kesen Ruslar çekilmeye mecbur kaldı. Geri çekilirken tahkimatlar Ruslar tarafından tahrip edildi²²⁸.

Rusların Kırım'dan çekilmesinden sonra sert yönetimi nedeniyle halkın tepkisini çeken Kaplan Giray azledilip yerine Kalgay Fetih Giray tayin edildi. Kırım'ın stratejik öneminin artması ve sadece kendi kuvvetleriyle müdafaası mümkün olmadığından Kefe seraskerliğine Giritli Vezir Numan Paşa tayin edildi²²⁹. Rusların Kırım'ı boşalttığı sırada sınıra yaklaşan veziriazam orduda yapılan değerlendirme sonucu ordunun cephede kalarak kışlamasına karar verdi.

Bu arada Avusturya iki tarafı anlaştırmak için murahhas tayin ettiğini bildiren elçi Tamlan, ordugâha gelerek Haziran 1737'de Sadrazama teklifini bildirdi²³⁰. Talman'a hükümetinden gelen talimatta, Osmanlı'dan Vidin tahkimatının yıkılması, Babiâli'nin gösterdiği tereddütlerinin sonucu ortaya çıkan savaş masrafları için tazminat ödemesi ve Eflak, Bosna ve Dalmaçya'da sınırların yeniden tespit edilmesini talep etmesi emrediliyordu²³¹. Osmanlı Hükümeti'nin Rusya ile anlaşma şartı Azak Kalesi'nin iadesi idi. Avusturya elçisi ise durumu imparatora bildirmek, Rusya'ya görüş sormak, yeni müzakere yeri belirlemek gibi türlü bahanelerle işi uzatıp Osmanlı'yı barış yapılacak diye kandırıp, hazırlıksız yakalamak için zaman kazanmaktaydı. Nitekim 9 Ocak 1737'de Avusturya Rusya ile birlikte savaşa girme yönünde bir anlaşma yaptı ve bunu Osmanlı Devleti'ne bildirmedi.

Bu arada Özi Valisi Yahya Paşa casusları vasıtasıyla yüzbin kişilik Rus ordusunun harekete geçeceğini öğrenip destek talep ettiyse de barış anlaşmasının imzalanacağına inanan Sadrazam ve kethüdası tarafından bu talep dikkate alınmadı. Benzer talepler Vidin Muhafızı İvaz Paşa'dan da gelmekteydi. Bosna tarafında ise Avusturya'nın hızlı bir sefer hazırlığına giriştiği, asker topladığı, Tuna ve Sava'da gemi inşasına hız verdiğine dair gelen bilgiler de Hekimoğlu Ali Paşa tarafından bildirilmekteydi²³². Fransa elçisinin de Avusturya'nın harekete

²²⁶ Jorga; **a.g.e.**, s.348.

²²⁷ Ortaylı; **a.g.m.**, s.132.

²²⁸ **Bir Türk Denizcisinin Hatıraları**, Yay.Hz. Fevzi Kurtoğlu, Deniz Matbaası, İstanbul 1935, s.6-7.; Jorga; **a.g.e.**, s.349.

²²⁹ **Suphi Tarihi** s.311.

²³⁰ **Suphi Tarihi** s.348.

²³¹ Hammer; **a.g.e.**, s.461-462.

²³² **Suphi Tarihi** s.360-362.; Ömer Bosnavî; **Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 26-27. Gelen bu bilgiler karşısında Kethüda Efendi; "*Nemçeli'nün nakz-ı*

gececeğine dair Osmanlı Hükümeti'ni uyarmasına karşın Kethüda Halisa Efendi'nin etkisi altında olan sadrazam bu uyarıları da dikkate almadı.

Avusturya, izlediği oyalama taktiği ile Osmanlı ordusunun ilerlemesini önledi. Temmuz 1737'de Niemirow'da üç devlet temsilcileri müzakere için bir araya geldi. Yapılan görüşmelerde Rusya eski anlaşmaların geçersiz sayılması, Kırım, Kuban ve Tatarların oturdukları tüm bölgelerin Rusya'ya teslimi, Eflak ve Boğdan'ın Rus hâkimiyetinde prenslikler olması, Rus hükümdarının imparator olarak tanınması ve Rus gemilerinin boğazlardan serbestçe geçmesinin Osmanlı Devleti tarafından kabulünü istedi. Avusturya da Bosna'da toprak ve savaş hazırlığı masraflarını Osmanlı'dan talep etti. Niemirow görüşmeleri sonuçsuz kalırken Avusturya'nın dostluğuna inanan sadrazam bu gelişmeler karşısında teklifleri reddedip, Fransa elçisinden arabuluculuğunu rica etti²³³.

Rus ve Avusturya sınır komutanlarının ikazlarını dikkate almayan ve kalelere asker göndermeyen Halisa Efendi bu hatasını kellesiyle sadrazam da mevkisini kaybetmekle ödedi ve Muhsinzade Abdullah Paşa sadarete getirildi²³⁴.

Ruslar taarruza geçerek Özi'yi kuşattılar ve 13 Temmuz 1737'de kaleyi ele geçirdiler²³⁵. Bir yandan da Ruslar Kazaklarla Kırım'a girip tahribat yaptıktan sonra geri döndüler. Bu sırada Avusturya'da Vidin, Niş, Eflak ve Bosna taraflarına saldırması üzerine Padişah I. Mahmud soğukkanlılığını koruyup cephelere düzenli asker ve mühimmat sevk etti. Emirler göndererek bölgedeki halkın vatanperverliğini canlı tuttu²³⁶. Ruslar Osmanlı kuvvetlerinin gelmekte olduğu haberini alınca harap olan Özi ve Kılburun kaleleri muhafazaya müsait olmadığından buraları terk etti. Aynı yıl (1738) Kırım'a tekrar girmek isteyen Ruslar Osmanlı ve Kırım birliklerince mağlup edildikleri gibi Azak Denizi tarafında yaptıkları harekâta engellendi²³⁷.

Niş, Eflak ve Vidin üzerine doğru Avusturya birlikleri Temmuz 1737'de harekete geçti. Bosna Valisi Hekimoğlu Ali Paşa'nın Sadrazam Silahtar Mehmet Paşa'yı Avusturya saldırısı hususunda uyarmasına karşın bu uyarı dikkate alınıp, asker sevkıyatı yapılmayınca Vali yerel imkânlarla tedbir almaya çalışmıştı. Vidin muhafızının uyarısına karşın Niş'e de asker sevk edilmemiş olduğundan Avusturya kuşatmasına hazırlıksız yakalanan Niş düşmana teslim oldu. Niş'in düşmesinden sonra Kosova'ya doğru ilerleyen Avusturya birliklerini karşılayan Osmanlı kuvvetlerince mağlup edildi. Avusturya önceden bölge halkını isyana

ahd etmeyeceğine ben tekeffül etmişimdir. Hemân paşa hazretleri kendi rahatlarında olup mâl-ı mîrîyi itlaf buyurmasunlar" şeklinde cevap vermektedir. Bkz. Ahmed Câvid Bey; **a.g.e.**, s.207.

²³³ Hammer; **a.g.e.**, s. 462-467.

²³⁴ Jorga; **a.g.e.**, s.352.

²³⁵ Kurat; **Türkiye ve Rusya**, s.23.

²³⁶ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.265.

²³⁷ **Bir Türk Denizcisinin Hatıraları**, s.23 vd.

teşvik ettiğinden Avusturya taarruza geçince bölgedeki Hıristiyan ahali de isyan ederek Müslüman halkı bölgeden çıkardıkları gibi mallarını yağmaladılar. Asiler Avusturya kuvvetleriyle birlikte Yenipazar ve Kalkandelen'e girince Bosna tehlikeye düştü²³⁸.

Bu sırada Vidin muhafızı İvaz Paşa'ya Niş'te sadece altınbin düşman askerinin bulunduğu haberi gelince Osmanlı kuvvetleri harekete geçip zorlanmadan Niş'i geri aldı²³⁹.

Avusturya kuvvetleri Bulgaristan'ın kilidi olan Vidin'i ele geçirmek için harekete geçmişlerse de, bir kısmı Belgrad ve Bosna tarafında Osmanlı'nın kazandığı başarılarından ötürü o tarafa sevk edildiğinden kalan kısmı da Vidin'deki Osmanlı birliklerince püskürtüldüğünden burada bir ilerleme kaydedemedi²⁴⁰. Avusturya kuvvetlerinin bir kısmı Eflâk'a girmişse de püskürtüldü. İkinci kez Eflâk'a girme teşebbüsleri ise daha ağır kayıplara sebep olup güçlükle kaçabildiler²⁴¹.

Avusturya'nın uzun zamandan beri istediği Bosna, Hekimoğlu Ali Paşa'nın başarılı komutası ve halkın da gayretleri sonucu Avusturya saldırısından kurtulduğu gibi düşmanı da ağır bir yenilgiye uğrattı²⁴². Avusturya saldırısının bertaraf edilmesinden sonra Hekimoğlu Ali Paşa isyan eden Karadağlılar üzerine harekete geçerek isyanı bastırdı²⁴³. Vidin, Niş ve Bosna'daki Osmanlı zaferleri Avusturya idaresinden hoşnut olmayan Erdel'de de isyan başlatınca Tekirdağ'da otuz seneden beri ikamet etmekte olan Ferenc Rákoczi oğlu Josef'e Erdel Kralı ve Macaristan Düklüğü tevcih edilerek Vidin'e gönderildi²⁴⁴.

Kış mevsiminin gelmesinden dolayı Sadrazam Muhsinzade Abdullah Paşa Edirne'ye döndü ve yerine sadarete Aralık 1737'de Yeğen Mehmed Paşa getirildi. Osmanlı Devleti büyük devletlere bir beyanname ile Avusturya imparatorunun küçük bir krallığın bile tenezzül etmeyeceği bir hileye başvurarak sözünde durmadığını bildirip, protesto ettiği gibi, haklı olan Osmanlı Devleti'nin hakkını koruyacağını ve haksız olanlara yardım edenlerinde aynı akıbete uğrayacaklarını ilan ederek Fransa Hükümeti'nin barışa aracılık etmesini Osmanlı Devleti'nin memnuniyetle kabul edeceğini açıkladı. Fransa'nın arabuluculuğunu kabul edeceğini bildiren Osmanlı Devleti Fransa'nın Pasarofça üzerinden anlaşma teklifini reddetti ve ancak Karlofça üzerinden anlaşma yapabileceğini bildirdi. Yapılan görüşmelerden sonuç çıkmayınca savaşın devamından yana olan Sadrazam Mehmed Paşa cepheye hareket etti²⁴⁵.

Belgrad'a gitmek üzere Niş'e varan Sadrazam Mehmed Paşa Ada Kalesi'ni kuşatan Vidin ve Niş Seraskeri İvaz Mehmed Paşa'nın çağrısı üzerine Ada Kalesi'ne gitti. Bir taraftan

²³⁸ Jorga; **a.g.e.**, s.353.

²³⁹ **Suphi Tarihi** s.410.

²⁴⁰ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.273.

²⁴¹ Jorga; **a.g.e.**, s.355.

²⁴² Ömer Bosnavî; **a.g.e.**, s.38 vd.

²⁴³ Ömer Bosnavî; **a.g.e.**, s.98 vd.

²⁴⁴ Jorga; **a.g.e.**, s.355.; **Suphi Tarihi** s.428.

²⁴⁵ **Suphi Tarihi** s.441-443.

Ada Kalesi kuşatması sürerken bir taraftan da bölgeye yönelen yüzbin kişilik Avusturya ordusu Muhadiye’de mağlup edilip, Semendire ele geçirildi. Ada Kalesi’nin muhasarasını bazı Arnavut kuvvetlerinin yağmacılığında ötürü kaldırınca İvaz Mehmed Paşa seraskerlikten azl edildi ve yerine Genç Ali Paşa tayin edildi²⁴⁶.

Ancak Genç Ali Paşa Muhadiye’ye geri dönüp Osmanlı tarafından ele geçirilen kaleleri geri alan düşman birliklerine karşı bir başarı elde edemeyip geri döndü. Bu hal üzerine İvaz Mehmed Paşa tekrar seraskerliğe getirildi ve onun komutasında düşman bozguna uğratıldı. Ardından Ada Kale tekrar muhasara edilirken bir yandan da Temeşvar yakınlarına kadar Osmanlı birliklerinin akınlar yapmaları Macaristan’da dehşete sebep oldu. 13 Ağustos 1738’de ise üç ay süren kuşatma sonunda Ada Kale teslim oldu²⁴⁷. Bu sırada Rusya’da esir bulunan Yahya Paşa’nın gönderdiği mektupta Rusya’nın barış yapmak istedikleri Osmanlı Hükümeti’ne bildirildi.

Ordunun İstanbul’a dönmesinden sonra Fransa aracılığı ile Avusturya ve Rusya ile görüşme başladıysa da bir sonuç elde edilemedi. Bu sırada Lehlilerle İsveçlilerin Osmanlı Devleti ile ittifak yapacakları haberi yayılmaya başladı. Hatta Osmanlılara yardım etmek maksadıyla Prusyalıların Osmanlı’dan hayvan satın almalarına izin verildiği gibi 1739’da Prusya elçisinin İstanbul’da bulunmasına ve Osmanlılarla ticaret tesis etmesine de izin verildi²⁴⁸.

İstanbul’a davet edilip barış konusunda görüşü alınan Kırım Hanı bazı devlet ricali gibi galip devlet durumundayken barış yapmaktan yana bir tutum sergilemekteydi. Ancak bu seneki sefere daha iyi hazırlanmakta olan Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa barışa taraftar değildi²⁴⁹. Kızlarağası Hacı Bekir Ağa’nın telkinleri ve barış yanlılarının aleyhindeki tahrikâtları neticesinde Yeğen Mehmed Paşa azl ve Sakız Adası’na sürgün edilerek yerine İvaz Mehmed Paşa getirildi. Hazırlanmış olan ordu bekletilmeyerek Nisan 1739’da Avusturya cephesine gönderildi²⁵⁰. Ordunun hareketinden sonra İsveç Kralı XII. Şarl’ın Osmanlı Devleti’ne olan borcuna karşılık onbin tüfek göndermesi çok işe yaradığı gibi, bu yardım İsveçlilerin Ruslara arkadan saldırıya geçecekleri söylentilerinin yayılmasına neden oldu²⁵¹.

Avusturya cephesine hareket eden ordu Niş’ten Belgrad üzerine harekete geçmeye karar verdi. Düşmanın büyük bir kuvvet ile Belgrad’la Semendire arasında mevzilenmesi ve Tuna üzerine gemilerini getirmesine karşın tekrar yapılan değerlendirmede karardan

²⁴⁶ Eugenia Popescu-Judet; “Adakale: Geçmişteki Bir Türk Adası”, **Türkler**, c.12, ss.564-575., Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.569.; **Suphi Tarihi** s.459-460.

²⁴⁷ **Suphi Tarihi** s.474.; Avrel Decei; “Demir-Kapı”, **İ.A.**, c.3, ss.522-526., MEB Yayınları, İstanbul, s.525.

²⁴⁸ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.283.

²⁴⁹ Jorga; **a.g.e.**, s.359.

²⁵⁰ Jorga; **a.g.e.**, s.362-363.

²⁵¹ **Suphi Tarihi** s.526.

vazgeçilmeyerek ilerlemeye devam edildi²⁵². Osmanlı öncü kuvvetlerine düşman birliklerince baskın yapılacağı önceden haber alınmış olduğundan Osmanlı kuvvetleri ihtiyatlı davrandı, düşman taarruzu bertaraf edildi ve Avusturya birlikleri kaçmak zorunda kaldı. Yarıdan fazla kuvvetini kaybeden Avusturya birlikleri Tuna'yı geçince Osmanlı ordusu da 25 Temmuz'da Belgrad'ı kuşattı. Aldıkları ağır yenilgi karşısında barış teklif eden Avusturya'dan Belgrad, Temeşvar ve Varadin'in Osmanlı'ya verilmesi talep edildi. Belgrad'ın tesliminin reddedilmesi üzerine Osmanlı birlikleri kuşatmayı şiddetlendirdi. Barış için imparatora bilgi verildiği bildirilmişse de bunun Avusturya'nın bir hilesi olduğu ihtimaline karşın kuşatmaya devam edildi. Geçen seneden beri barış yapmak için uğraşan Fransız elçisi İstanbul'dan cepheye davet edildi ve elçi geldiğinde görüşmeler başladı²⁵³. İmzalanan anlaşma sonunda Küçük Eflak, Ada Kale ve Avusturya tarafından yapılan tahkimatları yıkılma şartıyla Belgrad ve Osmanlı'ya terk edildi²⁵⁴.

Böylece Fransa Avusturya'yı Rusya'dan ayırıp tek başına barış imzalamasını sağladığı gibi anlaşmayı Fransa'nın sorumluluğu altına da soktu. Nitekim Belgrad Anlaşması henüz Avusturya imparatoru tarafından tasdik edilmeden Rusların Hotin'i almaları ve Yaş'ı işgal etmeleri üzerine imparator anlaşmayı imzalamak istemişse de anlaşmanın Fransa'nın kefareti altında bulunmasından dolayı imzalamak zorunda kaldı²⁵⁵.

Osmanlı ordusu iki senedir bütün gücü ile Avusturya üzerine yüklenmiş olduğundan Rusya cephesi az bir kuvvetle ve bir seraskerle idare edilmekteydi. Bu da Rusya'nın bazı başarılar elde etmesine neden oldu. Ruslar Yaş ve Hotin'i ele geçirdikten sonra Tuna'ya doğru ilerlemeye başladı. Ancak Fransa'nın arabuluculuğu ile Avusturya'nın barış yapması Osmanlı Devleti'nin tüm gücüyle Rus cephesine ilerleyeceği anlamına geldiğinden Rusya barış yapmayı uygun buldu²⁵⁶.

Rusya ile yapılan anlaşma sonucu Azak Kalesi'nin yıkılıp arazinin tarafsız bırakılmasına, Osmanlı'nın Rus sınırında ve Azak Denizi yakınında bir yerde yeni kale inşa etmesine, Rusların Azak Denizi ve Karadeniz'de savaş ve ticaretten men'ine, Kazakların ve Kırım Tatarlarının akınlarının taraflarca önlenmesine, Kafkaslar'daki Kabartay bölgesinin her iki devlet arasında tarafsız bölge olmasına karar verildi. Ayrıca anlaşma gereğince Rus işgal ettiği Hotin'i ve Boğdan'daki yerleri iade ediyordu. Belgrad Anlaşması ile Rusya İstanbul'da

²⁵² Jorga; **a.g.e.**, s.363.

²⁵³ Jorga; **a.g.e.**, s.363.

²⁵⁴ Name-i Hümayun Defteri 1, s.84-90.

²⁵⁵ Köse; **a.g.m.**, s.541.

²⁵⁶ Svetlana Oreshkova; "Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar", **Osmanlı**, c.I., ss 556-560., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999, s. 557.

yeniden elçi bulundurma hakkını elde etti²⁵⁷. Anlaşma 18 Eylül 1739 gerçekleşmiş olup, her iki tarafın tasdiknamelerinin değişimi Fransa elçisi vasıtasıyla 12 Aralık'ta gerçekleştirildi²⁵⁸.

Rusya'nın önce Karadeniz'e ardından Akdeniz'e çıkarak doğudaki ticari çıkarlarını tehlikeye düşüreceği endişesiyle Osmanlı-Avusturya ve Rus mücadelesi sırasında aktif rol oynayıp Osmanlı Devleti'nin yanında bir politika izleyen Fransa'ya 30 Mayıs 1740'da daha geniş imtiyazlar verildi.

Rusya ile yapılan anlaşmanın ardından yaşanan bir diğer diplomatik gelişme Rus tehlikesine karşı 4 Ocak 1740'da İsveç ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen ittifak oldu²⁵⁹.

Belgrad Anlaşması'nın imzalanmasının üzerinden oldukça zaman geçmesine rağmen Rusya'nın Azak Kalesi'ni yıkmayıp, anlaşma şartlarını yerine getirmemesinden dolayı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğlu Sait Efendi, Rusya'nın anlaşma şartlarına uyması konusunda Fransa'nın baskı yapmasını sağlamak için 1741'de elçi olarak gönderildi²⁶⁰.

1.13. İran Savaşı

İran'la yapılan anlaşma sonrasında Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ve Kâbe'de rükun tahsisi meselesini görüşmek üzere gönderilen Osmanlı âlimlerinin yaptığı görüşmelerde Nadir Şah'ın taleplerinde ısrar etmesi sonucu konu çözülemeden İstanbul'a geri dönülmesi İran ile yeni bir savaşın başlayacağını habercisi oldu.

Nadir Şah çıktığı Doğu seferinde Hindistan'a kadar ilerleyerek Delhi'yi ele geçirince Hint Devleti barış yapmak zorunda kaldı. Nadir Şah yaptığı anlaşmaya Hint Devleti'nin Osmanlı Devleti ile ilişki kurmamasını şart koştu. Ancak Nadir Şah'ın geri dönmesinden birkaç sene sonra Gurkanlı hükümdarı Nasirüddin Mehmed Şah'tan İran'a karşı ortak harekât için ittifak teklifiyle gelen elçinin şifahi takririne²⁶¹ muvafakat eden I. Mahmud, Maliye tezkirecisi Saim Efendi'yi Hindistan'a 1745'te elçi olarak gönderdi.

Nadir Şah'ın Hindistan'da olduğu sırada İran idaresinden hoşnut olmayan Kafkasyalılar İran yöneticilerine karşı ayaklandı. Bölgedeki karışıklıkların giderek büyümesi üzerine durumdan haberdar olan Nadir Şah, 1741'de Hindistan seferinden zaferle geri döndü²⁶². Başkente bile uğramadan Dağıstan'a geçti ve burada hâkimiyeti sağlamak için bir buçuk sene mücadele verdi. Dağıstan içlerine kadar ilerleyen İran kuvvetlerinin harekâtından Rusya kadar Osmanlı Devleti de rahatsızdı. Kafkasya'daki gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin

²⁵⁷ HAT 58456.

²⁵⁸ Eğinli Numan Efendi; **Tedbirat-ı Pesendide**, Yay.Hz. Ali İbrahim Savaş, TTK, Ankara 1999, s.56 vd.

²⁵⁹ Name-i Hümayun Defteri 7, s.584.

²⁶⁰ HAT 3/87.

²⁶¹ HAT 5/172.

²⁶² İran ordusunun Hindistan seferinden zaferle döndüğünü tebliğ ve Hindistan'dan getirilen hediye'nin takdimi için İstanbul'a bir han gönderilmiştir. HAT 4/134.

etkisinden gerçekleştiğinin bilincinde olan Nadir Şah isyanın dâhili faktörlerini etkisiz hale getirdikten sonra tepkisini dış etken kabul ettiği Osmanlı Devleti'ne yöneltti. Nadir Şah Bağdat Valisi Ahmed Paşa vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile hala mutabakat sağlanamayan Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ve Kâbe'de rükun tahsisinin kabulünü talep edip, aksi takdirde Osmanlı'ya savaş açacağını bildirdi²⁶³. Konuyla ilgili olarak Ahmed Paşa'ya İran'dan gelen mektuplar İstanbul'a yapılan toplantılarda değerlendirdi²⁶⁴. Her ne kadar İran'la yeni bir savaşa girilmek istenmese de beşinci bir mezhebin kabulünün mümkün olmamasından ötürü Nadir Şah'ın ısrar etmesi halinde savaşmak için şeyhülislamdan fetva alınmasına karar verildiği gibi, şeyhülislamında nedenleri açıklayan bir cevap yazmasına karar verildi²⁶⁵. Durumu Nadir Şah'a anlatmak üzere Mustafa Nazif Efendi İran'a gönderildiyse de, Nadir Şah taleplerinden vazgeçmedi²⁶⁶. Ardından Rusya ile Osmanlı aleyhinde ittifak yapınca Osmanlı Devleti savaş için hazırlıklar yapmaya başladı.

Nadir Şah Bağdat Valisi Ahmed Paşa'dan Bağdat'ın kendisine verilmesini ve buna dair bir senet verilmesini teklif etti. Ahmed Paşa ekinlerin henüz toplanmamış olmasından ötürü kuşatma sırasında zor duruma düşeceklerinden Nadir Şah'a istediği senedi gönderdiyse de durum İstanbul'a bildirerek bölgeye askeri destek istedi²⁶⁷.

1730'da Osmanlı'ya iltica eden ve kendisinin Şah Hüseyin'in oğlu olduğunu iddia eden Şehzade Safi Selanik'te ikamet ettiriliyordu. Nadir Şah'a karşı kendisinden faydalanmak için padişah tarafından İran Şahlığı verilip, Nadir Şah'ın sınırı geçtiği haberiyle İran'a savaş ilan edilirken Şah Safi'de Erzurum'a gönderildi ve durum Ahmed Paşa'ya bildirildi²⁶⁸.

Dağıstan'ın İran'ın eline geçmesinden dolayı Osmanlı Devleti İran'a orada meşgul etmek için iki Dağıstan emirine hanlık verip İran ile mücadele sevk etti. Bu arada Nadir Şah'ın kuvvetlerinin bir kısmı Bağdat'ı yağmaladı ve ekinleri talan etti. Daha sonra Kerkük İran kuvvetleri tarafından muhasara edilip de püskürtülünce Nadir Şah büyük bir kuvvetle gelip şiddetli bombardıman neticesinde Kerkük'ü ele geçirdi. Nadir Şah Kerkük'ün ardından 26 Eylül 1743'te uzun bir hazırlık evresinden sonra Musul'u muhasara etti. Ancak yaptığı hücumdan sonuç alamayınca kuşatmayı kaldırarak Bağdat tarafına geçti²⁶⁹.

Temmuz 1744'te Kars kalesi önlerine gelen Nadir Şah komutasındaki İran kuvvetleri yetmiş seksen gün muhasara etmelerine karşın şiddetli mukavemet görüp geri çekilmek

²⁶³ HAT 5/166; Çakmak; **a.g.m.**, s.617.

²⁶⁴ HAT 3/92B.

²⁶⁵ HAT 3/92.

²⁶⁶ Name-i Hümayun Defteri 3, s.58 ve İran Şahı'ndan gelen cevap için Name-i Hümayun Defteri 3, s.60.

²⁶⁷ **Suphi Tarihi** s.816-817.

²⁶⁸ HAT 6/197; Eyal Ginio; "Beyaz Kule Şehrinde Bir Safevî Prensi: Selanik'teki Beyzâde (1731-1734), **Türkler**, c.12, ss.576-581., Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.579-580.

²⁶⁹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.303-304.

zorunda kalınca Osmanlı kuvvetleri bölgedeki aşiret kuvvetleriyle birlikte İran'a akınlar yaparken bu arada Şah Safi adına propaganda yapılması da emredildi²⁷⁰.

Kars ve Şark Seraskeri Yeğen Mehmed Paşa komutasındaki 26 Haziran 1745'te İran'a geçerek Nadir Şah'ın karargâhına saldırdı. İlk hücumlarda büyük başarı elde eden Osmanlı ordusu düşman birliklerini iyice sıkıştırdıktan sonra kesin taarruza geçildiği sırada levendlerin hücumu geçmek istememeleri ve geri dönmeleri sonucu bozguna uğradı ve ağır zayıat vererek Kars geri döndü. Altı aylık maaşlarını peşin almalarına karşın levendlerin bu itaatsizlikleri üzerine mallarının onları öldürenlerin olacağı beyanıyla tüm zabıt neferlerinin katlini emretti²⁷¹.

Revan'da Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle büyük bir badireden kurtulan Nadir Şah iki mektup göndererek Caferi mezhebinin kabulü ve Kâbe'de rükun tahsisinden vazgeçtiğini buna karşılık Van, Bağdat, Basra, Kerbela ve Nəcəf taraflarını istediğini bildirdi. Osmanlı Devleti bir sırada sınıra asker sevk etmekte, Kırım Hanı'nı onbin kişilik bir kuvvetle Kars cephesine göndermekte ve geniş çaplı hazırlık yaptığından teklifi reddetti. Bu arada Aralık 1745'te Hekimoğlu Ali Paşa Kars cephesi seraskerliğine tayin edildi.

8 Ocak 1746'ta İstanbul'a gelen İran elçisinden getirdiği iki name ve İran veziriazamı Şahrüh tarafından veziriazama yazılmış olan mektuplar alınarak tercüme ettirilmiştir. Namenin birinde Caferi mezhebi ve rükun tahsisi konusunda taleplerden her ikisi de ehl-i İslam olan iki devlet arasında daha fazla kan dökülmemesi için vazgeçildiği, Kâbe'ye giden hacıların dört mezhep rükunundan herhangi birinde namaz kılabilmesi yazılıydı²⁷². İkinci namede ise talep olunan toprak meselesinin Osmanlı padişahının kararına bırakıldığını bildiren İran barışa taraftar bir yol izlemekteydi²⁷³.

Teklifler Osmanlı hükümetince görüşülüp İran'ın barış konusunda samimi olduğu anlaşıldıktan sonra Nadir Şah'a name ve elçi gönderilmesine karar verildi. I. Mahmud'un gönderdiği namede daha fazla kan dökülmemesi için taleplerinden vazgeçen Nadir Şah övülürken, arazi meselesinde de eski sınır üzerinden anlaşma yapılabileceği bildirildi²⁷⁴. 4 Eylül 1746'da sınırların eski halinin kabulü, hacılara emirülhac tayini, esirlerin serbest bırakılması ve üç senede bir değiştirilmek üzere başkentte şehbender bulundurulması esasları üzerinden anlaşma imzalandı²⁷⁵. Anlaşmanın tasdikini vermek üzere İran'a gönderilen olan elçi Nadir Şah'ın öldürülüp İran'da taht kavgaları çıkması üzerine Bağdat'a dönmüştür.

²⁷⁰ Emrin yerine getirildiği ve bazı bölgelerde halkın Nadir Şah'tan nefret ettiklerinden şehzadeye meylettikleri görülmüştür. HAT 5/164.

²⁷¹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.305.

²⁷² Name-i Hümayun Defteri 3, s.43-45.

²⁷³ Ateş; **a.g.m.**, s.102.

²⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eğinli Numan Efendi; **a.g.e.**, s.143 vd.

²⁷⁵ HAT 7/220.

İran'da başlayan saltanat davaları ve asayişsizlik sırasında gerek sınırdaki valiliklerden gerekse Afganistan'daki Dürrani Devleti'nden, Hindistan'da Haydarabad'da devlet kuran Çin Kılıç Han tarafından İran'a saldırmak için tekliflerde gelmişse de Osmanlı Devleti anlaşmaya sadık kaldı²⁷⁶.

²⁷⁶ Saray; **a.g.e.**, s.72-74.

İKİNCİ BÖLÜM

SEFARETNAMELER

Osmanlı Devleti'nde, XIV ve XV. yüzyıldan itibaren Balkanlar ve Doğu Avrupa'da siyasi nüfuzunun ve dolayısıyla müzakere pozisyonunun güçlenmesinden sonra, dış politikada ve diplomatik münasebetlerde hiçbir devleti eşit hakları haiz muhatap kabul etmeyen bir anlayış yerleşmeye başladı. Uluslararası ilişkilere ve yazışmalara yansıyan bu anlayış, 1699 Karlofça Antlaşması'na kadar devam etti.

XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, nameresan ve çavuş gibi memurları, padişah veya sadrazam mektubunu herhangi bir yabancı krala götürmek ile görevlendiriyordu. Bu memurlar, mektupları teslim etmenin haricinde herhangi bir diplomatik görev ifa etmeye yetkili değillerdi. Diğer devletler ilgili bilgiyi elçiler vasıtasıyla edinmeye gerek görmeyen devlet, bu ihtiyacını daha değişik yollardan karşılıyordu. Dış ülkelerde meydana gelen olayları Babiâli'ye bildiren kaynaklar arasında, doğuda sınır eyaletleri valileri, kuzeyde Kırım Hanları, batıda, Eflak ve Buğdan voyvodaları, Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Dubrovnik (Raguza) Cumhuriyeti ile Erdel Krallığı bulunmaktaydı. Avrupa'da bulunan Osmanlı tacirleri gördükleri olayları ve duydukları haberleri hükümete rapor ederlerdi. Yabancı devletler ise, Osmanlı Devleti'nin politikaları hakkında gerekli malumatı İstanbul'daki elçileri vasıtası ile elde etmekteydi. Ancak yabancı elçiler, diplomatik görevlerinin dışında entrikacı ve casus olarak kabul edildiklerinden, Osmanlılar bunlara genelde rehine muamelesi yapıyor ve temsil ettikleri devletlerin yanlış ve Osmanlı aleyhine oluşan politikalarından dolayı elçileri mesul tutabiliyorlardı. Bu sebepten, padişahlar ve sadrazamlar yabancı elçileri küçümsemekte, elçilerle yapılan görüşmeleri son derece resmi ve sınırlı tutmaktaydı¹.

Ancak askeri ve siyasi açıdan yaşanan kayıp ve uluslararası politikada etkinliğin ve yaptırım gücünün kaybolmaya başlaması durumu değiştirdi. XVIII. yüzyıldan itibaren düşmanlarına karşı tek başına mücadele edemeyen Osmanlı Devleti, Hıristiyan devletlerin yardımını istemeye mecbur kaldı. Karlofça'dan sonra Osmanlı siyaseti eski hâkim ve mağrur tavrını değiştirerek daha yumuşak bir mahiyet almıştı. Yabancı elçilere yapılan muamele değiştiği gibi, bu husus yabancı ülke hükümdarlarına yazılan mektuplara da yansdı. Bundan sonra Avrupa hükümdarlarına gönderilen mektuplarda daha çok *haşmetlû*, *meknetlû dostumuz* veya *ulu dostumuz* gibi tabirler ilave edilir olmuştu. Artık Osmanlı Devleti, uluslararası diplomasi usullerine uymak zorunda kalıyordu. Mevcut diplomatik ilişkiler Avrupa'da

¹ Ali İbrahim Savaş; "Osmanlı Diplomasininin Yapısal ve Siyasal Dönemleri Hakkında Bir İnceleme", **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl 21, Sayı 41, ss.1-18, ATASE Yayınları, Ankara 1996., s.4-6.

meydana gelen değişmeleri yakından takip etmeyi, bunlardan faydalanmayı bilmeyi gerektiriyordu.

Özellikle Pasarofça Antlaşması'ndan sonra bu anlayışın daha etkin bir hal aldığı görülmektedir. Babıâli Avrupa cephelerinde genişleme siyasetini bırakıp, başta Avusturya daha sonra Rusya'nın Osmanlılar aleyhine genişlemelerine set vuracak savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Osmanlı erkânı tarihinde ilk defa savaştan çok barışı kurmak ve korumak amacıyla Avrupa siyasetiyle yakından ilgilenmekteydi. Damat İbrahim Paşa, Avrupa'yı tanımanın Osmanlı dış politikası ve ticareti için önemli olduğuna inanan ve fiilen adımlar ilk devlet adamlarındandı. Bu doğrultuda İstanbul'daki Avrupa ülkelerinin diplomatik temsilcileriyle düzenli bir ilişki kurdu. Bu dönemde elçilere yapılan muamelede daha samimi davranılarak, kendileri ile sadece divan-ı hümayuna mektup takdimi sırasında değil, yalılarda ve saraylarda ziyafetler verilerek daha sık görüşmelerde bulunulmaya başlandı².

Damat İbrahim Paşa, sadece İstanbul'daki elçilerle gerçekleştirilen temaslarla yetinmeyerek ilk defa diğer devletlere elçiler gönderip, Avrupa'yı daha yakından tanımayı ve Avrupa politikasına vakıf olmayı amaçladı. "*Vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesbi utula ederek kabili tatbik olanların takriri*" talimatıyla Fransa'ya gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin seyahati ve sonrasında yazdığı sefaretname Batı etkisinin Osmanlı'ya girişi açısından tarihimizde önemli bir yer tutmaktadır.

Elçi olarak gönderilmesine karar verilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Pasarofça görüşmelerinde ikinci sözcü olarak katılmış, tecrübeli bir devlet adamı idi. O'nun elçi olarak gönderilmesi, dış ilişkilerde Osmanlı Devleti için üst düzey memurların elçi olarak tercih edilmeye başlandığı yeni bir anlayışı ortaya çıkarmaktaydı. Aynı zamanda bu durum Osmanlı sisteminde dengelerin değiştiğini, reisülküttaplığın öneminin artmasıyla sefir zümresinin siyasal ve sosyal kökeninin de değişmeye başladığını göstermektedir³.

Bu dönemde sadece Avrupa'ya değil çeşitli nedenlerle İran ve Rusya'ya da elçiler gönderilmiş ve gönderilen elçiler, sefaret görevleri esnasında gördüklerini ve yaşadıklarını anlatan sefaretnameler kaleme almıştır. Sefaretnameler, yabancı kültürler ve toplumsal yapıları üst düzey Osmanlı devlet adamlarının gözlemlerine dayanarak değerlendirmesi ve yorumlaması yönüyle kültür tarihi ağırlıklı bir görünüme sahiptirler. Ayrıca, Osmanlı devletinin diplomatik ilişkiler tarihi hakkında kaynak değerine sahip olmaları ve Osmanlı diplomatlarının itina ile uygulamaya çalıştığı diplomatik kuralları ihtiva etmeleri yönüyle de büyük önem taşımaktadırlar. Sefirlerin Osmanlı bürokrasisindeki görev alanları (askeriye, ilmiye, kalemiye), entelektüel ilgileri, elçi olarak görev yaptıkları zaman dilimi ve gittikleri

² Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.171.

³ İbrahim Şirin; **Osmanlı İmgeleminde Avrupa**, Lotus Yayınevi, Ankara 2006, s.156.

ülkeler sefaretnamelerde öne çıkarılan konularda farklılıklar oluşturmaktadır. Sefirlerin görev yaptıkları dönemde Osmanlı Devleti ile elçilik göreviyle gidilen ülke arasındaki tarihi, siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel ilişkiler de sefirlerin gözlemlerini etkilemiştir⁴.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında yabancı ülkelere gönderilen elçilerin sefaretnameleri daha ziyade, zengin tarihi, sosyo-kültürel ve coğrafi motifleri ihtiva eden seyahat yazıları şeklindedir. Bu eserlerde, elçilik görevinin başlangıç gününden, son bulduğu güne kadar görülen, duyulan her şey en ince ayrıntıları ile zikredilmiştir⁵.

2.1. Viyana Sefaretnamesi

Baltacı Mehmed Paşa'nın ağalarından Seyfullah Ağa tarafından gerçekleştirilen bu elçilik görevi, Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin devletlerarası siyaseti daha yakından takip etmeye ve diplomasiyi daha aktif kullanmaya başlamasının göstergesi olması açısından önemlidir.

Elçilik görevinin nedeni, İsveç Kralı XII. Şarl'ın Osmanlı Devleti'ne sığınması ile başlayan siyasi gelişmelerin sonucunda Rusya ile karşı karşıya gelmesinin nedenlerini Avusturya'ya açıklamak ve tarafsızlığını temin etmektir. Avusturya'ya bu savaşın toprak kazanımı amacını taşımadığının, Rusya dışında başka bir devleti hedef almadığının ve Avusturya'nın hassasiyetle takip ettiği Lehistan'a yönelik askeri bir harekât olmayacağını açıklanması gerekmektedir⁶.

Ocak 1711'de yolla çıkan Seyfullah Ağa'nın kaleme aldığı sefaretname yolculuk ve izlenen güzergâhı anlatarak başlamaktadır. Ancak yolculuk kısmına Belgrad'la başlamakta yolda ve Avusturya'ya gördüklerine dair çok az bilgi vermektedir⁷. Sonrasında Avusturyalı yöneticilerle yapılan görüşmeler ve Başvekil Prens Eugene ile yapılan üç görüşme ve sadrazamın mektubunun takdimi hakkında bilgi vermektedir⁸. Bu görüşmelerde Seyfullah Ağa, görevi gereği iki devletin dostluğunun sağlanması hususunda açık bir tavır sergilemiş, bunun dışındaki konulara girmemeye özellikle dikkat etmiştir. Sefaretnamede gerçekleştirilen diplomatik görüşmeler ve bu görüşmeler esnasında yapılan konuşmalar ayrıntılı bir şekilde anlatmakta olup, bunun dışında Avusturya'ya dair gözlemlere pek yer vermemektedir. Sefaretnamede ayrıca Seyfullah Ağa'nın Viyana'daki ikameti sırasında Hollanda, Venedik ve Leh elçilerinin gerçekleştirdiği ziyaretlerden de bahsedilmektedir⁹.

⁴Hasan Korkut; **Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa**, Gökkuşbu, İstanbul 2007, s.22.

⁵Savaş; **a.g.m.**, s.5.

⁶Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal; "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)", **Belgeler**, c.XXII, sayı 26, ss.1- 33, TTK, Ankara 2001, s. 1-2.

⁷İsmail E. Erünsal; Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği ve Sefaretnamesi", **XIII. TTK Kongresi**, 4-8 Ekim 1999, c.III kısım I, ss. 331-344, Ankara 2002, s. 334.

⁸Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal; **a.g.m.**, s.22-26.

⁹Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal; **a.g.m.**, s.30.

2.2. Viyana Sefaretnamesi

Pasarofça Antlaşması'ndan sonra antlaşma hükümlerinin gereği olarak Osmanlı Devleti ve Avusturya karşılıklı elçi göndermeyi kabul etmişlerdi. Bu amaçla Viyana'ya gönderilecek Osmanlı elçiliğine, Pasarofça Antlaşması'nda baş murahhas görevini yerine getiren Defterdar Şıkkı Sani Silahtar İbrahim Ağa Rumeli Beylerbeyi payesiyle tayin edilmiştir¹⁰. İbrahim Paşa'nın yanında, verilecek hediyelerden başka Padişah III. Ahmed'in Avusturya Kralına yazdığı name-i hümayun da bulunmaktadır¹¹.

Viyana Sefaretnamesi, İbrahim Paşa tarafından kaleme alınmamış, sefirin maiyetinde yer alan biri tarafından yazılmıştır. Sefaretnamede, giderken ve dönerken izlenen seyahat yolunu konaklama yerleri ve yol, uzaklıklarıyla belirtilip, sınırda elçi değişimi merasimi tüm ayrıntılarıyla anlatılmaktadır¹².

Sefaretnamede yerleşim yerleri, binalar ve dükkânlar, bağ ve bahçeler, kralın sahip olduğu hayvanlar, meyve ve bitki çeşitlerine dair bilgiler aktarılırken, kalelerin mevkiileri, istihkâmları ve fiziki özellikleri son derece ayrıntılı aktarılmıştır. Sefaretnamede toplumsal ve kültürel konulara değinilmemiş sadece Osmanlı için farklı gelen bazı adetlerden bahsedilmiştir¹³. Sefaretnamede o dönemde elden çıkmış olan Belgrad'ın durumu, Osmanlı'dan kalan mimari yapıların ve camilerin ne şekilde kullanıldığı hakkında da detaylı bilgi mevcuttur¹⁴. Ancak diplomatik görüşmelerin mahiyeti ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmemekte sadece düzenlenen merasim, elçilik alayı, elçinin imparator ve prens tarafından kabul edilişi tasvir edilmektedir.

2.3. Fransa Sefaretnamesi

Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa ile iyi ilişkiler kurma politikasını benimseyen Sadrazam Damat İbrahim Paşa ile yakın bir ilişki içinde olan dönemin Fransız elçisi Marquis de Bonnac, Sadrazama iki ülkenin dostluk ilişkilerinin gelişmesi amacıyla Fransa'ya elçi göndermesini tavsiye etmekteydi. Gerek bu tavsiyenin, gerekse Fransa ile kurulacak dostluğun Avusturya'yı Osmanlı Devleti'ne karşı izleyeceği siyasette temkinli

¹⁰ Raşid Tarihi, c.V, s.131.

¹¹ Raşid Tarihi, c.V, s. 132-136

¹² Ahmed Refik; "Pasarofça Muahdesinden Sonra Viyana'ya Sefir İzamı", **TOEM**, sene 7, no:40,ss. 211-227, Teşrin-i evvel 1332, s.212-216. Elçilerin değişimi sırasında attan hangi tarafın önce ineceğine dair yaşanan gerginlik de anlatılmaktadır.

¹³ Ahmed Refik; **a.g.m.**, s. 220-221. Kralın annesinin ölümünden sonra hekimler tarafından iç organlarının çıkarılıp, mumyalanarak üç gün teşhir edildiği daha sonra vücudunun ve organlarının ayrı ayrı gömüldüğü, bir yıl yas tutulacağı ve siyah giyileceği anlatılmaktadır.

¹⁴ Ahmed Refik; **a.g.m.**, s.219.

olmak mecburiyetinde bırakacak olmasının etkisiyle Fransa'ya elçi gönderilmesine karar verildi¹⁵.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in sefaretnamesi, sefaret heyetinin Fransa elçisi Marquis de Bonnac'ın temin ettiği kalyonla 26 Eylül 1720 tarihinde yola çıkması ile başlamakta, Paris'e varıncaya kadar gidilen yerler, konaklanan yerleşim yerleri, karşılama merasimleri hakkında bilgi vererek devam etmektedir. Paris'e gidiş yolculuğunun anlatıldığı kısımda sefir, karantina usulü, halkın aşırı ilgisi, kadınların toplumsal durumu, su kanalları ve nasıl çalıştıkları, gel-git olayı gibi ilgisini çeken konuları ayrıntılı olarak anlatmıştır¹⁶. Paris'e vardıktan sonra sokakların düzeni ve evler tasvir edilirken halkın gösterdiği aşırı ilgiden sefaretnamede sık sık bahsedilmektedir.

Sefaretnamede kralın huzuruna kabul ediliş ve devlet adamlarıyla yapılan diplomatik görüşmelerin sonrasında kralın av partisi, meydan gezisi, asker taliminin seyri ve saraydaki ziyafet sırasında kral ve saray çevresindeki insanların tavırları, ilişkileri ve hayatları ile ilgili dikkatlice yapılmış gözlemler aktarılmaktadır¹⁷.

Askeri hastaneye yapılan ziyaret sırasında hastaların tedavi edildiği salon, ilaçların bulunduğu eczane, fırın ve mutfak gibi diğer bölümler tek tek canlı tasvirlerle anlatılmıştır.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed, kralın sarayındaki ülkedeki kalelerin maketlerinin bulunduğu salona yapılan ziyareti ayrıntılarıyla anlatırken bunun çok masraflı olmasına karşın faydalarını; “...bunlara im'an-ı nazarla bakılsa her kalenin ahvaline gereği gibi vukuf tahsil etmek müyesser olur, her ne kadar çok mal harcatmışlarsa dahi yine ticaret-i râbiha etmişler” sözleriyle ifade etmiştir¹⁸.

Sefaretnamede Paris Operası'na dair de bilgiler verilmektedir. Opera binası, insanları, kadınların kıyafetleri, müzisyenler, sahne dekoru ve Osmanlı toplumu için yabancı bir eğlence anlayışının ürünü olan operada sergilenen oyun sefirin kaleminde ayrıntılarıyla anlatılmaktadır¹⁹.

Sefaretnamenin bundan sonraki kısmında Saint-Cloud, Trianon, Marly ve Versay Saraylarına yapılan ziyaretler yer almakta, sarayın mimarisi, bahçeleri düzenlemesi, havuzlar ve şadırvanlara dair detaylar, kraliyet ahırları büyük bir hayranlık ve beğeni ile anlatılmaktadır²⁰. Sadece sarayları değil Paris'te gördüğü yerler için “*Ve şehir içinde dahi acayibât ve garayib binalar ve saraylar ve bahçeler vardır ki tâdâdı mümkün değildir*”

¹⁵ Şirin; **a.g.e.**, s.156.

¹⁶ Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **Fransa Sefaretnamesi**, Yay.Hz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975, s. 109-123.

¹⁷ Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **a.g.e.**, s.133-146.

¹⁸ Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **a.g.e.**, s.146.

¹⁹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **a.g.e.**, s.146-149.

²⁰ Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **a.g.e.**, s.150-157.

sözleri ile hayretini dile getirmektedir. Ayrıca şehrin imarına, yapısına, sokakların sürekli kalabalık olduğuna ve kadınların sürekli dışarıda olduğuna, canlı bir şehir hayatı olduğuna dair gözlemlere de yer vermektedir.

Krala ait kilim atölyesi ve ayna imalathanesine yapılan ziyaretleri aktarırken kilimlerde işlenen insan ve çiçek modellerinin canlılığı ile yapılan aynaların büyüklüğü karşısında duyduğu şaşkınlığı dile getirmektedir.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in önemle anlattığı yerler teşrihhâne, tabibhâne ve botanik bahçesi ile rasathanedir. Teşrihhâne de, insanların ve hayvanların balmumundan yapılmış uzuvlarının gerçeğine olan benzerliği, tüm organların et, yağ, damar ve sinirlerin rahatlıkla görülebildiği ve öğrencilere bunlar üzerinden ders anlatıldığından bahsetmektedir. Eczanedeki ilaç çeşidinin son derece zengin olduğu ayrıca botanik bahçesinde daha önce hiç görmedikleri, dünyanın her yerinden getirdikleri bitkilerde dâhil olmak üzere yetiştirildiği, bitkilerin yetiştirilebilmesi için uygun hava koşullarının alttan ısıtma usulü ile sağlandığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır²¹. XIV. Lois'in, Cassini için yaptırdığı rasathanenin mimari özellikleri anlatıldıktan sonra burada gördüğü aletlerin çeşitliliği ve çokluğunu hayranlıkla ifade etmekte, Fransızların ay ve güneş tutulmasını öğrenebilmek için icat ettikleri aleti ve rasathanedeki dürbünü etraflıca anlatmaktadır. Kralın buradaki çalışmaları ve kullanılan aletler için büyük desteğinin olduğunu ve bilime verdiği önemden bahsederek, rasathane için “...ve dahi nice görülmedik âlât-ı nücumîye seyr ü temâşâ eyledik ki ilm-i nücumdan ednâ haberdar olan adam aletlerle zaman-ı yesirde üstad-ı kâmil olmak mutasavverdir. Zira zihinde tasavvur olunacak şeyleri mahsus ve müşahade göstermişler” ifadesini kullanmıştır²².

Fransa'ya, Avrupa'nın eğitimi ve medeniyeti hakkında gözlemde bulunup, Osmanlı Devleti'nde bu gelişmelerin uygulanıp uygulanamayacağı konusunda bilgi toplamak için gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in sefaretnamesinde hayranlık ve beğeni duygusu sefirin kullandığı “*ifade ve beyan mümkün değildir, kabil-i tadâdı mümkün değildir, tadâd olunmaz*” gibi ifadelerle belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Elçinin beraberinde getirdiği bilgiler daha sonra "Lale Devri" diye anılacak dönemi etkilediği gibi özellikle bu dönemde İstanbul'da inşa edilen saraylar Mehmed Efendi'nin Paris'ten getirdiği saray gravürleri ve krokilerine dayanılarak yapıldı. Sefaretname sadece mimari, bilimsel ve teknik konuları aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı

²¹Yirmisekiz Çelebi Mehmed; a.g.e., s.157-158.

²²Yirmisekiz Çelebi Mehmed; a.g.e., s.166. Yirmisekiz Çelebi Mehmed geri dönerken Dominique Cassini'nin zic'lerini getirmiş, bunlar III. Mustafa'nın isteği ile Halifezâde İsmail Efendi tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir.Bkz. Mahmut Karakaş; **Müslüman Bilim Adamları**, Mostar Yayınları, İstanbul 2010, s. 466.

modernleşmesinin gelişiminde ve şeklinde etkili olduğu gibi Fransız tarzı salon kültürünün Osmanlı yönetici elitinin medeniyet anlayışı içine girmesinde de etkili oldu²³.

2.4. İran Sefaretnamesi

Pasarofça Antlaşması ile Avusturya ile İran arasındaki ticaret yolunun transit olarak Osmanlı topraklarından geçmesine dair bir madde bulunmasından ötürü, harac muhasebecisi olarak görev yapmakta olan Dürrî Efendi, Şikk-ı Sani Defterdarlığı payesiyle ve orta elçi olarak İran'a gönderildi. Ayrıca kendisinden görevi sırasında İran'ın içinde bulunduğu durumla ilgili bilgi toplaması da istendi²⁴.

Dürrî Efendi'nin Sefaretnamesi, metni elde bulunan ilk İran Sefaretnamesi'dir. Bağdat'tan hareketle başlayan sefaretname, yolculuk ve konaklama yerleri anlatılarak devam etmekte, sonrasında i'timad-üd devle tarafından kabul edilişlerini anlatmaktadır. Gerçekleştirilen görüşmelerdeki konuşmalarla, elçinin yanında getirdiği mektupların takdimi ile ilgili yaşanan gerginlik ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır²⁵.

İran Şahının huzuruna kabul ediliş ve Padişahın name-i hümayununun takdimi ile sonrasında Şah ile yapılan görüşmelerde gerçekleşen konuşmalarda olduğu gibi aktarılmıştır. Tüm konuşmalarda Şahın, Padişahın yaşam tarzı, nerede vakit geçirdiği ve meşguliyetlerine dair ilgisi ve gösterdiği merak dikkat çekmektedir²⁶. Ayrıca İran Şahı ile Elçi Dürrî Efendi arasında geçen konuşmalarda Şah, Padişaha duyduğu sevgi ve muhabbeti özellikle dile getirmiştir. Yapılan görüşmelerde iki devlet arasında dostluk taraflarca vurgulanırken, bir yandan da taraflar birbirlerinin kendilerine karşı niyetlerini tartmaktadır.

Sefaretnamede İran Devleti'nin yapısı, yönetimi altındaki Kafkas kabileleri ile ilişkileri ve ülkede yaşanan siyasi sıkıntılarla ilgili bilgilerde mevcuttur²⁷. İran'ın ekonomik ve toplumsal durumu anlatılarak ülkelerinin çok geniş olmasına karşı meyve sebzenin fiyatının iki katı olduğundan, kendi imalatları olan giysi ve kumaşların ucuz olduğundan, zengin az fakirin çok olduğunu anlatmakta, ülkedeki kaleler ve askerinin durumu ile ilgili de bilgi vermektedir²⁸.

2.5. Rusya Sefaretnamesi

1722 yılında Rusların Kafkaslar'da yayılmak için harekâta geçip bölgede ilerlemesi ve ardından İran'a yönelerek Hazar Denizi'nin batı sahilinde bazı yerleri işgal etmesi, İran'ın iç

²³ Şirin; a.g.e., s.160.

²⁴ Raşid Tarihi, c.V, s164.

²⁵ Raşid Tarihi; c.V., s. 372-375.

²⁶ Raşid Tarihi; c.V., s. 378, 380, 381, 383,384.

²⁷ Raşid Tarihi; c.V., s.385- 386, 395

²⁸ Raşid Tarihi; c.V., s.394-395.

karışıklıklarından yararlanarak bölgede genişlemek isteyen Osmanlı Devleti ile Rusya'nın karşı karşıya gelmesi tehlikesini de ortaya çıkarmıştı. Ayrıca Dağıstan'da İran yönetimine karşı Davud Bey önderliğinde silaha sarılan Sünni Müslüman halk, Osmanlı Devleti'ne başvurarak kendilerinin Osmanlı'ya bağlı hanlık olarak tanınmasını istemişlerdi. Rusların bölgedeki faaliyetleri karşısında Davud Bey, Şirvan Hanı olarak tanındı²⁹. Şirvan Hanlığı'nın Osmanlı tabiiyetinde olduğunu Rusya'ya bildirmek içinde aynı yıl Kapıcıbaşılarından Nişli Mehmed Ağa Rusya'ya orta elçi olarak gönderildi.

Nişli Mehmed Ağa, sefaretnamesine görevlendirmesiyle başlamış, yolculuğu sırasında konaklanan yerler ve gördükleri ile ilgili kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca yolda geçen yıl Rusya'ya gitmiş olan Mustafa Ağa'nın maiyetinden bir çavuşla karşılaşarak, Rusların elçilere tayin değil, akçe verdiklerini, ihtiyaçlarının temin edilmesinde çok sıkıntı yaşadıklarını öğrenince İsmail'de ihtiyaçlarını temin etmeye çalıştıklarını anlatmıştır³⁰. Sefaretnameden anlaşıldığı üzere Nişli Mehmed Ağa, akçe almayı Osmanlı Devleti'nin şanına uygun bulmadığından akçe almayı kabul etmeyip, tayin verilmesini sağlamış ve gönderilen malzemenin listelerini de sefaretnamesine düzenli olarak kaydetmiştir³¹.

Gerek yolculuk sırasında gerekse Moskova'da konakladıkları sürece elçinin protokol kuralları ve teşrifat konusunda hassas ve kararlı davrandığı görülmektedir. Çar tarafından kabulü ve name-i hümayunun takdiminden sonra devlet yöneticileri ile yapılan görüşmeler ayrıntılı olarak anlatırken, devlet adamlarıyla yaptığı görüşmelerle beyanatlarının kendisi tarafından kaleme alındığını, yazdıklarının Çar'a iletildiğini ve sonrasındaki görüşmelerin buna göre şekillendiğinden bahsetmektedir³².

Sefaretname düzenli tutulmuş bir günlük maiyetinde olup, elçi sadece gördüklerini ve gerçekleştirdiği temasları aktarmakta Moskova ve Rus halkı ile ilgili gözlemlere pek yer vermemektedir.

2.6. İstılâh-ı Nemçe

Sefaretname, 1730 yılında, I. Mahmud'un tahta çıkışını bildirmek üzere Viyana'ya elçi olarak gönderilen Mustafa Efendi tarafından kaleme alınmıştır.

Nemçe Sefaretnamesi diğerlerinden farklı bir sefaretname olup, yaptığı yolculuk ve huzura kabul edilişi ve gerçekleştirdiği diplomatik temaslar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

²⁹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.188.

³⁰ Faik Reşid Unat; "Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa'nın Moskova Sefaretnamesi", **Tarih Vesikaları**, sayı 10, c.II, ss. 284-299, 1942.s.287.

³¹ Faik Reşid Unat; "Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa'nın Moskova Sefaretnamesi", **Tarih Vesikaları**, sayı 11, c.II, ss. 352-371, 1943.s.357.

³² Faik Reşid Unat; **a.g.m.**, s. 364-371.

Bunun yerine elçi Avusturya İmparatorluğu'nun idari yapısı, askeri teşkilatı ve hazinesi ile ilgili bilgiler vermektedir.

Avusturya İmparatorluğu'nun ne şekilde kurulduğu, imparatorluğun nasıl idare edildiği, imparatorluğu oluşturan dukalıklar ve hanedanlar hakkında bilgi verdikten sonra, imparatorun nasıl seçildiği, nasıl ve nerelerde taç giydiğini anlatmaktadır³³. İmparatorluğun mali durumundan bahsederken hazinesinin zor durumda olduğunu detaylı bir şekilde aktarır, kendi devleti ile kıyaslayarak Osmanlı'nın yanında Avusturya'nın muhtaç durumda olduğundan bahsetmektedir³⁴.

Sefaretnamenin önemli bir bölümünde Veraset savaşlarının tarihi yer almaktadır. Savaşın sebepleri, gerçekleşen muharebeler, devletlerin tutumu ayrıntılı bir şekilde izah edilmektedir³⁵. Sefir, bu bilgileri verdikten sonra Avusturya ile Osmanlı Devleti'ni tekrar değerlendirerek Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı'nın dışarıda pek çok devletin saldırısı ve içerde eşkıyalık faaliyetleriyle uğraşmasına rağmen hepsiyle mücadele ettiğini aynı durumda Avusturya kalsa başarılı olmayacağını dile getirerek, bazı konulara gereği kadar eğilinmediği için durumun Osmanlı'nın aleyhinde döndüğünü, buna rağmen Avusturya'nın Osmanlı'nın dengi bir devlet olamayacağını açıklamıştır³⁶.

Mustafa Efendi, Padişahın emriyle sefaretnameye ek olmak üzere 1747(h.1159) yılında Françesko zamanında Toskana Dükalığı'nın tarihine dair bir risale kaleme almıştır³⁷.

2.7. Lehistan Sefaretnamesi

Sefaretname, 1730 yılında I. Mahmud'un tahta geçişini bildirmek için Lehistan'a gönderilen Mehmed Efendi tarafından yazılmıştır.

Mehmed Efendi, görevlendiriliş sebebini açıkladıktan sonra devamında Varşova'daki diplomatik faaliyetlerinden söz etmiştir. Sefaretname dönemin Osmanlı-Lehistan ilişkilerine dair bilgiler içermektedir. Mehmed Efendi'nin görevi sırasında Lehistan'ın komşularıyla olan ilişkilerini gözlemlediği, Fransa ile Avusturya arasındaki savaşta, Rusya'nın Avusturya'ya yardım ettiğine ilişkin duyumlarını doğrulamak için gayretlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Sefaretnamede sosyal ve kültürel hayata ilişkin önemli sayılabilecek bir gözlem aktarılmamıştır³⁸.

³³ Mustafa Efendi; **Nemçe Sefaretnamesi**, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler, v.199-201.

³⁴ Mustafa Efendi;**a.g.e.**, v.202.

³⁵ Mustafa Efendi;**a.g.e.**, v.205-216.

³⁶ Mustafa Efendi;**a.g.e.**,v.218-210

³⁷ Mustafa Efendi; **İmperya Dukalarından Çıkarılan Toskana Dukasının Ahvali**, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler, v.221-230.

³⁸ Hasan Korkut; **a.g.e.**, s.31.

2.8. İsveç Sefaretnamesi

Sefaretname 1732-33 yılları arasında Stocholm'da bulunan sipahiler katibi Mehmed Said Efendi tarafından yazılmıştır.

İsveç sefaretinin asıl amacı, İsveç-Rusya ilişkilerinin ne durumda olduğu konusunda bilgi edinmek iken, görünürdeki amacı İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın Osmanlı Devleti'ne sığındığı dönemden kalma borcun tahsil edilmesiydi³⁹.

Mehmed Said Efendi, sefaretnamesinde sırayla seyahati, karşılama merasimleri ve İsveç'teki faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Ayrıca Stockholm ve İsveç hakkında bilgiler de aktarmaktadır. Sefaretname, Osmanlı-İsveç ilişkilerinin ilk dönemine ait bilgiler içermektedir⁴⁰.

2.9. Rusya Sefaretnamesi

Avusturya ve Rusya devletleri ile Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 1740 yılında taraflar arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesi için Rûzname-i evvel Canib Ali Efendi ile Defterdar Emnî Mehmed Bey'e Rumeli Beylerbeyliği verilip, Ali Efendi Nemçe'ye, Emnî Bey'de Rusya'ya elçi olarak görevlendirildi⁴¹.

1740-1742'de kaleme aldığı sefaretnamesine 37 beyitlik bir önsöz ile başlayan sefir, kendisi hakkında bilgi verdikten sonra Davut Paşa geçildiği andan itibaren yolculuğu kaydetmiştir⁴². Yol güzergâhı ve konaklamalarla ilgili bilgi verilirken, Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçi Romansof'la karşılıklı elçi değişimi yapılacağından, İstanbul'la elçi değişimi ile ilgili yapılan yazışmalar, elçi değişiminin nerede olacağına dair taraflar arasındaki münakaşalar neticesinde elçilerin bir araya gelerek değişimin merasiminin yapılması aktarılmaktadır⁴³.

Elçi gerçekleştirdiği resmi kabul ve hediyelerin takdiminin yanı sıra Azak Kalesi'nin yıkılması, esirlerin değişimi, Osmanlıların çara imparator unvanı vermeleri gibi meseleleri görüşüp karara bağlamıştır. Sefaretnamede ayrıca Baltık Denizi kıyısında Çar Petro'ya ait sayfiye evinin mimari özellikleri, bahçe düzenlenmesi ve gezdiği kale ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Ayrıca gittiği tersanede izlediği gemilerin kolaylıkla denize indirme usullerinden bahsetmiştir⁴⁴.

³⁹ Hasan Korkut; **a.g.e.**, s.31-32.

⁴⁰ Belkis Altunış-Gürsoy; "Sefaretnameler", **Türkler**, c.12, ss.582-591, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 588.

⁴¹ **Suphi Tarihi**, s.623.

⁴² Münir Aktepe; **Mehmed Emnî Beyefendi(Paşa)'nın Rusya Sefareti ve Sefaret-namesi**, TTK, Ankara 1974, s.35-41.

⁴³ Münir Aktepe; **a.g.e.**, s. 41-47.

⁴⁴ Münir Aktepe; **a.g.e.**, s. 66-70.

Sefaretnamede Mehmed Emnî Efendi'nin Moskova'da bulunduğu sırada tahta geçen Büyük Petro'nun kızı Elizabeth Petrovna'nın gerçekleştirdiği darbeyle ilgili geniş bilgi bulunmaktadır⁴⁵.

2.10. İran Sefaretnamesi

Caferiye mezhebi meselesinden ötürü 1743'te Osmanlı Devleti ile İran arasında başlayan savaş Nadir Şah'ın konu ile ilgili taleplerinden vazgeçip, elçi göndermesiyle sona ermişti. Bunun ardından Mustafa Nazif Efendi maliye tezkereciliği rütbesiyle barış görüşmelerini yapmak üzere İran elçisi ile birlikte 1746'da İran gönderildi. Elçi sefaretnamesinde seyahatini, gördüklerini, Nadir Şah'ın temsilcisi Hasan Ali Han'la gerçekleştirdiği müzakereleri ve yaptığı resmi ziyaretleri anlatmaktadır⁴⁶.

2.11. İran Sefaretnamesi

İmzalanan barış anlaşmasının ardından Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti ile dostluklarını güçlendirmek için beraberinde değerli hediyelerle bir büyük elçi göndereceğini bildirmesi üzerine Osmanlı Devleti de buna karşılık kıymetli hediyelerle Kesriyeli Elhac Ahmed Efendi'yi Sivas Eyaleti ihsan edilerek vezaret payesi ile İran'a elçi olarak gönderildi.

Ahmed Paşa'nın bu sefareti, maiyetindeki Kıvrımlı Rahmi Efendi'nin kaleminden anlatılmaktadır. Sefaretnamede Türkçe, Arapça, Farsça beyitler bulunur. Güzergâhları ve yolculukları boyunca konakladıkları yerlerde yaptıkları gezintileri, elçi değişim merasimi ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. İran'a varıldığında iç karışıklıkların olduğu ve asayişsizlikten bahisle bu şartlar karşısında elçilik heyetinin geri dönme kararı aldığını anlatmaktadır. Sefaretname de bölgenin içinde bulunduğu koşulları, Nadir Şah'ın öldürülmesi ve Şah'ın son günlerine dair detaylı bilgiler mevcuttur⁴⁷.

2.12. Viyana Sefaretnamesi

1740 yılında VI. Karl'ın geride bir varis bırakmadan ölmesiyle tahta kızı Maria Theresa geçti. Ancak Bayern Arşidükü Franz Albert, I.Josef'in damadı olması hasebiyle tahta hak iddia edince Avusturya'da taht kavgası başladı. 1745'e kadar devam eden bu mücadele sırasında Fransa'nın tüm gayretlerine rağmen Osmanlı, Avusturya'ya karşı bir ittifakın içine girmede. Maria Theresa'nın kocası I.Franz'ın cülusunu bildirmek ve Belgrad Antlaşması'nı teyit etmek için Avusturya'nın Babiâli'deki temsilcisi Penkler'in fevkalade elçi olarak tayin edilmesi üzerine Osmanlı Devleti de Avusturya'ya elçi göndermeye karar vermiş ve Mustafa Hattî Efendi, 1748 yılında Viyana'ya nişancı payesiyle orta elçi olarak gönderilmiştir.

⁴⁵ Münir Aktepe; **a.g.e.**, s.72-76.

⁴⁶ Altuniş-Gürsoy; **a.g.m.**, s. 588.

⁴⁷ Faik Reşit Unat; **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK, Ankara 1992, s.86-91.

İlk defa hem imparatoriçeye hem de imparatora hitaben iki mektup yazılmış olması, hem gönderilen hediyelerin çok kıymetli olması hem de Osmanlı elçisine verilen payenin alışılmışın dışında yüksek olması Osmanlı Devleti'nin bu barışa verdiği önemi göstermesi açısından önemli olup, aynı hassasiyet ve özen Avusturya tarafından da gösterilmiştir⁴⁸.

Sefaretnamede 1739 Belgrad Barış Antlaşması'ndan ve İmparator VI. Karl'ın ölümünden (1740) söz edilmekte, Avusturya'da meydana gelen iç mücadelelere değinildikten sonra Avusturya'ya götürülecek mektup ve hediyelerin teslimi ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Yolculuğa ait kısımlar Belgrad'la başlamakta, güzergâh üzerindeki yerler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca teşrifata dair yaşanan gerginlikten bahsedilmiştir⁴⁹.

Sefaret heyetini karşılama merasimi, gerçekleştirdiği diplomatik temaslar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Sefir, Viyana ile ilgili bilgiler verirken rasathane, opera, laboratuar gibi gezdiği yerler hakkında da bilgi vermektedir. Ayrıca İmparatoriçenin kişiliği ve Babiâli'ye karşı gösterdiği hürmetten bahsedilmektedir⁵⁰.

⁴⁸ Ali İbrahim Savaş; **Mustafa Hattî Efendi; Viyana Sefaretnamesi**, TTK, Ankara 1999, s. 9-10.

⁴⁹ Savaş; **a.g.m.**, s.17-27.

⁵⁰ Savaş; **a.g.m.**, s.28-41.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ASKERİ VE SANAYİ ALANDAKİ GELİŞMELER VE BİLİMSEL FAALİYETLER

Karlofça Barışı onaltı sene süren büyük savaşı sona erdirmiş, fakat Osmanlı Devleti bu savaştan maddi ve manevi büyük kayıplar ile çıkmıştı. Elden çıkan büyük miktarda topraktan başka, imparatorluk idari, askeri, mali ve içtimai bakımdan sıkıntıya düşmüş, düzen bozulmuş asayiş kalmamıştı. Gerek savaş sebebiyle artan vergiler ve angaryalar yüzünden ve gerek yer yer eşkıyalık ve soygunculuktan bıkan köylülerin bir kısmı yerlerini terk edip şehir ve kasabalara göç etmiş bir kısmı ise eşkıyalığa başlamıştı¹.

3.1. Askeri Alandaki Düzenlemeler

Asırlar boyu Osmanlı orduları karşısında ciddi bir direnç gösterememiş olan Hıristiyan kuvvetleri, XVII. yüzyılın ortalarına doğru, 25 yıl devam eden Girit Adası'nın fethinde (1645-1669) ilk defa Osmanlı ordusunu zorlamaya başlamışlardır. Bunun sebeplerini askeri teknik ve taktiklerinin eskimesinde arayan Osmanlı idarecileri belli bir yenileşme temayülünde olmuşlardır. XVIII. yüzyılda özellikle ateşli silahlar ve istihkâmcılık konusunda, gayrimüslim Osmanlı ve Hıristiyan Avrupalı uzmanlardan yararlanmayı düşünmüşlerdir. Zaman zaman orduda istihdam edilen ecnebi uzmanların varlığına rastlanırken, bu dönemde daha çok ihtida ederek Osmanlı hizmetine katılmış Avrupalı subayların vazife aldığı bilinmektedir².

1699'da imzalanan antlaşma ile sınırlar değişmiş olduğundan Avusturya sınırı üzerindeki Tameşvar, Belgrad ve Bosna tarafındaki kalelerin iyici tahkim edilmesi, Lehlilere terk edilen hudut kalesi Kamanıçe'ye karşılık Hotin Kalesi'nin tamiri ve asker yerleştirilmesi ile ilgilenilmişti. Ayrıca Azak Kalesi'nin Ruslara terkinden ötürü, Rusların Karadeniz'e inmesinin önüne geçilmesi için Kerc Boğazı'nda Temrek mevkiinde bir kale inşasına başlanarak iki denizin arası iyice kapatılmıştı³. Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinde de Pasarofça Antlaşması'ndan sonra sınır kaleleri ve özellikle Avusturya sınırında olan Niş ve Vidin kalesi yapıldığı gibi gerekli miktarda tertibat ve mühimmat yerleştirildi⁴.

Karlofça'dan sonra yeniçeri ocağının ıslahı işine 1701 tarihli bir fermanla başlanmış, uzun süren savaşlar nedeniyle ihtiyaçtan alınmış olan şehirli ve köylülerin ocak nizamını bozduğu gerekçesiyle bundan böyle bunların ocağa alınması menedilmiştir. Bundan başka ocağa kayıtlı bulunup da hudut kalelerinde hizmet etmemiş olanlar ocaktan çıkarılmış böylece

¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Büyük Osmanlı Tarihi**, c. V., 6.Baskı, s.1.

² Graf Marsilli, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti**, Çev. Kaymakam Niyazi, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, Ankara 1934, s.165.

³ Cengiz Orhonlu; "Mustafa II", **İ.A.**, c.8, ss.695-700, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s.697.

⁴ **Raşid Tarihi**, c.V, s.136.

ocaktaki asker sayısı 70.000'den 34.000'e indirilmiş ve benzeri uygulama topçu ocağı için de uygulanmıştır⁵.

Tımarlı sipahilerinde ıslahı yoluna gidilerek beratları gözden geçirilmiş, sipahinin mutlak suretle dirliğin bulunmasına ve savaş zamanı alay beyinin komutasında savaşa gitmesi şart koşulmuştur. 1703 senesinde bizzat alaybeylerine gönderilen sert bir fermanla tımar teşkilatının bozulmaması yönünde emir verilmiştir⁶.

3.1.1. Donanma

Daha önce kaptan-ı deryalık yapmış olan Amcazade Hüseyin Paşa, kaptan-ı derya Mezomorta Hüseyin Paşa ile bu dönemde donanmanın ıslahına girişti. Avrupa'da kullanılmakta olan kalyon filolarının önemini iyi kavramış olan Mezomorta Hüseyin Paşa donanmada kalyon usulünü getirerek Tersane-i Amire'de kalyon inşasına hız verildi⁷. 1701 Eylül'ünde yeni donanma kanunu yayınlandı. Bu kanunname ile deniz kuvvetlerinin donanmada yetişmiş kişilerin elinde olmasını garantilemeye çalıştığı gibi terfi tekaütlük konularında da düzenlemeler getirildi⁸.

Rami Mehmet Paşa da tersane işlerine önem vererek, defterlerini incelemiş tasarruf yapmış aynı şekilde devlet gelir giderlerini de inceleyerek hazineye kâr sağladı. Ayrıca devlet alım satımlarında aracılardan açığa çıkan paraya el koyarak, hazineye aktardı⁹.

Askerî ıslahatın gerekli olduğuna inana Sadrazam Damad İbrahim Paşa da bu konuda bir takrir hazırlatarak III.Ahmed'e takdim etmişti. Bu takrir, Avrupalı subay ile şeriatın üstünlüğüne inanan yüksek dereceli bir Osmanlı ricalinin yapılması gereken ıslahatın şeklini tartıştıkları karşılıklı konuşma şeklinde kaleme alınmıştır. Avrupalı subay, Avrupa'daki yeniliklerden bahsederek, Avusturya'da askerlikle ilgili konularda kitaplar yazıldığını, yeni taktikler geliştirildiği, açtıkları fabrikada modern top ve tüfekler ürettiklerini anlatarak ordudaki disiplinin çok önemli olduğunu düzensiz bir ordunun sayıca fazla olsa dahi düzenli bir ordu tarafından yenilebileceğini anlatmıştır, Osmanlı ise bu fikirlere karşı olamamakla birlikte takrirden bunu açıkça dile getirmemiştir¹⁰.

Takririn hazırlanmasında İbrahim Müteferrika'nın ve Fransız asilzâdesi olup Osmanlılara sığınan De Rochefort'un etkisi olmuştur. Sadaret kaymakamı görevinde iken İbrahim Paşa'ya bir fen kıtası oluşturulmasına dair fikirlerini sunarak yabancı uzmanlardan

⁵ Sipahi Çataltepe; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketlerine Askerî Açından Bir Bakış", **Türk Yurdu 700. Yılında Osmanlı**, c.19-20., sayı 148-149, ss.57-60, Aralık 1999-Ocak 2000, s.57.

⁶ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.9.

⁷ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.724.

⁸ Orhan F.Köprülü; **a.g.m.**, s.649.; Cengiz Orhonlu; "Mezomorta Hüseyin Paşa", **İ.A.**, c.8., ss.205-208, MEB Yayınları İstanbul, s. 207.

⁹ Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.20. Bekir Sıtkı Baykal; **a.g.m.**, s.623.

¹⁰ Faik Reşit Unat; **Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri**, Tarih Vesikaları ayrı basım, Maarif Matbaası, 1941, ss.1-15.

oluşacak bir heyetin kurulması ve istihdam subayı yetiştirecek modern bir kurumun oluşturulmasını teklif etti. Ayrıca kendisinin ve Fransa'daki dini baskıdan kaçan arkadaşlarının Osmanlı hizmetine girerek askerî alanda faaliyette bulunmaları teklifi kabul edilmedi¹¹. Teklif kabul edilmediyse de, bu görüşlerin etkisiyle 1727'de Bostancı Ocağı'ndan 300 kişilik bir birlikle Haydarpaşa'da Avrupa usulü talimlere başlanmış ancak 1730'da Patrona Halil isyanına Bostancıların da katıldığı anlaşılınca bu uygulamadan vazgeçilmiştir¹². Yine bu dönemde “Gerçek Davut” adıyla anılan Davud Ağa adında Müslüman olmuş bir Fransız subay devletin daha önceden var olan tulumbacılarının yerine “itfaiye teşkilatını” kurmuştur ki, bununla Osmanlı ıslahat tarihinde ilk defa batılı bir teşkilat kurulmuştur¹³.

İbrahim Müteferrika bir süre sonra Damat İbrahim Paşa'ya *Usul el-Hikem fi-Nizam el-Ümem* risalesini takdim etti ancak Patrona Halil isyanının çıkması, ardından Damat İbrahim Paşa'nın öldürülmesi üzerine risaleyi matbaasında basıp 1732'de Padişah I.Mahmud'a sundu. Haritacılığın askeri sahadaki önemine değinerek askeri konular, Avrupa'daki orduların talimleri, savaş usulleri ve ordudaki çeşitli sınıflar hakkında bilgi verdi. Risaledeki amaç benzeri askeri teşkilatlanmanın Osmanlı ordusunda da uygulanması gerektiğine dikkat çekerek eski usullerin Osmanlı'ya verdiğini zararı izah etmekte¹⁴.

3.1.2. Humbaracı Ocağı

Osmanlıların askeri sahadaki Avrupalı tarzı ilk yenilik uygulaması I.Mahmud zamanında, Müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmet Paşa adını alan Avrupalı General Claude Alexandre Comte de Bonneval'in (1675-1747) 1735 yılında yeniden düzenlediği humbaracı ocağı ile başladı¹⁵.

Osmanlıların Humbaracı Ahmed Paşa olarak tanıdıkları Comte de Bonneval, aslen soylu bir Fransız ailesine mensup olup daha çok askerlik ve harp sanatındaki başarılarıyla şöhret kazanmıştır. 1729 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Bonneval, Haziran 1729'da Saraybosna'dan İstanbul'a biri Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya diğeri Fransız elçisine olmak üzere iki mektup göndermiştir¹⁶.

¹¹ Bu teklifin kabul edilmemesinde devrin devlet adamlarının bunun önemi kavrayacak nitelikten yoksun olduğu görüşü ileri sürüldüğü gibi Fransız elçisi Marquis de Bonnac'ın bunu önlemeye yönelik faaliyetlerinin ve verdiği rüşvetlerin de etkili olduğuna dair görüşler vardır. Niyazi Berkes; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara 1973, s.43-46.

¹² Gündüz Akıncı; **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)**, Ankara 1973, s. 46.

¹³ Mehmet Karagöz; “Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, **OTAM**, S.6, ss.173-194, Ankara 1995, s.180.

¹⁴ Adil Şen; **İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmi'l-Ümem**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.155-161; Niyazi Berkes; “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, **Belleten**, c. XXVI, sayı 101-104, TTK., Ankara 1962, ss.715-737., s.718-719

¹⁵ Mustafa Kaçar; “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün Kuruluşu'nun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan**, ss.209-225, Yay.Hz. Feza Günergun, İstanbul 1995, s.209-210.

¹⁶Kaçar; **a.g.m.**, s. 210.

Bosna'da iken İslamiyet'i kabul ederek Ahmed ismini alan Bonneval, bir yıl kadar burada ikamete mecbur bırakılmıştır. 1730 yılında İstanbul'a çağrılan Bonneval Ahmed, Edirne'ye kadar gelmiş iken Patrona ayaklanması çıkmış ve bu yüzden Gümülcine'de ikamet ettirilmiş ve ihtiyaçları karşılanmıştır¹⁷. Gümülcine'de iken yeni padişah I. Mahmud'a bir istida göndererek Osmanlı Devleti'nde vazife almak istediğini yineledi¹⁸.

21 Ekim 1731 tarihinde Sadrazam olan Topal Osman Paşa, Osmanlı ordusunda modern savaş tekniklerini uygulamak üzere yapmak istediği ıslahat hareketinde kendisinden istifade etmek için onu İstanbul'a çağırıştır. Şubat 1732'de İstanbul'a ulaşan Bonneval Ahmed, gelir gelmez, sadrazamla görüştü ve humbaracıbaşılığa tayin edildi¹⁹.

Bonneval'in 1733 yılında Fransa hariciyesine gönderdiği bir rapordan, sadrazam tarafından kendisinden, Avrupa devletlerinden Fransa, İspanya, Hollanda ve İngiltere krallığının ve diğer bazı krallıkların askeri güçleri ve bu güçlerinin asıl sebepleri hakkında detaylı bir rapor istendiği anlaşılmaktadır. Türkçe'ye tam anlamıyla vakıf olmadığından Fransızca ve Latince kaleme aldığı raporlarında, bütün askeri birimlerin Fransız ve Avusturya'da olduğu gibi teşkilatlanması gerektiğini anlatarak, askerlerin görevli yaptıkları sürede ve emekli olduktan sonra maaşlarının düzenli ödenmesi için ıslahat yapılmasını, yeniçerilerin küçük birimlere ayrılarak kendisinin yetiştireceği subayların emrine verilmesiyle disiplinli ve nitelikli bir askeri teşkilatın oluşturulacağını yazmıştır²⁰.

Kısa bir müddet sonra, Bonneval Ahmed'in emrinde çalışmak üzere Fransa'dan çağrılan üç uzman, İstanbul'a gelmiş ve 17 Ocak 1734'te Bonneval tarafından sadrazama takdim edilmiştir. Bu üç şahıs Müslüman kıyafeti giymiş olarak sadrazamla görüşmüşler ve sadrazam her birine 200 kuruşluk mükâfat vermiştir. Aslen Fransız olan Marquis de Mornai, İskoç Conte Ramsay ve İrlandalı l'abbe Macarthy adlarındaki bu üç uzman daha sonra İslamiyet'i kabul ederek Osmanlı Devleti hizmetine girmişlerdir²¹.

Bonneval Ahmed, emri altındaki Müslüman olmuş bu üç Fransız subay ile birlikte, İstanbul'da Üsküdar Doğançılar semtindeki Ayazma Sarayı'nda (toptaşındaki eski tımarhane binası) yeniden inşa edilen bir kışlada, Bosna Eyaleti'nden getirilen üçyüz humbaracıyı Avrupa usulüyle teorik ve daha çok pratik olarak savaşa hazırlama ve Osmanlı ordusunun yeniden organizasyonu için bir model oluşturmak üzere çalışmalarına başladı²². Böylece potansiyel olarak asker olma kabiliyeti taşıyan gençlerin buldukları bölgeden ayrılarak bir

¹⁷ Mehmed Arif; "Humbaracı Ahmed Paşa", **TOEM**, c.III/18-20, ss.1143-1167. 1328, s.1143-1144.

¹⁸ Kaçar; **a.g.m.**, s.211.

¹⁹ Berkes; **a.g.e.**, s.45.

²⁰ Stanford Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev.Mehmet Harmancı, c.I., İstanbul 1982, s.327.

²¹ Kaçar; **a.g.m.**, s.213.

²² **Suphi Tarihi**, s.218.

nevi mühendis asker olarak yetiştirilmeleri hedeflendi. Osmanlı ordusunda ilk defa Avrupalı bir uzmanın idaresi altında teşkil edilmiş bir askeri kuvvet, Avrupa savaş taktiklerinin eğitimini görmeye başlamıştır. Bu tecrübeli harp üstadının kurmuş olduğu yeni tarz ocak, nizamları bakımından Osmanlı klasik askeri teşkilatından çok farklı değildi. Fakat yeniçeriler dışında kalan askeri kuvvetlerin genellikle tımar veya zeamet sahibi kimseler olduğu göz önünde bulundurulursa bu yeni kurulan ocağın neferlerine yevmiye verilmesi ve belli bir müddet yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılarak bir arada yeni tekniklere dayanan sistemli bir eğitime tabi tutulması büyük bir yenilik olarak görülebilir²³.

3.1.3. Humbaracı Ocağı Nizamı

Gurre-i Ramazan 1147 (25 Ocak 1735) tarihli ferman ile Humbaracı Ocağı'nın kuruluşu tasdik edilerek ocağın esaslarını belirtilen nizamnamesi çıktı. Bu nizamname ile Osmanlı İmparatorluğu'nda humbaracı sınıfına yeniden nizam verilip 301 adet tımarlı humbaracı yanında yevmiyesi onsekiz akçe ile 300 adet ulufeli humbaracıdan bir ocak oluşturuldu²⁴. Ocağın başında bulunan Bonneval Ahmed'e mirmiran rütbesiyle paşalık verildi ve burası "humbarahane" veya "hendesehane" adı veriden bir askeri okul haline getirildi.

İlk olarak zabıtlar seçilmiş, maaşları tespit edilmiş ve ocak içinde bir hiyerarşik düzen kurulmuştur. Bu düzene göre bir alaybaşı ve her odaya iki yüz akçe yevmiye ile bir odabaşı, doksanar akçe yevmiye ile iki nefer elli başı, yüzeli akçe yevmiye ile üç nefer otuz başı, otuzar akçe yevmiye ile on nefer onbaşı, vekilharç, imam, hoca, çavuş, davulcu, tabip, yazıcı ve cerrah olmak üzere 25'er kişilik zabıt kadrosu tayin edilmiştir²⁵.

Hendesehanenin ilk hocası astronomi, riyaziye ve mesaha ölçümleri ile telif eserleri yanında, Hollanda hükümeti tarafından Osmanlılara hediye edilen bir gökküresi haritası ve bunu üzerinde gezegenlerin hareketlerini anlatan Türkçe manzum *Küre Risalesi* adında bir de tercümesi bulunan Yenişehir Müftüsü Hacı Mehmed Efendizâde Said Efendi'dir²⁶.

Said Efendi, Humbaracı Ocağı'ndaki hendese hocalığı zamanında, top atışlarında mesafe ölçmeye yarayan Avrupalılar tarafından icat edilmiş bazı aletlerin kullanılması ve özellikleri hakkında risaleler yazmıştır. 1737 yılında telif ettiği ve kendisi tarafından humbaracıların atış sırasında mesafe tayinleri için icat edilmiş bir alet olan "*dürbünlü rubu'müceyyebi zü'l-kavseyn*"in kullanılmasından bahseden *Tubu Müceyyeb Zü'l-kavseyn Aleti ve İstimali Risalesi* adlı Türkçe bir eseri daha vardır. Tales teoremi prensibine dayanan ve iki kenarı bilinen bir üçgenin üçüncü kenarının hesaplanmasında kullanılan alet padişaha

²³ Kaçar; **a.g.m.**, s.213.

²⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı; **Kapıkulu Ocakları**, c.II, T.T.K, Ankara 1988, s.119.

²⁵ **Suphi Tarihi**, s.219.

²⁶ Kaçar; **a.g.m.**, s.218.

da takdim etmiştir²⁷.

Humbaracılar kışlasında Said Efendi'den başka eğitim kadrosunda 40 akçe yevmiyeli Ali Ahmed Hoca (Kasımpaşalı), yine 40 akçe yevmiyeli Süleyman b. Hasan (İstanbul) ve “Hoca-ı muallim” Osman b. Abdullah'ın vazife almışlardır. “muallim-i resim (ressam)”ın, 1152/1739 senesinde yevmiye 60 akçelik vazifesinden ayrılan İstanbullu İbrahim görev yapmaktaydı. Humbaracı Ocağı'nda 240 akçe yevmiye ile Ser-çavuşu olan Selim ise, ocağın aynı zamanda harp sanayii fennini ve ilmini öğreten muallimi sıfatına yani “muallim-i ilm ve fenn-i sanayi-i ateşbazı” unvanına sahiptir. Fransız asıllı olan Mühendis Selim'in “cenk mimarbaşılık” unvanına da sahip olduğu görülmektedir. Mühendis Selim 1147/1735 yılında Humbaracı Ahmed Paşa'nın maiyetinde ulufeli humbaracılar kışlası birinci odasına başçavuş olarak tayin edilmiş ve 1735-1741 arasında eğitim faaliyetlerinde bizzat bulunarak Osmanlı ordusunda Avrupa askeri tekniklerinin eğitiminde görev yaptı.²⁸

Ali Paşa'nın sadareti sırasında zaman zaman Avrupa'nın ahvali ve devletlerin ilişkilerine dair hazırlaması istenen raporlarla siyasi meselelere dâhil oldu ancak 1735'de Ali Paşa'nın sadarettten azli üzerine, Bonneval Ahmed Paşa'nın devlet işlerine doğrudan doğruya müdahalesi yasaklandı ve Babıâli'den uzaklaştırıldı. 1737 tarihinde Rusya'nın Azak Kalesi'ni muhasarası ve Kırım'a tecavüzü üzerine yeni başlayan savaşın Avusturya'ya cephesinde Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa ile birlikte Ahmed Paşa'da katıldı. Sefer dönüşü, Avrupa politikası hakkındaki görüşlerinin isabetli olmadığı kanaatiyle Babıâli tarafından ihmal edilen Bonneval Ahmed Paşa, 1152/1738'de Humbaracı Ocağı'nın nizamının bozulması ve yoklamada bulunmadıklarından çok sayıdaki humbaracının maaşlarının kesilmesiyle ocakta çıkın bir kargaşa ile iyice gözden düştü ve humbaracıbaşılık görevinden azledilerek Kastamonu'ya sürgüne gönderildi. Bir yıl sonra geri döndüğünde Karaman Beylerbeyi payesiyle tekrar Humbaracı Ocağı'nın başına getirildi ve 1747'deki vefatına kadar bu vazifesinde kaldı. Bir taraftan da Avrupa'daki siyasi gelişmeler hakkında devlete rapor verme işini devam ettirerek siyasi alandaki yerini de korumuştur²⁹. Ahmed Paşa'nın ölümüyle yerine öğrencisi ve evlatlığı Milanolu Süleyman Bey geçti. Bundan sonraki dönemde ise yeniçerilerin muhalefetinden dolayı pek fazla gelişme gösteremedi³⁰.

Hem maaş yönünden, hem de itibar bakımından diğer ocaklar nazaran daha üst seviyede tutulan humbaracı ocağı, askerlerin kendi bölgelerinden alınıp, ateşli silah uzmanı olabilmeleri için matematik ve geometri eğitimiyle mühendislik konularında yetiştirilerek modern humbaracılık tekniklerini öğrenmek ve son gelişmelerden haberdar olmak üzere

²⁷ Adnan Adıvar; **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s.183.

²⁸ Kaçar; **a.g.m.**, s.219.

²⁹ Kaçar; **a.g.m.**, s.220.

³⁰ Alaaddin Yalçınkaya; “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diploması Dönemi (1703-1789), **Türkler**, c.12, ss.479-530, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.490.

merkeze getirilmesiyle, askeri eğitimde yeni bir anlayışın ortaya çıktığı görülmektedir.

Her ne kadar humbaracılar ocağı fazla uzun ömürlü olmamış ve kurulduktan birkaç yıl sonra fonksiyonunu kaybetmiş ise de, Avrupa tesirinin görüldüğü bu ilk teşebbüste ortaya konan yeni askeri anlayış, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde kurulacak olan mühendishanelere örnek teşkil etmesi bakımından önemli bir gelişme olmuştur.

3.2. Ekonomik Düzenlemeler ve Sanayi Alanındaki Gelişmeler

XVIII. ilk yıllarında bakıldığında Karlofça ile sona eren savaşın iktisadi düzeni üzerindeki olumsuz etkisi mevcuttu. Ancak XVII. Osmanlı ihtiyaçlarını kendi topraklarından karşılayabildiğinden devam eden savaştan ötürü pek sıkıntıya düşmemiş, savaşın sona ermesiyle kaynak kullanımını arttığı gibi ithalat ve ihracatta artmaya başlamıştı. Barıştan sonra ilk önce Amcazade Hüseyin Paşa tarafından, savaş sırasındaki olağanüstü vergileri kaldırdığı gibi vergi borçlarının da silmesi çiftçileri rahatlatmış, ayrıca sanayinin gelişmesine gayret edilerek iktisadi düzeni sağlanmaya çalışıldı³¹. Para ayarında tashihe gidilmiş Rami Mehmed Paşa zamanında yapılan tasarruflarla devletin gelir ve giderlerinde bir denge sağlandı.

III. Ahmed zamanında yeni sikkeler kesilerek paranın değeri düzenlendi. Bütçe dengesi için kapıkulu ocaklılarının ve diğer maliye masrafları düzenli olarak ödendi. Damat İbrahim Paşa'nın sadareti sırasında mali vaziyet kısmen güçlenerek dışarıya altın ve gümüş çıkarılmamasına dikkat edildi. İran seferleri paranın değerinde ve hazinede sıkıntıya sebep olduğu için savaşın ilk yıllarından sonraki dönemde hazineye kenarları kesik noksan paralar girmeye başlamışsa da, I. Mahmud zamanında yapılan savaşlar sırasında saraydaki bazı gümüş eşya, kürkler, kumaşlar, sırmalı dokumalar, gümüş takımlar ve saray kütüphanesinde bulunan bazı nadide eserlerin satılması ve alınan tedbirlerle mali sıkıntı bertaraf edildi³².

Bu dönemde ekonomik alanda para tashihleri, asker sayımı ve vergi düzenlemeleri ile kaynak artırımı gibi klasik yöntemler uygulanırken sanayileşme alanında önceki dönemlere nazaran farklı bir anlayışın yer etmeye başladığı görülmektedir. XVIII. yüzyılın başında Osmanlı ithalatının %50'ye yakını temsil eden yünlülük ve ipekli ithalatı, savaş nedeniyle önemli ölçüde sekteye uğramış, Fransa'dan sonra bu malların temin edildiği en önemli ülke olan Venedik'le savaş halinde olunması ithalat zorlukları ile birlikte fiyatları da arttırmıştı. İthalat konusunda yaşanan bu sıkıntının bir diğer sebebi de yerli üretimde de benzer bir sıkıntıya düşmemek için mîrî mübayaa denilen iktisadi politika uygulaması etkili olmuştur. Bu çerçevede devlet ya da onun adına hareket edenler malı üreticiden maliyetine yakın bir fiyata satın alma hakkına sahip bulunmakta ve devlet herhangi bir malı bulmakta zorluk

³¹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **a.g.e.**, s.678.

³² Uzunçarşılı; **a.g.e.**, s.321.

çektığı zaman ihracatına yasak koymaktaydı³³. Mehmet Genç Osmanlı ekonomisini, XVIII. yüzyılını hemen hemen tüm sektörlerinde görülen genel bir yayılma ve genişlemenin yaşandığı ve 1760'lara kadar devam eden dönem daralma ve buhranın yaşanmaya başladığı ikinci dönem olmak üzere iki farklı bölüme ayırmaktadır. Bu bağlamda XVIII. yüzyılın ilk yarısında ithal ürünlere yönelik korumacı bir politika uygulayarak yerel bir sanayi yaratmaya teşebbüsüne girişildi.

Sadrazam Rami Mehmet Paşa eskiden Osmanlı'da dokunan ama sonra çeşitli nedenlerle yapılmamaya başlanılan çuha ve kumaş dokumacılığını tekrar tesis edip, kumaşların dışarıdan alınmasının önüne geçmek istedi. Bunun için Selanik çuha dokuyan Yahudiler ve Bursa'da kumaş dokuyanları huzuruna çağırarak kendilerinden söz almış, bunların Fransa'dan gelen kumaşlar gibi dokuma yapmaları ve kimsenin kendilerine müdahale etmemesi için ferman vermiştir³⁴. Birkaç ay devam eden bu ilk girişim Edirne Vakası ile sona erdi. 1708'de yünlü imalatı için İstanbul'da bir imalathane yapılarak Selanik'ten otuzsekiz usta, yünlü dokuma konusunda bilgileri olduğu öğrenilen tersane zindanında bulunan beş Fransız esir çalıştırılmaya başlandı ancak ürünlerin kalitesinin çok kötü olması nedeniyle yıl sonuna doğru faaliyet durduruldu. 1709 yılında devletin girişimi ile Polonya'dan getirilen makine ve aletlerle yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü dokuma fabrikası için hazineden 50.000 kuruş kadar bir yatırım yapıldı. Devlet bunu doğrudan bir işletme kurmak şeklinde değil, bunu işletmeyi kabul edecek olan kişiye bir çeşit uzun vadeli, faizsiz bir kredi vermek şeklinde gerçekleştirdi. Fabrikayı işletecek kişiye yünü ucuza almak gibi bir kolaylık sağladığı gibi işçi ve ustalara bazı idari himaye ve vergi muafiyetleri de uyguladı. İmalatın istenilen kalite ve fiyata ulaşamamasından dolayı bu girişimden 1732'de vazgeçildi. Otuz yıl boyunca iki isyan ve birçok hükümet değişime rağmen devam edilen bu girişim bir devlet politikası halini almış olmasına rağmen yünlü dokuma üretiminin başarısız olmasının nedeni giderek artan orta kalitede yünlü ithalatının artmasına paralel olarak yaşanan fiyat düşmesiyle rekabet edecek teknolojiyi ele geçirmenin zor olmasının yanı sıra özellikle İstanbul'daki Fransız elçilerinin Osmanlı dokuma sektörünün gelişmesini baltalayan faaliyetleri etkili oldu³⁵.

Mezomorta Hüseyin Paşa'nın XVIII. yüzyıl başlarında donanmada kalyona ağırlık vermesi artan kalyon sayısı beraberinde yelken bezine duyulan ihtiyacın artmasına neden oldu. Bunu sağlamak için 1709'da tersanede pamuklu dokuma fabrikası kuruldu. Sorumluluğu şahsa verilen imalathane her yıl devletin istediği nitelikte ve miktarda yelken

³³ Mehmet Genç; "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", **Osmanlı**, c.3, ss.263-268, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.263.

³⁴ Bekir Sıtkı Baykal; "Rami Mehmet Paşa", **İ.A.**, c.9., ss.623-624, MEB Yayınları, İstanbul 1964, s.623.

³⁵ Mehmet Genç; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken, İstanbul 2000, s.239-241.

bezi yapmayı taahhüt ediyordu. Böylece donanmanın yıllık yelken ³⁶bezi ihtiyacının %20-25'ini sağlayacak güvenilir bir kaynak oluşturuldu.

XVIII. yüzyılda sarayın ve yüksek tabakanın ipek kumaşları daha fazla tercih etmesiyle ipekli kumaşlara duyulan ihtiyaç giderek artmaktaydı. 1720 yılında Venedik'ten ithal edilen kaliteli ipeklileri imal etmek amacıyla bir ipekli dokuma fabrikası kurulmaya karar verildi. Saray bezirganbaşısının görevlendirildiği işte gerekli olan usta ve teçhizat için Avrupa ile boy ölçüşebilecek kalitede üretim yapabilen Sakızlı dokumacılardan yararlanıldı. Kurulduğu andan itibaren hızla üretime geçen fabrika çalışanlarına vergiden muafiyet ve bazı serbestlikler tanınmıştır. Osmanlı'da kurulan ilk iktisadi devlet teşekkülü olan bu fabrikayı korumak maksadıyla İstanbul ve taşradaki devlet görevlilerinin ihtiyaçlarını buradan satın alma mecburiyeti getirildi. Bir süre askeri zümre için üretim yaptıktan sonra 1723'te serbest pazar için üretim de üretime başladı. Ayrıca 1720 civarında kurulan iki büyük basma fabrikası ve boyahane, 1723'te kurulan kemha ve diba fabrikası da dokuma sektöründe oluşturulan diğer üretim merkezleriydi³⁷.

Bir başka tesis de 1709'da tersane bünyesinde gemi çapası imal etmek üzere kurulan dökümhanedir. XVIII. yüzyılda çıkan bir yangında dökümhanenin yanmasından sonra I.Mahmud zamanında yeni bir dökümhane ile birlikte bir köşk ve büyük bir sarnıç yaptırıldı. Bir süre sonra buraya bir de tüfenkhane kuruldu. Külliye'nin XVIII. yüzyıldaki teknik teçhizatı ile ilgili pek fazla bilgi olmamakla birlikte ağaçtan yapılan ve hayvan gücüyle çalışan top delme tertibatı, insan gücüyle çalışan iki küçük top delme tertibatının olduğuna dair bilgiler vardır. III.Mustafa döneminde orduda yapılan ıslahat çerçevesinde burası genişletilmiştir³⁸.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında devlet teşebbüsü ile kurulup, belirli şartlarda esnafa kiralanen veya devredilen atölyelerde de açılmıştı. En önemlilerinden birisi olan çini imalathanesi 1718'de kurulmuştur. XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı çiniciliği yok olmaya başlayınca III.Ahmed döneminde İstanbul'da kaybolan çini sanatını yeniden canlandırmak için Eğrikapı'da Tekfur Sarayı'nda atölyeler kurulmuş, İznik'ten ustalar getirilmiştir.³⁹ İbrahim Paşa İstanbul'da bir çini atölyesi için ne tür malzemeler gerektiğini, İznik'ten gelen iki çini ustasına yazdırtmış, gerekli aletler ve İznik fırınlarının planlarının getirilmesi için bu ustalarla birlikte İznik'e bir memur göndermiştir. Tekfur Sarayı atölyesinde çalıştırılmak

³⁶ Genç; **a.g.e.**, s.249-250.

³⁷ Genç; **a.g.m.** s.264.; Aynı yazar; **a.g.e.**, s.244-246.

³⁸ Wolfgang Müller-Wieger; "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay.Hz.Ekmeleddin İhsanoğlu, ss.53-120, İ.Ü. Edebiyat Falütesi Basımevi, İstanbul 1992, s.57-58.

³⁹ Emine Naza-Dönmez; "Osmanlı Dönemi Türk Çini Sanatı", **Türkler**, c.12, ss.366-374, Ed. H.Celal Güzel-K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 372.

üzere Hacı Memi, Hacı Mehmed, Muslu Halife ve Yahya oğlu Ahmed adlı İznikli çini ustaları İstanbul'a çağırılmıştır⁴⁰.

Tekfur Sarayı çinileri İznik çinileri geleneğini devam ettirmekle beraber ortaya çıkan ürünler XVI. yüzyılın teknik düzeyine ulaşamadığından başarılı olamadı. Desenlerde XVII. yüzyıl geleneği sürdürülürken üç boyutluluk ve belirgin perspektif anlayışı olan Kâbe betimlemeli panoların yapıldığı görülmektedir. Zemini kirli beyaz olan çinilerde soluk kırmızı, kobalt mavisi, firuze, sarı ve yeşil renkler kullanılan çinilerde siyah konturlar çoğu kez renklere karışmış, sır kalitesi iyi olmadığından çatlaklar olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı sanatında barok ve rokoko süsleme tarzı içinde çinilere pek yer verilmediğinden bu üretim 20 yıl kadar sürmüş, sonrasında çini sanatının İstanbul kolu tamamen sona ermiştir⁴¹.

I. Mahmud döneminde matbaanın ve artan kâğıt ihtiyacının karşılanması için devlet teşebbüsü ve sermayesi ile 1744-45'te Yalova'da kâğıt fabrikası kuruldu. Gerekli olan makineler ve ustalar Lehistan'dan getirilmiş ve yevmiyesi kırk akçeden fabrikada çalışmaya başlamışlardır⁴². Fabrika Çardaklı mevkiinde kurulup, Darüssaade Ağası Beşir Ağa'ya temlik edildi. Fabrika için gerekli suyun muhafazası için titizlik gösterilip derenin korunması için çevredeki halk vergiden muaf tutuldu. Kâğıt fabrikasının gelişmesi için devlet desteğiyle çok gayret gösterilmiş olup, yapılan çalışmalar neticesinde birkaç yıl içinde (1749) üretilen kâğıt kalitesi Avrupa kâğıtlarının kalitesine erişmiştir⁴³.

3.3. Bilimsel Faaliyetler

Osmanlı ilmî hayatında bir yüzyıl önce pozitif bilimlerde başlayan gerileme XVII. yüzyılda daha ciddi boyutlara ulaşmış, medreselerde fıkıh ve kelim gibi naklî ilimlere verilen ağırlığın artmasıyla birlikte aklî ilimler de ikinci plana itilmişti. Bu dönemde pozitif bilim alanındaki yavaşlama ve medreselerde eskisi gibi değerli bilim adamlarının yetişmemesi kimi düşünürlerin yakınmasına neden olacak boyutlara ulaşmış, Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi isimler eserlerinde bu durumu açık bir biçimde dile getirmişlerdir⁴⁴.

Matematik ve astronomi konularında yenilik getirmeyen birkaç önemsiz risalenin yazıldığı XVII. yüzyılda belirgin bir gerileme gözlenirken, tıp alanında da benzer bir durumun

⁴⁰ Nurşen Özkul Fındık; "Osmanlı Devri Seramik Sanatı", **Türkler**, c.12, ss.375-384, Ed. H.Celal Güzel-K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.382.

⁴¹ Tekfur Sarayı çinilerinin kullanıldığı yapılar, İstanbul Hekimoğlu Ali Paşa Cami (1734), Üsküdar Kaptan Paşa Cami (1727), Eyüp Cezeri Kasımpaşa Cami (1725), III.Ahmed Çeşmesi (1728), I.Mahmud Kütüphanesi (1740)'dir⁴¹. Bkz. Yıldız Demiriz; "Osmanlı Çini Sanatı", **Türkler**, c.12, ss.350-365, Ed. H.Celal Güzel-K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.357.Naza-Dönmez; **a.g.m.**, s.372.

⁴² C.İKS. 27/1311, C.İKTS. 21/1018.

⁴³ Ahmed Refik; **Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları**, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s. 245-252.

⁴⁴Koçi Bey; **Koçi Bey Risaleleri**, Yay.Hz. Seda Çakmakçıoğlu, Kabcacı, İstanbul 2008, s.46-50.

ortaya çıkmamasının, önemli bir nedeni, bu dönemde Batı'daki gelişmelerin eksik ve gecikme ile de olsa Osmanlı tıbbına girmeye başlamasıdır⁴⁵.

XVII. yüzyılın son çeyreğiyle XVIII. yüzyılın ilk çeyreğini Osmanlı düşüncesi bakımından bir uyanış dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. XVIII. yüzyılda hala geleneksel bir eğitim sisteminin egemen olmasına, Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bilimsel aşamaların ve orijinal çalışmaların yapılamamasına, yeni fikirlerin Türk-İslam geleneği içinde değerlendirilmesine karşın Batı'da kaydedilen ilerlemelere yönelik artan bir merak uyanmıştır⁴⁶.

Nitekim bu dönemde bir yandan pozitif bilimlere doğru bir eğilim baş gösterirken, öte yandan halkın aydınlanmasını sağlamak üzere birçok temel eserin çevirisine başlanmıştır. Ayrıca aynı dönemde Osmanlı bilginlerinin ilgi alanının da genişlemiş olduğunu görülmektedir. Önceki yüzyılda çoğunlukla dini ilimler ağırlıkta bulunurken XVII. yüzyıl ortalarından itibaren fikri ve felsefi konuların ağırlık kazanmaya başladığı görülmektedir. Her ne kadar dönem düşüncesinde köklü değişiklikler görülmese de, bilginlerin ve düşünürlerin, tasavvuf, kelam, felsefe yanında tıp, fizik, astronomi, matematik ve tarih gibi bilimlerle ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi'nin, fizik ve hendese okutmak için bir öğrenci dahi bulamadığı günler geride kalmış ve bunun yerine gerek dış dünya ile ilgili coğrafi konular, gerek dâhili konular gerekse pozitif bilimle ilgili sahalarda çalışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu atılımın başlamasında Kâtip Çelebi'nin etkisi olmakla birlikte iç buhranlar ve dış yenilgiler de, aydınları yalnızca dinî ilimlerle yetinmeyip aklı ilimlere de yönelmişlerdir. Bunda XVII. yüzyılın ortalarından beri göreve gelen vezirlerin teşviklerinin de etkili olduğu görülmektedir. Nitekim başta Köprülüler olmak üzere özellikle Fazıl Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Şehid Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi ilim ve düşünce hayranı vezirler, gerek mali, gerekse kütüphane tesisi şeklindeki destekleriyle bu ortamın gelişmesine yardımcı oldular. Bu noktada özellikle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın teşviklerinin ön plana çıkmaktadır. Bilgin ve düşünürleri himaye eden bu Paşa zamanında bir yandan pozitif bilimlere merak artarken, diğer yandan da sosyal bilimlere karşı büyük bir ilgi uyandı⁴⁷.

Sadrazam Damat İbrahim Paşa, III.Ahmed'le olan yakınlığı ve iyi ilişkisi, devlet yönetiminde kontrolü tamamen eline geçirme imkanı sağladı. Böylelikle aile üyelerini ve akrabalarını önemli mevkilere getirirken Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi gibi

⁴⁵ Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar, s.88.

⁴⁶ Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar, s.171.

⁴⁷ Aykut Kazancıgil; "Lale Devri'nde Bilim Hayatı", İstanbul Armağanı Lale Devri, c.4., ss.195-210, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.195.

kendisiyle tam bir işbirliği içinde olacak isimlere de üst düzey kadrolarda yer verdi⁴⁸. Sadareti altında uyumlu bir kadro oluşturan Damat İbrahim Paşa'nın görevde olduğu süre boyunca desteklediği, ilmî ve kültürel faaliyetler Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari eğilimlerini de etkiledi. Siyasi faaliyetlerini başarıyla sürdürebilmek için ilmî arka plana değer veren İbrahim Paşa, Osmanlı tarihini tetkik etmenin yanı sıra rakiplerinin tarihlerini de öğrenmek için o devletlerin tarihçileri tarafından yazılan tarih kitaplarını tercüme ettirdi⁴⁹. Sadece âlimleri değil, devrin şair ve sanatçıları da destekledi. Her devrinde âlimlerin devlet adamları tarafından desteklediği görülen Osmanlı Devleti'nde İbrahim Paşa'nın sadaretindeki ilmî faaliyetlerde görülen farklılık, âlimlere ve şairlere eserlerinden dolayı külliye miktarda para verilmesi ve özellikle tercüme çalışmaları için ulemayı bir araya toplayarak sistemli ve kurumsallaşmış bir tercüme faaliyetinin gerçekleştirilmesinden kaynaklanmaktadır⁵⁰.

3.3.1. Tercüme Faaliyetleri

3.3.1.1. İkdü'l-Cumân Fî Târihi Ehli'z-Zamân

İbrahim Paşa'nın tercümesini heyete havale ettiği eserlerden biri olan *Aynî Tarihi'* Sadrazam İbrahim Paşa tarafından desteklenen tercüme faaliyetinin ilk büyük çalışmasıdır. İmam Aynî diye tanınan, *Buhârî* ve *Hidâye* şârihi Antepli İmam Kadı Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Hüseyin b. Yusuf b. Mahmud Bedreddin el-Aynî'nin *İkdu'l-Cumân fî târihi ehli'z-zamân* adlı 800 sayfalık, 24 ciltlik dünya tarihine dair eseri Türkçe'ye çevrilmiştir. İnsanlığın yaratılışından 1446 yılına kadarki olayların anlatıldığı eser aynı zamanda Osmanlılar döneminde ilk Arapça ilmî coğrafya kitabı olma özelliğini taşımaktadır⁵¹. Eserde heyet, coğrafya, tabakat, etnografya, ilm-i hayvanat ve tarih gibi çok değişik ilimlerden bahisler bulunur. Özellikle ikinci kısmında coğrafya ve etnografyaya büyük önem verilmiş ve dünyanın fiziki ve beşeri durumu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesinin yanı sıra itinayla çizilmiş resimler bulunmaktadır. Eserin dikkate değer bir diğer özelliği de kavimler bahsinde, özellikle Türk etnografyası hakkında kaynak olarak, *Divân-ı Lügâti't-Türk*'ü esas almasıdır⁵².

Eserin fazla hacimli olması sebebiyle tercümenin uzun süreceği düşünülerek meşhur âlim ve şairlere bölümler halinde taksim edilmiş ve bu vesileyle de kendilerine bol bol ihsanlarda bulunulmuştur. Tercüme tamamlandıktan sonra III. Ahmed'e ithaf olunmuştur.

⁴⁸Mehmet İpşirli; Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Alim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.249-257, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 249.

⁴⁹Salim Aydın; "Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.159-193, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.160.

⁵⁰Osman Özkul; **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2005, s.137.

⁵¹Taceddin Kayaoğlu; **Türkiye'de Tercüme Müesseseleri**, İstanbul 1998, s.34.

⁵²Aydın; **a.g.m.**, s.170.

Çelebizâde tercüme heyetinin 30 kişi olduğunu belirtirken, *Aynî Tarihi*'nin 1161(1748) yılında yapılmış olan bir tercüme cildinde bu heyetin 45 kişiden oluştuğu belirtilmektedir⁵³.

3.3.1.2. Habibüs's-Siyer

Tercümesi heyetçe yapılan eserlerin bir diğeri Hândmîr'in *Habîbü's-siyer*'idir. Farsçaya vakıf sekiz kişilik bir heyet, İbrahim Paşa'nın emriyle Hândmir Gıyaseddin Muhammed tarafından kaleme alınan *Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer* adlı eseri tercümeye başlanmıştır (üç ciltlik eser ilk zamanlardan 1523'te Şah İsmail'in ölümüne kadar gelir.) *Aynî Tarihi*'nin temize çekilmesinden hemen sonra *Habîbü's-siyer*'in tercümesine başlanmış ve böylece aynı sene içerisinde (1138/1725-6) iki eser tercüme edilmiştir⁵⁴.

3.3.1.3. Kitâbüs-Semâniye Fî Sımai't-Tabî

Damad İbrahim Paşa ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin emirleriyle, heyete havale edilen bu tercüme çalışması, Esad b. Ali b. Osman el-Yanyavî ile kendisiyle birlikte çalışan ve sayısı tam olarak belli olmayan bir heyet tarafından yapılmıştır. Bu heyet Aristo'nun *Kitâbüs-semâniye fî sımai't-tabî* adlı sekiz bölümden oluşan bir fizik kitabından üç kitabını, *Tercümetü Mücelledi's-semâniye li Aristetalis* adıyla şerh ederek Grekçeden Arapça'ya tercüme etmiştir⁵⁵. Eser, Arapça tercümenin mukaddimesinde Esad Efendi'nin yaptığı yorumlardan dolayı açıklamalı bir tercüme çalışması olmuştur⁵⁶. Esad Efendi mukaddimede İslam dünyasında ilk defa, Aristoteles üzerine çalışan Albertus Magnus, Duns Scotus, Erigena ve St. Thomas d'Aquinas gibi filozofların çalışmalarından yararlandığını belirtmiş, Farabi'nin ve İbn-i Sina'nın ve İbn-i Rüşd'ün şerhlerini de kullanmıştır. Ayrıca yaptığı eklemelerle teleskop ve mikroskoptan Arapça bir eserde bahseden ilk âlim Esad Efendi olmuştur⁵⁷.

Esad Efendi'nin ayrıca İbn-i Sînâ'nın *Şifâ*, Sühreverdi'nin *Hikmet'ül-işrak*, Kadı Ürmevî'nin mantıktan bahseden *Metâliu'l-envâr* gibi tarihi belli olmayan tercümeleri bulunmaktadır.

Heyetler tarafından yapılan eserleri tercüme eden kimselere genel olarak bakıldığında ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır. Arapça eserlerinin tercümesinde bulunanlar genellikle kadılık ve müderrislikten mazul kişilerden, farsça eserlerin tercümesinde bulunanlar ise edip, hâcegân ve şeyhlerden seçilmesi ihtisas gereği göz önünde bulundurulmaktadır. Ayrıca mâzur kişilerin seçilmesi tercüme için boş vakit ayırma imkânlarının olmasından ileri gelmektedir⁵⁸.

⁵³ Kayaoğlu; **a.g.e.**, s.35-36.; Ayduz; **a.g.m.**, s.172.

⁵⁴ Kayaoğlu; **a.g.e.**, s.38.; Ayduz; **a.g.m.**, s.177.

⁵⁵ Eserin adı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Yukarıda geçen ismin yanı sıra *et Ta'limü's-sâlis* ismi de kullanılmaktadır. Bkz. Kazım Sarıkavak; **Yanyalı Esad Efendi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 34-35.

⁵⁶ Esin Kahya-Hüseyin Gazi Topdemir; "Türklerde Bilim", **Türk Düşünce Tarihi**, ss. 25-72, Yay.Hz. Hüseyin Gazi Topdemir, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2001, s. 64.

⁵⁷ Kazancıgil;**a.g.m.**, s.198.

⁵⁸ Ayduz; **a.g.m.**, s.179.

3.3.1.4. Câmi'u'd-Düvel

Tarihi kronolojiye göre Sadrazam İbrahim Paşa'nın isteğiyle tercümesi başlatılan ilk eser Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın (ö.1702) *Sahâifü'l-ahbâr fi vekayi'i l-â'sâr* adlı, Hz. Adem'den 1673 yılına kadar olan hadiseleri anlatan Arapça eserdir. Daha çok *Câmi'u'd-düvel* adıyla tanınan eserin tercümesi Nedim tarafından dokuz yıl beş ay gibi uzun bir sürede yapılmıştır⁵⁹.

3.3.1.5. Nemçe Tarihi

Osmanlıların doğudaki rakibi İran'ın tarihini tetkik için *Habîbü's-siyer*'i tercüme ettiren İbrahim Paşa, ondan üç sene kadar önce de Avusturya tarihini tetkik maksadıyla Almandan Nemçe tarihi adlı eseri tercüme ettirmiştir. Eser 800–1662 yılları arası Avusturya tarihine dair kısa bilgiler vermenin yanında, Osmanlı Avusturya münasebetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kitabın mütercimi Osman b. Ahmed adlı bir tercümandır⁶⁰.

Sadece bir nüshası bilinen ve içindeki bir derkenardan 1857 senesinde istinsah edildiği tahmin edilen bu nüsha, konu olarak tamamlanmamıştır. Kitapta, tercümenin hangi eserden yapıldığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi tercüme sebebi de yazılmamıştır⁶¹.

Osman Ağa, Mayıs 1724'de yani *Nemçe Tarihi* tercümesinden bir sene sonra hatıralarını kaleme aldığı ikinci bir eser yazmıştır. Eserde, Osman Ağa'nın, hatıralarıyla birlikte, Temeşvar'ın Ali Paşa zamanındaki tarihi de bulunmaktadır⁶².

3.3.1.6. Hitay Sefaretnamesi

Bu dönemde tercüme edilen bir diğer eser Hitay Sefaretnamesi'dir. Aynî Tarihi'nin tercüme heyetinde de bulunan Vakanüvis Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi, İbrahim Paşa'nın arzusu üzerine, Gıyâseddin Nakkaş'ın Farsça *Acâibü'l-letâif* (Hitay Sefaretnamesi) isimli eserini tercüme etmiştir. 1419-21 yılları arasında Timur'un oğlu Şahruh Mirza Baysungur tarafından elçilikle Hitay'a gönderilen Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın 1421-22'de yazdığı seyahatnamenin tercümesi olan bu eser, *Acâibü'l-letâif* adıyla 1727'de tercüme edilmiştir. Metnin önsözünde Çelebizade, eseri Sultan III. Ahmed'e ithaf eder ve bunu Sadrazam İbrahim Paşa'nın emriyle tercüme ettiğini belirtmektedir⁶³.

Eserin her iki mukaddimesinde de niçin tercüme edildiği dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlıların İran seferleri dolayısıyla karşı karşıya geldikleri Afganlılarla savaşmaları (1726) ve aralarının açılmasında bir sene sonra Timur Devleti ve Çin ilişkilerini ele alan böyle

⁵⁹ Ahmed Refik; **Osmanlı Âlimleri ve Sanatkârları**, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s. 198.

⁶⁰ Aydüz; **a.g.m.**, s.179.

⁶¹ Aydüz; **a.g.m.**, s.180.

⁶² Bkz. Temeşvarlı Osman Ağa; **Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları 1688-1700**, Sad. Orhan Sakin, Ekim Yayınları, İstanbul 2007.

⁶³ Günay Kut; "Anadolu'da Türk Edebiyatı", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.I, ss.21-69, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 65.

bir eserin tercüme edilmesi, tercüme sebebi hakkında fikir vermektedir.

3.3.1.7. Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî

Yine bu dönemde İbrahim Paşa'nın emriyle tercüme edilen bir diğer eser, Şah Tahmasb'ın münşisi İskender Münşî Türkmen'in (ö. 1633) Farsça *Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî* adlı kitabıdır. Eser, telifinden 100 yıl kadar sonra, 1729 yılında İbrahim Paşa'nın isteğiyle Müderris Mehmed Nebih tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. 1628 yılına kadar İran'da meydana gelen hadiseleri anlatan eser, Safevilerin menşei konusunu ve özellikle Şah I. Abbas devrini (1587-1629) vakayiname tarzında ele alır. Safevilerin Osmanlı, Şirvan, Türkistan ve Babür devletleriyle askeri ve siyasi münasebetlerinden bahseden eser ayrıca, bu devletlerin ve Safevi Devleti'nin hâkim unsurunu teşkil eden Türklerin etnografya ve kültürlerine dair önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Safevi-Osmanlı münasebetlerinin aydınlatılması konusunda, Osmanlı kaynaklarının eksikliğini tamamlamak bakımından önemli bir yeri vardır⁶⁴.

3.3.1.8. Tuffetü'l-Vüzerâ Fî Tercemet-İ Süllemi's-Semâ

İbrahim Paşa'nın Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ettirdiği bir diğer eser Gıyaseddin Cemşid el-Kâşî'nin *Tuffetü'l-vüzerâ fî Tercemet-i Süllemi's-semâ* adlı eseridir. Münecimbaşı Mustafa Zeki el-İstanbulî tarafından yapılan bu çalışma astronomiyle ilgili olup, Kaşî'nin *Süllem-üs-sema fî halli'l-işkâl fi'l-eb'âd ve'l-ecrâm* adlı eserinin tercümesidir. Gökcisimcilerinin dünyaya olan uzaklıklarının hesaplanmasından bahseden eserde kozmografyaya dair bilgiler de yer alır. Münecimbaşı Mustafa Zeki Efendi, tercüme ettiği eseri ayrıca *Mirkati'l-ûla fî Şerh-i Süllemü's-semâ* adıyla şerh etmiş ve Damad İbrahim Paşa'ya takdim etmiştir.

3.3.1.9. Keşfü'l-Estâr An Sırri'l-Esrâr

Sultan III. Ahmed'in tercüme ettirdiği tarihi belli olmayan bir diğer çalışma, kütüphanesinin Hocası Muhammed Hamidî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ortaçağ İslam ve Hıristiyan dünyasında ün yapan ve Aristoteles'e isnat edilen, Yuhannâ b. Bitrîk'in tercüme ettiği bilinen *Kitâbü's-siyâse fâ tedbiri'r-riyâse*, diğer adıyla *Sırrü'l-Esrâr*, sultanın emriyle *Keşfü'l-estâr an sırri'l-esrâr* adıyla Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tıp, feraset ve astroloji gibi konulardan bahseden bu eser daha önce İslam dünyasında büyük ilgi görmüştür⁶⁵.

3.3.1.10. Mecmûa-İ Hey'etü'l-Kadîme Ve'l-Cedîde

III. Ahmed'in emriyle İbrahim Müteferrika, *Mecmûa-i hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde* adıyla Hollandalı coğrafyacı, riyażiyeci ve kozmoğraf Andreas Cellarius'un *Atlas Coelestis*

⁶⁴ Aydüz; a.g.m., s.182.

⁶⁵ Aydüz; a.g.m., s.183.

adlı Latince eserinden tercüme yapmıştır. Eserin ilk sayfasında dünyanın, o zaman kadar gelen ünlü astronom ve kozmoğrafların resimleri, Yer'in, Güneş'in, Ay'ın, Başak ve Terazi burçlarının sembolik tasvirleri bulunmaktadır. Tercüme 1733 yılında sona ermiştir. Müteferrika eseri basmak istemiş ise de bunu gerçekleştirememiştir⁶⁶.

3.3.1.11. Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidam-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân

Müteferrika'nın 1729 yılında bitirdiği bir diğer tercüme çalışması da İran tarihine aittir. Müteferrika, Judasz Tadeusz Krusinski'nin Latince kitabını, *Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidam-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân* adıyla Türkçe'ye tercüme ederek Ağustos 1729'da basmıştır. Eser, 1500-1720 arası Safevî tarihini anlatmaktadır. Müteferrika, tercümenin basılmasına dair padişahın fermanıyla Sadrazam İbrahim Paşa'nın bu husustaki arzını eserin mukaddimeden sonraki kısmına ilave etmiştir. Mukaddimede padişaha ve sadrazama methiyyede bulunarak kitabı için Şeyhülislam Abdullah Efendi'den fetva aldığını belirtmektedir. Ayrıca matbaada basılan diğer kitaplar hakkında bilgi verildiği gibi tercüme edilen eser ve müellifi hakkında da kısa bir açıklama bulunmaktadır⁶⁷.

3.3.1.12. Nüzhetü'l-ebdân fî Tercümet-i Gâyeti'l-itkân

Bu dönemin tercüme faaliyetleri içinde ortaya konulan diğer bir eser de, Kazasker Feyzullah Efendi'nin Sultan Ahmet Dârüşşifa'sı tabiplerinden Ebü'l Feyz Mustafa b. Ahmed'e tercüme ettirdiği *Nüzhetü'l-ebdân fî Tercümet-i Gâyeti'l-itkân*'dır. Genel tıbbıya ait olan bu eser IV. Mehmed zamanında hekimbaşı olan Salih b. Nasrullah'ın *Gâyeti'l-itkân fî tedbîr-i bedeni'l-insan* adlı Arapça kitabının tercümesidir. Hekimbaşı Hayâtîzâde Efendi'nin talebelerinden olan Mustafa b. Mehmed, eserin tercümesini ona bazı ilaveler de yaparak 1728 yılında tamamlamıştır⁶⁸.

3.3.1.13. Gayetü'l-Müna fî Tedbîri'l-Marzâ

Saray tabiplerinden Hasan Efendi'nin Paracelsus'tan genişleterek çevirdiği yeni kimya tıbbıyla ilgili *Gayetü'l-Müna fî Tedbîri'l-Marzâ* adlı eser tıp sahasında çevrilen mühim eserlerden birisidir⁶⁹.

3.3.1.14. el-İstişfâ fî tercümeti'ş-şifâ ve el-Kasrû'l-metîn

Aynî Tarihi'nin tercüme heyetinde bulunan İshak Efendi'nin bu dönemde yaptığı iki tercüme çalışması daha vardır. Bunlardan birincisi Kâdî İyâz'ın meşhur hadis-siyer kitabı *Şifâ-*

⁶⁶ Cengiz Orhonlu “ XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya Atlası Ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, c. XIV, S. 19., ss115-140, s.115.; Esin Kahya-Hüseyin Gazi Topdemir; **a.g.m.**, s. 62.

⁶⁷ Aydüz; **a.g.m.**, s.184.

⁶⁸ Mahmut Karakaş; **Müslüman Bilim Adamları**, Mostar Yayınları, İstanbul 2010, s.461.

⁶⁹ Zeki Tez; **Tıbbın Gizemli Tarihi**, Hayykitap, İstanbul 2010, s.99.

*i Şerîf*inin tercümesi olan *el-İstişfâ fî tercümeti's-şifâ*'dır. Osmanlı medreselerinde Arapça olarak önceden okutulan bir hadis-siyer kitabı olan tercümenin önsözünde İshak Efendi, eseri Damad İbrahim Paşa vasıtasıyla Padişah III. Ahmed'e sunmuştur. İshak Efendi'nin diğer çalışması *Bustânü'l-ârifîn Tercümesi* olarak bilinen fakat kendisinin *el-Kasrû'l-metîn* adını verdiği, Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin Bûstanü'l-ârifîn isimli İslâmî edep, erkân ve mev'iza kitabının tercümesidir. İshak Efendi 1725 yılında tamamladığı tercümesini Sadrazam İbrahim Paşa'ya takdim etmiştir⁷⁰.

3.3.1.15. Tercüme-i Şerbu'l-Uyun fî Şerbi Risale-i İbn Zeydûn ve Silvanü'l-mutâ fî udvani't- tıbâ

İshak Efendi gibi *Aynî Tarihi*'nin tercüme heyetinde bulunan ve daha sonra (1748'de) şeyhülislam olan Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi'nin ayrıca yaptığı iki tercüme çalışması vardır. İbn Zeydûn tarafından yazılıp *İbn-i Zeydûn Risalesi* diye meşhur olan ve Ebu Bekir Cemâlüddin Muhammed b. Muhammed İbn Nübâte (ö.1366) tarafından şerhi yapılan tarihi ve edebi konuları ihtiva eden eseri *Tercüme-i Şerbu'l-Uyun fî Şerbi Risale-i İbn Zeydûn* ismiyle Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiştir. Bundan başka Mehmed b. Zafer El-Mekkî tarafından 1159'da Sicilya'da telif edilmiş olan *Silvanü'l-mutâ fî udvani't- tıbâ* adındaki bazı tarihî, ahlâkî menâkıp ve hikâyeleri bir araya getiren edebî eseri de Türkçe'ye tercüme etmiştir. Her iki eserde matbudur⁷¹.

3.3.1.16. Mesnevî ve Kaside-i Bürde

Sultan III. Ahmed ve İbrahim Paşa'nın bir taraftan yeni eserler tercüme ettirirken, bir taraftan da yarım kalmış tercümeleri tamamlatma gayreti içinde olduklarını görmekteyiz. *Habîbü's-siyer*'in tercüme heyeti içinde yer alan devrin yaşlı şairlerinden olup Nahîfî ismiyle tanınmakta olan Süleyman Efendi, daha önceden başladığı fakat bir süreden beri ara verdiği *Mesnevî* tercümesine, sultanın ve sadrazamın ısrarlı istekleri üzerine tekrar başlamış ve bitirmiştir. Türk tasavvufunun en önemli eserlerinden biri olmasına rağmen Farsça yazılmış olduğundan fikir dünyasına kazandırılmamış *Mesnevî*'nin tercüme edilmesi, Mevlana'nın tanınması ve okunması açısından dönemin en önemli çalışmalarından biri olarak kabul edilmektedir⁷². Nahîfî, tercüme ettiği *Mesnevî*'ye yazdığı önsözde eseri Sadrazam İbrahim Paşa'ya ithaf eder. Nahîfî'nin ayrıca bir de *Kaside-i Bürde* tercümesi bulunmaktadır.

3.3.1.17. Selânikî Tarihi

Damad İbrahim Paşa tarihe dair bazı kitapları tercüme ettirmenin yanında Türkçe yazılmış olan tarih kitaplarını da ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. Bunların başında XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1563-1600) Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadi tarihi, merkez,

⁷⁰ Aydüz; **a.g.m.**, s.185.

⁷¹ Aydüz; **a.g.m.**, s.185.

⁷² Hilmi Ziya Ülken; **Türk Tefekkürü Tarihi**, YKY Yayınları, İstanbul 2007, s. 289.

taşra, ilmiye ve askeri teşkilatlarının işleyişi konularında önemli bilgiler ihtiva eden, genellikle müşahedelere dayanan ve pek çok yerde olayların perde arkasına ışık tutarak kaleme alınmış, bütün kıymetine rağmen uzun süre gereken ilgiyi görememiş olan *Selânikî Tarihi* gelmektedir. Eseri okuyup beğenen İbrahim Paşa, önce Padişah III. Ahmed daha sonra kendisi ve yakınları için pek çok nüsha istinsah ettirmiştir⁷³.

Tercümelerin ilmi açıdan değerlendirilmesi yapıldığında göze çarpan birinci husus, tercümeyle asıl nüsha arasında önemli farklılıkların olmasıdır. Metni eksik tercümenin yanı sıra olayı istediği gibi tercüme etme veya eksik metni tamamlama gibi usullere de rastlanması her mütercim, tercüme ettiği nüshada oldukça geniş bir tasarruf hakkına sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Özellikle heyet tarafından tercüme edilen eserlerde rastlanılan bu hadiselerin mütercimden mütercime farklılık arz ettiği de görülmektedir. Osmanlıların dini ve siyasi düşüncelerine uygun düşmeyen kısımların mütercimler tarafından değiştirilmesi veya terk edilmesi, dönemin ulema ve devlet ricali arasında, bu çeşitli bilgiler içeren eserlerin aynen tercümesinin henüz uygun olmadığını göstermektedir. Tercümelerde rastlanılan bu tür eklemeler veya çıkarmalar mütercimlerin zihniyetini ve tercüme faaliyetlerinde takip edilen o zamanki usulü yansıması bakımından önemlidir⁷⁴.

3.3.2. Bilimsel Araştırmalar

3.3.2.1. Coğrafya

Osmanlı coğrafya ilminde Avrupa etkisinin XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi başladığı ve XVIII. yüzyılda tercüme ağırlıklı çalışmalarla devam ettiği görülmektedir.

Kâtip Çelebi'nin *Cihan-nümâ* 1732, *Tuhfet el-Kibar* 1729 yıllarında İbrahim Müteferrika tarafından Matbaa-i Amire'de basılmıştır. Sahip olduğu çok geniş mekân bilgisi ile "El-Coğrafi" lakabını alan İbrahim Müteferrika *Cihan-nümâ*'ya yeni haritalar ilave etmiş, *Tezyil el-tabii* adıyla da anılan bu ilavelerde Ebu Bekir b. Behram-üd Dimişki'nin yararlanarak Anadolu ve Arap Yarımadası ile ilgili bilgilere de yer vermiştir⁷⁵. Müteferrika, Andreas Cellarius'un *Atlas Coelestis* eserini *Mecmûa-i hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde* adıyla Latince'den Türkçe'ye çevirmiştir. *Hadis-i Nev*, *Cihan-nümâ*, *Tuhfet el-Kibar* gibi önemli coğrafya kitaplarının ve haritaların basılması coğrafyaya duyulan ilgiyi arttırmıştır. Özellikle *Cihan-nümâ*'nın yayınlanmasından sonra coğrafya konusunda yeni eserler tercüme edilmiş ve yazılmıştır.

İbrahim Müteferrika bir diğer eseri olan *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem* adlı 1732'de neşrettiği eserinde haritacılığın önemini anlatarak bunun devlet adamları ve askerler için

⁷³ Aydüz; **a.g.m.**, s.186.

⁷⁴ Aydüz; **a.g.m.**, s.192.

⁷⁵ Adnan Adıvar; **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, 5.baskı, İstanbul 1991, s. 170-171.

gerekliliğini vurgulamaktadır⁷⁶. Çeviri yoluyla hazırlanmış olan haritalarının ilki 1719-1720 tarihli “*Marmara Denizi*” haritasıdır ve ancak klişesi bulunabilmiştir. Üzerinde “*benim devletlü efendim eger fermanınız olursa büyükleri yapılır sene 1132*” ibaresi okunan harita, muhtemelen Damat İbrahim Paşa’ya sunulmak için yapılmıştı. İkinci harita “*Bahriye-i Bahr-i Şiyâh*” (Karadeniz) ismindedir ve 1724-1725 tarihinde basılmıştır. 1729-1730’da yayınlanan “*Memâlik-i İnan*” haritasından sonra dördüncü sırada “*İklim-i Mısır*” haritası yer alır. Aynı yıl basıldığı sanılan ve müstakil nüshasına çok az rastlanan haritanın, Müteferrika Matbaası neşriyatından olan Ahmed b. Hemdem Süheylî’nin *Târîh-i Mısri’l-kadîm ve Târîh-i Mısri’l-cedîd* adlı eserinin arkasına eklendiği tespit edilmekte ve bazı özel koleksiyonlarda bulunduğu bilinmektedir. İhtiyaca göre şekillenen bölge haritalarından bu döneme ait Doğu Anadolu, Batı İnan ve Kafkasya’yı gösteren harita (1723-1724) ve Memâlik-i Osmâniyye (1726-1727) olmak üzere iki bölge haritası daha vardır⁷⁷.

Bu dönemde yapılan bir diğer çalışma Esir Hasan Efendi’nin coğrafya-tarih karışımı *Miyar el-düvel ve mishâr el-milel*’dir. Hasan Efendi 1683 II.Viyana Kuşatması’na katılmış ve Avusturya’ya esir düşmüştür. Esir kaldığı iki yıl içinde Avrupa tarih-coğrafyası, bilhassa Şarlken ve XIV.Loıs’in görevlendirdikleri keşif heyetlerinin çalışmaları hakkında bilgi edinmiştir. Bunun sonucu coğrafyaya dair bir kitap yazmaya karar vermiş, 1726-1730 yıllarında eserini yazmıştır. Bu kitabı yazarken Kâtip Çelebi’nin *Fezleke* ve *Cihan-nümâ* adlı eserlerinden *Atlas Major* tercümesinden ve kendi gözlemlerinden faydalanmıştır. II. Viyana Kuşatması ile ilgili orijinal bilgilerde eserde mevcuttur⁷⁸.

Kiler-i Hâssa personelini eğitmekle vazifeli olan Ahmed b. Receb el-Kostantinî’nin 1726 yılında telif ettiği *Risale-i Zelzele*, 1729 yılında İstanbul’da meydana gelen büyük bir depremin halk üzerinde yaptığı etkisini anlatır. Ayrıca halk arasında depremin oluşumuyla ilgili olarak cereyan eden tartışmalar hakkında bilgi verir⁷⁹.

1733’te İstanbul’daki Hollanda konsolosluğunda memur olarak çalışan Kayserili Petros Baronian, Jacques Robbs’un *La méthode pour apprendre facilement la géographie* adlı eserini *Cem-nüma fî fenn el-coğrafya* adıyla Türkçe’ye çevirmiştir. Biri dünya diğeri Akdeniz ve Karadeniz olmak üzere iki harita mevcuttur. Bu eserde matematik, fizikî coğrafya ve deniz coğrafyasıyla ilgili bilgiler yer alır. Nüshaları günümüze ulaşmıştır⁸⁰.

⁷⁶ Adil Şen; **İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Ümem**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.155-161.

⁷⁷ Fikret Sarıcaoğlu; “Osmanlılarda Harita”, **Türkler**, c.11, ss. 303-312, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.310.

⁷⁸ Cengiz Orhonlu; **a.g.m.**, s.115.

⁷⁹ Aydın; **a.g.m.**, s.189.

⁸⁰ Sarıcaoğlu; **a.g.m.**, s.309.

1751’de Bartınlı İbrahim Hamdi dünya coğrafyasından geniş bir şekilde bahseden *Atlas-ı Cihan* adlı eseri yazmıştır. *Cihan-nümâ*’nın genişletilmiş şekli olan bu eserin nüshalarında haritaya rastlanmaz. Kitap yazılırken *Fezleke*, *Cihan-nümâ*, *Atlas Major* tercümesi gibi Osmanlı eserlerinden yararlanmıştır. Ayrıca Batlamyus, İdrisî, Yakut el-Hamevî, Ebu’l-Fida, İbn Macit gibi eski coğrafyacıların kitaplarından İbrahim Müteferrika’nın tercüme ettiği *Funun el-Harb*, *Atlas-ı Cedid-i Flemenk Coğrafya-yı Cedid*, *Atlas Coelestis*, Mühendis Karia’nın harp sanatlarıyla ilgili eseri, Raymond Graf von Montecucculi’in *Commentarii Belici* adlı eseri gibi Avrupa kaynaklarından yararlanmıştır⁸¹. Eserin ilk cildi Anadolu ve Asya ülkelerine ayrılmış, ikinci ciltte Mısır’dan başlayarak Afrika ülkeleri, denizler, Rumeli, Kırım, Moskova, İsveç, Cermanya, Lombardiya, İspanya ve Amerika tanıtılmaktadır⁸².

Ahmet Resmi Efendi’nin *Coğrafya-yı Cedide* adıyla yazdığı kitap astronomik ve fizikî coğrafya, kartografya ve kıtalar coğrafyasından bahsetmektedir. Haritacılık ve coğrafya ile ilgili şekiller ve haritalar verilmiştir⁸³.

Bir diğer çalışma Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın ansiklopedik mahiyetteki *Ma’rifetnâme*’si(1756) olup *Cihan-nümâ*’daki coğrafi bilgiler aynen aktarılmıştır. Osmanlı entelektüel hayatındaki ve bilimdeki zihniyet değişiminin temsilcilerinden olan İbrahim Hakkı çalışmasında eski ve yeni evren sistemini incelerken, yeni astronomi ve coğrafya görüşlerini İslam inancıyla uzlaştıran bir yaklaşım sergilemiştir⁸⁴.

Mustafa el-Enderûnî ise haritacıdır. Avrupa ve Osmanlı Devleti ile ilgili haritaları tercüme etmiştir. Osman b. Abdülmennan ise Macar veya Boşnak mühtedilerinden olup Belgrad divanında ikinci tercümanlık yapmıştır. Bu arada Avrupa dillerinden bazı önemli eserleri tercüme etmiştir. Bunlardan biri de Hollandalı tabip, fizikçi, coğrafyacı Bernhard Varenius’un *Geographia generalis in qua affectiones generalles telluris explicantur* adlı kitabının tercümesidir. Almanca’dan tercüme edilen bu eser *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adını taşımaktadır. Tercüme Köprülü Hafız Ahmed Paşa’nın isteği ile 1751’de yapılmıştır⁸⁵. Varenius’un bu eseri fizikî coğrafya sahasında yazılan en önemli kitaplardandır. Tercümenin mukaddimesinde yerin uzaydaki konumundan, astronomi-fizikî coğrafyaya dair meselelerden bahsedilmekte, sonrasında haritalara geçilmektedir. Enlem boylam daireleri, kıtalar ve ülkeler hakkında bilgi verilmektedir. Bahsedilen ülkeler arasında Yeni Zelanda da vardır. Sonuç

⁸¹ Orhonlu; **a.g.m.**, s.128-130.

⁸² Mahmut Ak; “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi Sayısı**, c.2, sayı:4, ss.163-211, 2004, s.176.

⁸³ Ramazan Şeşen; “Osmanlılarda Coğrafya”, **Osmanlı**, c.8, ss.321-325, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999., s.324.

⁸⁴ Özkul; **a.g.e.**, s.148.

⁸⁵ Osman Gümüşçü; “Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi”, **Osmanlı**, c.8, ss.334-343, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.338.

kısımında yeryüzünün yuvarlaklığı ile bilgiler verilmekte, yeri kâinatın merkezi kabul eden Batlamyus sistemi ile güneşi merkez kabul eden Kopernik sisteminin birer şeması verilmektedir. Bunu da Kopernik sisteminin akla yakın olmasına karşılık, semavi kitaplarda yerin merkez kabul edildiği söylenmektedir. Kitapta verilen tarihler hicri takvime göredir. Osmanlı Devleti coğrafyası ile ilgili bazı ilaveler mevcuttur⁸⁶.

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı coğrafya etkili olmuştur. Genellikle Avrupa dillerinden serbest tercüme şeklinde tercüme yapılmıştır ve Kopernik sistemi dâhil modern coğrafyaya ait pek çok bilgi Osmanlı coğrafyacıları tarafından tanınmıştır.

3.3.2.2. Kimya-Tıp

Tıp alanında XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Doğu'ya dayanan "tıbb-ı kadim" ile Batı'ya dayanan "tıbb-ı cedid" ayrımı ortaya çıkmaya başlamıştır. Tıbb-ı cedid ile birlikte kimya da önem kazanmaya başlar. Bu dönemin kimyası 150 yıllık bir gecikmeyle Paracelsus'un etkisi altındadır. Hekimler genelde kimya ile ilgilenmişler ve bazıları da doğrudan kimya ile uğraşmışlardır⁸⁷.

Yeni tıbbın takipçileri arasında yer alan Hekim Ömer b. Sinan el-İznicî *Kitâb-ı Künûz-i Hâyâti'l-İnsan ve Kânûn-ı Etibbâ-i Feylosofan* adlı eserinde Arap, Fars, Grek ve Avrupalı hekimlerden ilaç terkipleri vermekte, eski tıpla yeni tıbbı bir arada kullanmaktadır⁸⁸.

Süleyman Efendi Salih b. Nasrullah'ın Arapça olarak kaleme aldığı eczacılıkla ilgili eserini Türkçe'ye çevirmiş ve ona *Tercüme-i Krabadin-i Cedid* adını vermiştir. Giriş ve iki bölümden oluşan eserin bir kısmı çeviri bir kısmı da Süleyman Efendi'ye ait ilaçlarla ilgili bilgileri içermektedir⁸⁹.

Bu dönemin önemli bilim adamlarından biri Şaban Şifâî'dir. Osmanlılarda çocuk hastalıkları konusunda yazılmış nadir monografilerden biri olan *Kitab el-Tedbir el-Mevlud* içinde hamilelik, bebeğin doğumu, doğumdan sonra bakımı, belli başlı çocuk hastalıkları ile tedavileri, annenin doğum öncesi yapması gerekenler ve doğum sonrası bakımı ile ilgili bilgiler vermektedir⁹⁰.

Bursalı Ali Efendi'de Paracelsus'un bir kimya kitabını Türkçe'ye çevirmiştir. Gene bu dönemde Belgradlı mütercim Osman b. Abdülmennan'ın çevirdiği *İlm-i Marifetü'l-Taktîr* (Damıtma Sanatı) kitabı da vardır⁹¹.

⁸⁶ Şeşen; **a.g.m.**, s.324.

⁸⁷ Emre Dölen; "Modern Kimyanın Türkiye'ye Girişi", **Osmanlı**, c.8, ss. 461-470, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999., s.461.

⁸⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu; "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.I, ss.21-69, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 277.

⁸⁹ Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları**, Ankara 2000, s. 200.

⁹⁰ Esin Kahya-Hüseyin Gazi Topdemir; **a.g.m.**, s. 65.

⁹¹ Dölen; **a.g.e.**, s. 461.

Hekim Muhammed Rıza Ahmedî'nin Sadrazam İbrahim Paşa için *Risale-i Asafiyye fi Kulliyat'l-Tıbbiyy* adını verdiği bütün hastalıklar ve tedavilerini içeren eseri ve Emir Çelebi'nin *En-Muzeç* adlı eserinin özeti olan Kitap *el-Muhtasar fi'l-Tıp* adlı çalışması vardır⁹².

XVIII. yüzyıl hekimlerinden Katipzâde Mehmed Refî' Efendi'nin astım hastalıkları ile ilgili *Dıyk-ı Sadr*, eklem ağrılarına ilişkin *Evca-i Mefasil* idrar yolları ve mesane taşı ile ilgili bilgi veren *Risale-i Mesane* ve afrodisyak ilaçlar hakkında *Bahnâme* adlı eserleri mevcuttur. Ayrıca *Panzer ve Amber Risalesi* de vardır⁹³.

Hekim Ömer Şifâî Dede'nin *el-Cevherü'l-Ferid fi Tıbbi'l-Cedid* ya da bir nüshasında *Minhacü'l-Şifâî fi Tıbbi'l-Kimyâî* (Yeni Tıbda Eşsiz Bir Cevher) adını verdiği ve 1702-1703'de yaptığı çalışmasında Hipokrat, Galeni ve Paracelsus'tan bahsetmektedir. Geniş kapsamlı eser sıvılar, alkoller, yağlar, madenler, zehirler, panzehirler ve çeşitleri hakkında bilgi vermekte, giriş, onaltı bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Kitabın sonunda döneminde özellikle damıtma işlemlerinde kullanılan kimya aletlerine ilişkin resimler eklenmiştir.⁹⁴

XVIII. yüzyıl ortasında Vesim Abbas'ın Macar Hekim Yorgios'tan çevirdiği *Akrabadin* adlı eseri vardır. Ayrıca 1748'de yazıp, hastalıklar hakkında fikirlerini açıkladığı iki ciltlik *Düstur* adlı eseri ile *Vesiletü'l-metâlib fi ilmi'l-terakib* adıyla mürekkep ilaçlar hakkında bilgi verdiği önemli bir çalışması vardır⁹⁵.

Çeviri yoluyla Osmanlı bilimine kazandırılmış olan bir diğer eser de 1761-1766'da Tokatlı Mustafa Efendi'nin İbn Sina'nın meşhur eseri *el-Kanun Fi't-Tıbb*'dan yapmış olduğu *Düstur el-Vesim fi Tıbb el-Cedid ve'l-Kadim*'i (Yeni ve Eski Tıpta Vesim'in Yolu) önemli bir adımdır⁹⁶.

Hekimbaşı Suphi Efendi'nin oğlu Hekim Abdülaziz Efendi'nin Hollandalı profesör ve bugünkü tıp öğretiminin kurucularından olan Boerhaave'ın *Aforizma*'sını 1771'de Türkçe'ye çevirmesi Batı ile olan ilişkilerimizin bu yüzyılda giderek geliştiğini göstermektedir⁹⁷.

Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi 1796'da Paracelsus'un XVII. yüzyılda Halepli Salih b. Nasrullah tarafından Arapça'ya çevrilen eserini *Tıbb-ı Cedid'ül Kimyâî* adıyla Türkçe'ye çevirerek daha fazla yararlanılmasına katkı da bulunmuştur. Eser, "yeni kimya anlayışı" denen iyatrokimya ve bu anlayış üzerine kurulu bulunan tıbbî tedavi konusunda bilgi vermektedir.⁹⁸

⁹² Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir; **a.g.e.**, s. 204.

⁹³ Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir; **a.g.e.**, s. 205.

⁹⁴ Tez; **a.g.e.**, s.99.

⁹⁵ Karakaş; **a.g.e.**, s.464-465.

⁹⁶ Zeki Tez; **a.g.e.**, s.99.

⁹⁷ Uzel; **a.g.m.**, s.487-488.

⁹⁸ İter Uzel; "Osmanlı-Türk Tıbbı", **Osmanlı**, c.8, ss. 485-489, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.487.

3.3.2.3. Matematik

Matematik bilimindeki gelişmelerde batılılaşmanın etkileri XVIII. yüzyılda başlamaktadır. Bu süreçte Avrupa'da gelişen matematik Osmanlı memleketine tanıtılmaya çalışılır. Bu çaba Batı'daki matematik eserlerinin Türkçe'ye çevrilmesi, matematiğin askerlikteki öneminin anlaşılmasıyla bağlantılı olarak açılan mühendislik okullarında verilecek matematik derslerinin düzenlenmesi ve ders kitaplarının hazırlanması, sonraki dönemde ise Batı'dan hoca getirtilmesi ve Batı'ya öğrenci yollanması faaliyetlerini kapsamaktadır⁹⁹.

İbrahim Paşa'nın kâtipliğini yapan ve aynı zamanda devrin edip ve muhasiplerinden birisi olan Sa'dî b. Halil, muhasebe matematiğinde karşılaşılan problemlerin çözülmesi konusunda *Miftahu'l-müşkilât* adıyla bir eser telif etmiştir. Devrin matematikçilerinden Gölpazarlı Hüseyin b. Abdülhalîm Efendi'nin oğlu Muhammed Selim Hoca tarafından telif edilen *Risâletü'l-Hendese* adlı eser ise, Tuğraî Mustafa Paşa'nın isteği üzerine *Hulâsatu'l-Hisâb* adlı eserin 6. babındaki geometri meselelerinin ispatlarını açıklamak için 1721 yılında kaleme alınmıştır¹⁰⁰.

Maraşlı Abdülrahim Efendi III.Ahmed zamanında İstanbul'a gelerek Osmanlı klasiklerinden sayılan *Mülteka* ve diğer bazı eserlere yazdığı şerhleri sultana sunmuştur¹⁰¹. Riyazattaki yüksek yeteneği ve bilgisi ile İstanbul riyazat ve heyet mektebinin en sönük olduğu zamanda İstanbul mektebini biraz canlandırmış, Kalfaoğlu ve Gelenbevî gibi riyazatçıların yetişmesini sağlamıştır.

XVIII. yüzyılın önemli matematikçilerinden Abu'l Fazl Halîl Fâ'iz b. Câbî-zâde b. İsâ al-Kostantinî al-Yedikulevî'nin (1674-1722) en önemli matematik eseri olan *Fezleketü'l-Hisâb*'tır. Hesap ve geometri konularında çok kıymetli eserler telif ve tercüme etmiş olan Halil Fâiz Efendi, eserin giriş bölümünde bazı arkadaşlarıyla Zîc-i Gürgânî'den (zîc-i Uluğ Bey) kurallar çıkarma ve gezegenlerin hareketlerini belirlemeye ilişkin Türkçe bir risale yazılmasının düşünüldüğünü anlatmaktadır. Bunun üzerine 1721'de kaleme aldığı *Fezleketü'l-Hisâb*, bir giriş altı bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Eser astronomlar tarafından kullanılan 60'lık sistemi tanıtmak maksadıyla yazılmıştır¹⁰².

⁹⁹ Melek Dosay Gökdoğan; "Osmanlılarda Batılılaşma Döneminde Matematik", **Osmanlı**, c.8, ss. 391-398, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999,s.391.

¹⁰⁰ Aydın; **a.g.m.**, s.189.

¹⁰¹ Mehmet H. Oryan; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Matematik Bilimi", **Osmanlı**, c.8, ss.383-390, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.385.

¹⁰² Melek Dosay Gökdoğan; "Osmanlılarda Matematik", **Türkler**, c.11, ss. 267-276, Ed. H.Celal Güzel-K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.270.

Osmanlı biliminde XVIII. yüzyıl matematikçilerinden birisi Ebû Sehl Numân b. Salih el-Eğîni'dir. 1741 yılında yazmış olduğu *Tebyînu A'mâli'l-Misâha* adlı teorik ve pratik geometri kitabında Avrupa'da geliştirilen geometri bilgilerini kullanmış ve bunların önemini vurgulamıştır. Kitapta ölçme bilimi, ilgili terimler, uzunlukların genişliklerin ölçülmesi, haritalar, ölçeksiz haritalara ölçek bulmak ve ölçme işlemlerinde kullanılacak aletlerden bahsedilmektedir¹⁰³.

Batı'nın matematik ve astronomisine ilgi, XVIII. ikinci yarısında III.Mustafa (1757-1774) devrinde artarak devam etmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Fransa elçilik görevinden dönüşte beraberinde getirdiği *Cassini'nin Zic'leri* III.Mustafa'nın dikkatini çekmiş ve Fransızca'yı iyi bilen Kalfazâde İsmail Çınarı'nın bunları Türkçe'ye çevirmesini istemiş ve 1772'de *Tuhfe-î Behic-î Rasini Tercüme-i Zic-î Kassini* ismi ile Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁰⁴. Cassini, işlemleri kolaylaştırmak maksadıyla 1614 yılında İskoçyalı matematikçi John Napier tarafından keşfedilen logaritma cetvellerini kullandığı için, bu tercümenin başına 10.000'lik bir logaritma cetveli ilave etmiş ve bunun kullanımı hakkında bilgi vermeyi de ihmal etmemiştir. Böylece bu tercüme ile birlikte hem logaritma hem de teleskopla elde edilen dakik gözlem bulguları Osmanlı bilginlerinin hizmetine girmiştir¹⁰⁵.

3.3.2.4. Fizik

XVIII. yüzyılda fizik biliminde de yapılan çalışmaların yine çeviri yoluyla Osmanlı bilimine kazandırılmış olduğu görülmektedir. Bunların içinde en önemlilerinden biri İbrahim Müteferrika'nın Batı'da kaleme alınmış çeşitli yapıtlardan derleyerek hazırladığı pusulanın faydaları ve nasıl kullanılacağını açıklayan *Fuyüzât-ı Mıknatısiye* (Pusulanın Yararları) isimli çalışmasıdır. 1721 yılında Leipzig'de basılmış bir makalenin çevirisi olan kitapta mıknatıs taşı ve pusula hakkında tarihsel bilgiler kısaca verildikten sonra pusula iğnesinin sapma ile eğim açılarına dayanarak coğrafi enlem ve boylam belirlenmesi konusu ele alınmaktadır¹⁰⁶.

Bu dönemde yapılan bir diğer ilginç çalışma Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Şehrezûrî'nin *eş-Şeceretü'l-İlâhiyye* adlı kitabın tabiat-fizik bölümünü çevirmesidir. Bu çeviri bir giriş ve sekiz bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tabiat biliminin konusu ve ilkeleri ile bu bilime ilişkin temel kavramlar açıklanmaktadır. Kitapta cismin tanımı ve atom ile ilgili görüşler, dört unsur teorisi, nitelik, değişim, karışım, gök olayları, bitkiler, hayvanlar ve son bölümde insan ruhu ile ilgili bilgiler verilmektedir. Geç bir dönemde olmasına karşılık klasik

¹⁰³ Gökdoğan; **a.g.m.**, s.271.

¹⁰⁴ Gökdoğan; "Osmanlılarda Batılılaşma Döneminde Matematik", s.391.

¹⁰⁵ **Bilim Tarihi**, Yay.Hz. Sevim Tekeli-Esin Kahya-Melek Dosay, Doruk Yayınları, Ankara 1997, s.130.

¹⁰⁶ Hüseyin Gazi Topdemir; "Osmanlılarda Fizik Çalışmaları", **Osmanlı**, c.8, ss. 445-460, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.453.

Yunan ve İslam Dünyası'nda verilen bilgileri içeren yeni gelişmeleri içermeyen bir kitaptır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed eseri devrin Sadrazamı Şehit Ali Paşa'ya takdim etmiştir¹⁰⁷.

III. Ahmed'in isteği üzerine gerçekleşen bir çeviri çalışması da Yanyalı Esad Efendi'nin Aristoteles'in *Fizik* kitabını çevirmesidir. Ioannis Kottinus'un yapmış olduğu şerhi esas almak koşuluyla kendi görüşlerini de ekleyerek *et-Ta'lîmu's-Sâlis* adıyla Arapça'ya çevirmiştir. Beş bölüm halinde düzenlenen kitap giriş, ilkeler, illetler ve hareket konularının ele alındığı bölümlerden oluşmaktadır. Eser optik bilimini yakından ilgilendiren teleskop ve mikroskop gibi Yeniçağ Batı Avrupa'sında kullanılan optik aletlerden ilk defa bahsetmektedir¹⁰⁸.

XVIII. yüzyılda bu alanda yaşanan ilginç bir gelişme de Tersane Mimarı İbrahim Efendi'nin eskiden "Tahtelbahir" denilen basit bir denizaltı yapmış olmasıdır. Seyyid Vehbî *Surnâme*'sinde bir timsaha benzettiği denizaltıyı ve yaptığı gösteriyi anlatmaktadır. Denizaltı, III.Ahmed'in şehzadeleri için yapılan sünnet düğününde, Haliç'te padişah, vezirler ve şehzadeler Aynalı Kavak'taki sahil sarayında gösterileri izlerken denizin içinden çıkıp, yavaş yavaş ilerleyerek padişahın bulunduğu tarafa doğru gidip yarım saat suyun yüzeyinde durmuş, sonra izleyenlerin şaşkın bakışları altında tekrar denize dalıp bir saat sonra tekrar su yüzüne çıkınca başlarında pilav ve zerde taşıyan beş hizmetkar timsah şeklindeki denizaltının ağzından çıkmıştır. Ayrıca *Surname-i Hümayun*'da denizaltının yapısı, mekanizması ve kamış borularla denizaltında nasıl nefes alındığı da ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır¹⁰⁹.

3.3.2.5. Astronomi

Osmanlılar modern astronomi çalışmalarına dair bilgileri XVII. yüzyılda edinmeye başlamışlarsa da, bunun Osmanlı bilim dünyasında kabulü ve yaygınlaşması XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılda modern astronomiye dair çalışmalar ise daha çok zîc ve coğrafya eserlerinin çevirileri ile olmuştur.

Yeni astronomi kavram ve prensiplerine ilişkin ilk geniş bilgi, yüzyılın ilk yarısında İbrahim Müteferrika'nın Kâtip Çelebi'nin *Cihan-nümâ*'sına yaptığı ilavelerde bulunmaktadır. Kopernik'ten yaklaşık bir asır sonra ölmesine ve *Cihan-nümâ*'yı yazarken Batı kaynaklarından bolca yararlanmış olmasına rağmen Kâtip Çelebi'nin güneş merkezli gök sisteminden habersiz görünmekte ve hala Batlamyus sisteminden bahsetmektedir. Ancak Müteferrika 1732'de *Cihan-nümâ*'yı basarken bu esere bazı ilaveler yapmış, yeni

¹⁰⁷ Kazım Sarıkavak; "Az Bilinen Osmanlı'da Bir Aydınlanma Hareketi", **Osmanlı**, c.7, ss. 189-194, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.190.

¹⁰⁸ Meltem Akbaş; "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Modern Fizik Çalışmaları Üzerine Bir Deneme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi Sayısı**, c.2, sayı:4, ss.153-163, 2004, s. 157; Topdemir; **a.g.m.**, s.453.

¹⁰⁹ Seyyid Vehbî; **Sûrnâme**, Yay.Hz. Mertol Tulum; Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s.381-382.

astronomiden söz etmiştir. Müteferrika, Batlamyus'un, Kopernik'in ve Tycho Brahe'nin sistemlerinden bahsedip, yermerkezli görüşün İslam âlimleri tarafından kabul edildiğini kaydetmektedir. Bu üç sistem arasında güneş merkezli sisteme ilişkin tartışmalara daha fazla yer ayrılmış, Tycho Brahe'nin sistemine ise fazla ilgi gösterilmemiştir. Bu ek, astronomi konularını ele alan en geniş metin olma özelliğini uzun süre korumuştur.¹¹⁰

Andreas Cellarius'un *Atlas Coelestis* eserini III.Ahmed'in emriyle *Mecmûa-i hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde* (Eski ve Yeni Astronomi Mecmuası) adıyla Latince'den Türkçe'ye 1733'te çevirmiş ve böylece eski ve yeni astronomiye ait müstakil bir eser Osmanlı literatürüne girmiştir. *Cihan-nümâ*'ya yaptığı ekte Kopernik sistemine ihtiyatlı bir şekilde yaklaşırken *Atlas Coelestis*'te bu tavrını büyük ölçüde değiştirmiştir.

Bu dönemde Abbas Vesim, III.Ahmed için Uluğ Bey'in Zic'inden *Nehe el-buluğ fi şerh-i Zic-i Uluğ Bey* adını verdiği bir eser çevirmiştir¹¹¹.

Osman b. Abdülmennan, Bernhard Varenus'un *Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluris Explicantur* adlı kitabını *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adı ile tercüme etmiştir. *Geographia Generalis* Batlamyus sisteminin doğruluğunu kabul eden bir eser olmakla birlikte, Osman b. Abdülmennan metnin orijinalliğine sadık kalmakla birlikte, akıl yürütme yoluyla Kopernik sistemini kabul etmiştir¹¹².

Halil Fâ'iz Efendi'nin, astronomide tartışmalı bazı problemlerin çözümü ile ilgili *Al-Futûh al-'Alâ'iyya* (Yüce Zaferler), gezegenlerin hareketleriyle ilgili *Makâlât al-Sayyarât* (Gezegenlerle İlgili Makaleler), cebir problemlerinin çözümü ile ilgili *Al-Savlat al-Hizabriyya fi'l Masâ'il al-Cabriyya* eserleri ve *Tâkvim-i Sâl-i 1127-1128* adında bir takvim çalışması vardır¹¹³.

Bu faaliyetler XVIII. yüzyılda Osmanlıların coğrafyadan sonra astronomi ve matematik sahalarında da Batı ile temasa geçmeye başladıklarını ve hiç değilse ilk planda kendileri için gerekli olan kuramsal bilgileri yavaş yavaş aktarmaya başladıklarını göstermektedir. Ancak Osmanlılar bu dönemde daha çok vakit tayini için gerekli olan bilgileri içeren zîcleri çevirmiştir. Batı'da bu dönemde astronomi biliminin yapısını değiştiren önemli birçok eser dururken bu türde zîclerin seçilmiş olması Osmanlı bilimine hâkim olan karakteri göstermektedir¹¹⁴.

¹¹⁰ Yavuz Unat; "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış", **Osmanlı**, c.8, ss. 411-420, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.415.

¹¹¹ Esin Kahya-Ayşegül D. Erdemir; **a.g.e.**, s. 204.

¹¹² Unat; **a.g.m.**, s.415.

¹¹³ Gökdoğan; "Osmanlılarda Matematik", **Türkler**, s.271.

¹¹⁴ Unat; **a.g.m.**, s.416.

3.3.3. Kütüphaneler

XVIII. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren giderek artan bir yoğunlukla pek çok yeni kütüphane açıldığı görülmektedir. Kütüphanelerin sayısını arttırarak hem ilim adamlarının hem de kitaplara ilgi duyanların onlara daha kolay ulaşmalarını sağlamak amaçlanmıştır. Bu yıllarda o günkü şartlara göre oldukça fazla kütüphane hizmete açılmıştır.

Yüzyılın ilk çeyreğine bakıldığında 1705-1706 yılı içinde Valide Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi b. Veliyüddin'in Galata'da yaptırdığı dârü'l-hadisinde, Mehmed Efendi ile şeyhülislam Mehmed b. Ali'nin (Sultanahmed-Kabasakal'da) kurdukları medreselerde küçük birer kütüphane bulunduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Hıfzı İbrahim Efendi b. Mustafa Efendi Koca Mustafa Paşa Camii'ndeki bir dolapta muhafaza edilmek üzere bir miktar kitap bağışlamış (1709), Abdürrahim Efendi b. Mehmed ise Fatih Camii'nde bir dolaba konulmak üzere 1717'de kitaplarını vakfetmiştir. Devrin sadrazamı Çorlulu Ali Paşa 1709'da Divanyolu'ndaki dârü'l-hadisi için kitap bağışlamış ve hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. 1864 tarihli sayımda kütüphanede 450 kitap olduğu görülmektedir. III.Ahmed'in annesi Gülnûş Valide Sultan 1712'de Üsküdar'da yaptırdığı camii de küçük bir koleksiyona sahip bir kütüphane ve yine annesi adına Sakız Adası'nda bir kütüphane kurduğunu¹¹⁵.

İmparatorluğun diğer bölgelerinde de yeni kurulan kütüphanelerin yanında daha önce kurulmuş olan hayır kurumlarına kitap vakfı şeklinde kütüphane koleksiyonlarını zenginleştirmeye yönelik çalışmalara Sivrihisar, Ankara, Kütahya ve Kayseri'de rastlanmaktadır. Ayrıca Salih Paşa'nın Sakız Medresesi'nde, İbrahim el-Hac b. Mustafa'nın Kilis'te, Elçi İbrahim Paşa'nın Travnik'teki medresesinde (1705), Numan Paşa'nın Selanik'teki medresesinde (1706), Mehmed Ağa b. İbrahim'in Kemah kazasındaki medresesinde (1709), Sakız Ahmed b. İbrahim'in Medine'deki medresesinde (1713), Şeyh Murad el-Nakşibendî'nin Şam'daki medresesinde, Kenzî Hasan Efendi'nin Manisa'daki cami yanında (1710), Mısırlı Hüseyin oğlu Hacı İsmail Ağa'nın Saraybosna'daki At Meydanı Medresesi'nde (1713), Nimetî-zâde el-Hac Mehmed Efendi'nin Kastamonu'da (1715), Vidin Valisi Kara Mehmed Paşa'nın (1721) kütüphane kurdukları bilinmektedir¹¹⁶.

Zengin bir kitap koleksiyonuna sahip olan ve sefer sırasında bile kitap topladığı bilinen Sadrazam Şehit Ali Paşa 1715'te İstanbul Üskübî mahallesinde üç katlı bir kütüphane kurmuş, çeşitli bilim dallarına ait çalışmaların bulunduğu kitap koleksiyonu için bir de

¹¹⁵ M.Baha Tanman; Çorlulu Ali Paşa Külliyesi", c.8, ss.371-373, **D.İ.A.**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 371; İsmail E.Erünsal; **Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, TTK, Ankara 2008, s.182-183; Bedi N. Şehsuvaroğlu; "Kütüphanecilikte Yeni Bir Görüş ve İstanbul Şehir Kütüphanesi", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, c.XXV, s.1, ss.1-4, 1976, s.4.

¹¹⁶ Erünsal;**a.g.e.**, s.184-185.

katalog hazırlatmıştır¹¹⁷. Şehit Ali Paşa'nın İstanbul Kuzguncuk'ta ikinci bir kütüphanesi daha vardır.

Şehit Ali Paşa bugün kendi adıyla anılmakta olan kütüphanesini 1716'da kurarak zengin kitap koleksiyonunun bir kısmını buraya okuyucuların hizmetine açmış ve bir de katalog hazırlatmıştır. Sadareti sırasında III.Ahmed, nadir eserlerin bulunamamasına ve sıkıntıya sebep olduğu gerekçesi ile bunların İstanbul dışına çıkartılmasını yasaklamıştır¹¹⁸.

III.Ahmed'in saltanatı yıllarına kadar, sarayda çeşitli kaynaklardan sağlanmış binlerce kitap bulunmaktaydı. Padişahlar ve yakınlarının kurdukları kütüphanelerin koleksiyonları, genellikle hazinede toplanan bu kitaplardan oluşturuluyordu. III. Ahmed hazinede ve sarayın değişik bölümlerinde bulunan kitapların kullanılması ve korunması için daha önce yapılan çalışmaları yeterli görmeyerek Topkapı Sarayı'nda bir kütüphane yaptırıp kitapları burada toplamaya çalışmıştı. Henüz kütüphanenin temeli atılmadan kütüphaneye konulacak kitapların toplanmasına ve ciltletirilmesine başlanmış¹¹⁹, binanın bitmesiyle birlikte kütüphane Kasım 1719'da saray mensuplarının hizmete açılmıştır¹²⁰. III.Ahmed'in kurduğu kütüphane aynı zamanda bir dersane olarak hizmet görmekte ve bizzat III.Ahmed'in yazdığı manzum bir levhadan anlaşıldığına göre kütüphane binasında hadis-i şerif okumaya tahsis edilmiş özel bir bölüm bulunmaktadır¹²¹. III.Ahmed kurduğu kütüphanelere hediye, devlet adamlarının muhallefatlarından çıkan kitapların dahil edilmesi vs. gibi çeşitli şekillerde elde edilen kitapları aktararak koleksiyonları zenginleştirmeye çalışmıştır¹²².

III.Ahmed'in saray içindeki kütüphaneden başka, Yeni Camii'de Turhan Valide Sultan'ın türbesinin yanında 1724-1725 yılında yapımı tamamlanan bir kütüphanesi daha vardır. Kütüphaneye padişahın emriyle bir de katalog hazırlanmıştır. III. Ahmed'in Yeni Camii kütüphanesi (1725-1727) kataloğunda kütüphanede mevcut yeni kitaplara göre yeni konu başlıkları bulunduğu görülmektedir. Turhan Valide Sultan kataloğunda siyer ve tarih ayrı konu başlıkları olarak alınmış, "Kasaid" diye de yeni bir bölüm açılmıştır. Aynı bölümde toplanan hikmet, tıp ve heyet'e yeni bir konu başlığı olarak hesap eklenmiştir¹²³.

İstanbul'da kurulan büyük kütüphanelerin yanı sıra, bu devirde Üsküdar'da Emîni Ahmed Ağa külliyesinde (1727), Molla Gürani Mahallesi Hekimbaşı Ömer Efendi

¹¹⁷ M.Cavid Baysun; "Ali Paşa", c.I., ss.328-330, **İ.A.**, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s.329.

¹¹⁸ Enver Ziya Karal; "Ahmed III", c.I., ss.165-168, **İ.A.**, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s.167.

¹¹⁹ HAT 388.

¹²⁰ **Raşid Tarihi**, c.V., s. 176-177.

¹²¹ Semavi Eyice; "Ahmed III Kütüphanesi", c.2, ss.40-41, **İ.A.**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 41.

¹²² TS.MA.d 9335 002 (7).

¹²³ İsmail E. Erunsal; "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloqlama Çalışmaları ve Kataloglar", **Türkler**, c.11, s.238-250, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.244.

Medresesi'nde, Fatih Cami'nde (1722), Üsküdar'daki Atik Valide Cami'nde (1730) şahısların kitaplarını vakfetmesiyle küçük kitaplıklar oluşturulmuştur¹²⁴.

Damat İbrahim Paşa ve eşi Fatma Sultan 1720'de Şehzadebaşı'nda bir dârü'l-hadis ve kütüphane kurmuşlardır¹²⁵. Ayrıca Damat İbrahim Paşa Nevşehir'de 1727-1728 tarihinde yaptırdığı külliye'nin içinde bir de kütüphane yaptırmıştır¹²⁶.

III.Ahmed'in saltanatı sırasında imparatorluğun diğer yerlerinde İstanbul'daki kütüphane kurma faaliyetlerine nazaran daha az olsa da kütüphane kurma çalışmalarının olduğu görülmektedir. Köprülülerden olan Abdullah Paşa'nın Diyarbakır'daki dârü'l-kurrâsındaki kütüphane (1721), Konya'nın Hadim Kazası'nda Hacı Beşir Ağa kütüphanesi, Köprülü Numan Paşa'nın Selanik'teki medresesindeki kütüphane, Fazıl Ahmed Paşa'nın Kandiye'de yaptırdığı camideki kütüphane, Sadrazam Mehmed Paşa'nın Kayseri'nin Erkilet Kasabası'ndaki kütüphane (1717), Giylânî-zâde Nuri Paşa'nın Hama'da(1722), Muhammed Sun'ullah el-Halidî'nin Kudüs'te (1721), İsmail Hakkı Bursevî'nin Bursa Cami'nde (1723), Hacı Abdürrahim Efendi'nin Konya'da Zincirli Medresesi'nde (1728), Ahmed Çelebi'nin Antep'teki medresesinde (1728), Şehit Osman Paşa'nın Niş Kalesi'ndeki camide (1729), Halep Valisi Osman Paşa'nın 1730'da Halep'te kurduğu kütüphaneler sayılabilir¹²⁷.

Kitap ve kütüphaneciliğe karşı özel bir ilgisi olan I.Mahmud'un saltanat dönemi vakıf kütüphaneciliğinin altın çağı olarak nitelendirilmektedir. Ayasofya, Fatih ve Galatasaray kütüphanelerinin yanında, imparatorluğun en uzak bölgelerindeki kalelerde bile kütüphane kurmaya girişen I.Mahmud'un saltanatı süresince İstanbul'da ve diğer şehirlerde devlet adamları âlimler ve başka sınıflardan kimseler tarafından çok sayıda kütüphane kuruldu¹²⁸. Daha öncede birkaç örneği görülen "kütüphanede öğretim" in I.Mahmud döneminde artık kütüphanelerin fonksiyonlarından biri olarak telakki edildiği anlaşılmaktadır.

1734-35 yıllarında Fatih Medresesi'nin öğrencilerinin yararlanması için bir kütüphane kuruldu. Yakınında bulunan medrese öğrencilerinin faydalanması için kurulan kütüphanelerden biri de Şeyhülislam Damad-zâde Ebû'l-Hayr Ahmed Efendi'nin Yavuz Sultan Selim Cami'nde kurduğu kütüphanedir. Muhammed b. Muhammed el-Halilî'nin Kudüs'teki Zaviyetü'l-Muhammediye'de kurduğu kütüphane zengin koleksiyonu ile dikkat çekmektedir¹²⁹. III.Ahmed ve I. Mahmud Devrinde Dârüssaâde ağılığında bulunan oldukça zengin bir özel kütüphanesi olduğu da bilinen Hacı Beşir Ağa Cağaloğlu'ndaki külliyesinde,

¹²⁴ Erünsal; **a.g.e.**, s.204.

¹²⁵ **Raşid Tarihi**, c.V., s.207-209.

¹²⁶ Münir Aktepe; "Nevşehirli İbrahim Paşa'ya Aid İki Vakfiye" c.XI. s.15, ss.149-160, **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul Eylül 1960, s. 151.

¹²⁷ Erünsal; **a.g.e.**, s.202-203.

¹²⁸ Münir Aktepe; "Mahmud I", c.7., ss.158-165, **İ.A.**, MEB Yayınları, İstanbul, s.165.

¹²⁹ Erünsal; **a.g.e.**, s.207.

Eyüp'deki dârü'l-hadisinde, Medine ve Zîştovi'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştur¹³⁰.

I. Mahmud'un İstanbul'da yaptırdığı kütüphaneler arasında Ayasofya Kütüphanesi gerek mimarisi gerekse de 4000 ciltlik zengin koleksiyonu ve geniş kadrosuyla dikkat çekmektedir. 1740'da açılan kütüphaneye saray ve devlet erkânı ile ulemeden bazı kimseler kitap bağışında bulunduğu gibi ilerleyen zaman I. Mahmud'da yeni kitaplar bağışlayarak koleksiyonu zenginleştirmeye çalışmıştır¹³¹.

1741 yılında İstanbul'da Âşir Efendi ve Âtîf Efendi tarafından iki önemli kütüphane açılmış ve koleksiyonları zamanla zenginleştirilmiştir.

I.Mahmud'un İstanbul'da ikinci kütüphanesi 1742 yılında Fatih Cami'nin yanında kurulmuştur. İlk açıldığında kütüphanede çok fazla eser olmamakla birlikte ilerleyen zamanlarda I. Mahmud yeni kitaplar bağışladığı gibi, Fatih Cami ve Şehzade Mehmed Cami'nde bulunan kitaplarda Fatih Kütüphanesi'ne aktarılmıştır¹³². Bir başka kütüphane I.Mahmud ve Sadrazamı Köse Mustafa Bahir Paşa Fatih'tekine benzer bir düzenleme ile Süleymaniye Cami'nde 1751-52 yılında bir kütüphane oluşturmuşlardır. Yine dönemin sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa İstanbul'da Davutpaşa'da 1734-1735 caminin yanında bir de kütüphane yaptırmıştır. Galatasaray'da ilk olarak Sultan II.Bayezid tarafından kurulup çeşitli tarihlerde açılıp kapanan, III. Ahmed devrinde ise tekrar ihya edilen Galatasaray Mektebi'nde 1753-54 tarihinde bir kütüphane yaptırılmış ve daha önce III.Ahmed'in de okula vakfettiği kitaplarla yapılan eklerle koleksiyondaki kitap sayısı arttırılmıştır¹³³.

İstanbul'da kurulan bu büyük kütüphanelerin yanı sıra ilim müesseselerine yapılan kitap bağışları ve küçük medrese kütüphanelerinin kurulması bu dönemde de devam etmektedir. I.Mahmud'un da İstanbul'da kurduğu kütüphaneler dışında Belgrad'da (1743), Vidin Sancağı'nda (1748) ve Kahire'de birer kütüphane yaptırıp kitaplar gönderdiği bilinmektedir.

Topkapı Sarayı'nda bulunan saray kütüphanesi I.Mahmud zamanında devlet adamları ve ulema mensuplarının muhalefâtındaki kitapların aktarılmasıyla zenginleştirilmiştir. I.Mahmud zamanında sarayda toplanan bu kitaplar Revan Köşkü'nde muhafaza edilmekte ve Has Oda Kütüphanesi olarak anılmaktaydı. Bu kütüphanenin oluşturulmasından sonra bir külliye yaptırmaya başlayarak, külliye de yer alacak kütüphane için kitaplar hazırlatmaya başlamıştı. Ancak 1754'de ölünce tahta geçen kardeşi III.Osman külliye tamamlayıp Nur-ı Osmanî adını vermiş ve külliye de kütüphane de Nuruosmaniye Kütüphanesi olarak

¹³⁰ Ahmed Resmî Efendi; **Hamîletü'l-Küberâ**, Hz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi, İstanbul 2000, s.63-64.

¹³¹ **Suphi Tarihi**, s.620.

¹³² 1281/1864 tarihli salnameye göre, o tarihte Fatih Kütüphanesi'ndeki kitap sayısı 5271'dir. Bkz. Şehsuvaroğlu; **a.g.m.**, s.2.

¹³³ Erünsal; **a.g.e.**, s.221-225.

anılmıştır. III.Osman I.Mahmud'un vakfettiği kitaplardaki mührünü kazıtıp kendi mührünü koydurmuştur. Külliye 1755'te açıldığı zaman kütüphanesi 5031 ciltlik bir koleksiyona sahip olup ilerleyen yıllarda bu sayı fazla artmamıştır¹³⁴. Nuruosmaniye Kütüphanesi kataloğunda biyografik künyelerin tespitinde daha önce yapılan kataloglara nazaran daha dikkatli davranıldığı görülmektedir. Kitapların yazıldıkları yazıların cinsi, bazen de dili belirtildiği gibi birden fazla cildi olan eserlerin her cildinin başı ve sonu da kaydedilmektedir. Konu başlıkları verilirken "Vücûh" ilmine yer verildiği görülmektedir¹³⁵.

3.3.4. Müteferrika Matbaası

Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'ye Fransa'nın uygarlık ve eğitim araçlarının gerektiği biçimde incelenerek, uygulanması olanaklı olanların rapor edilmesi talimatı verilmiştir. Babası Yirmisekiz Mehmet Çelebi ile Paris'te bulunan ve seyahati sırasında matbaa aracılığı ile kitapların kolaylıkla çoğaltıldığını gören ve hayran kalan, bundan dolayı da İstanbul'da da bir matbaa kurmayı düşünen Said Mehmet Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın tanışmasının da bu olayın gerçekleşmesinde büyük rolü olmuştur.

Said Mehmet Efendi geri döndükten sonra İbrahim Müteferrika ile birlikte harekete geçmiştir. Müteferrika'da faydasına inandığı bu girişimin sağlayacağı olanakları anlatmak ve destek toplamak için *Vesiletü't-Tibâ'a* (Matbaanın Gerekleri) adlı bir kitapçık hazırlayıp, başta Sadrazam Damat İbrahim Paşa olmak üzere birçok devlet ileri gelenine ulaştırmakla işe başlamıştır¹³⁶.

Sunulan gerekçeli açıklamadan sonra Müteferrika izin için bir dilekçe ile Damat İbrahim Paşa'ya başvurmuştur. Müteferrika'nın yapmak istediklerini, gerekçelerini ve işin mahiyetini açıklayan bu ayrıntılı dilekçesinden sonra, yapılan çeşitli görüşmeler sonucu, Sadrazam Damat İbrahim Paşa, talep edilenleri olumlu karşılamış ancak konu ile ilgili olarak Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'den bir fetva alınmasını emretmiştir. Müteferrika'nın, Şeyhülislam'a yapmak istediği işin niteliğini de belirten dilekçesiyle yaptığı başvuru, olumlu fetva ile cevaplanmıştır¹³⁷. Bu olumlu fetvadan sonra sadrazam, III. Ahmed'e matbaanın imtiyazını tefsir, hadis, fıkıh ve kelam kitapları basmamak şartı ile matbaa

¹³⁴ 1281/1864 tarihli salnameye göre, o tarihte Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki kitap sayısı 5826'dır. Bkz. Şehsuvaroğlu; **a.g.m.**, s.2.; Şinasi Altundağ; "Osman III", c.9 ,ss.448-450, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul 1964, s.450

¹³⁵Erünsal;**a.g.e.**, s.245.

¹³⁶ Hüseyin Gazi Topdemir; **İbrahim Müteferrika Ve Türk Matbaacılığı**, Ankara 2002,s.23.

¹³⁷ Mehmet İpşirli; Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Alim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.249-257, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.250.

kurmasına izin veren hatt-ı hümayunu imzalatması ile 1726 yılında matbaa resmen kurulmuştur¹³⁸.

En önemli konulardan biri basılacak kitapların tashihlerinin kimler tarafından yapılacağıdır. İbrahim Müteferrika isimleri kendisi belirlemiştir. Bunlar; İshak Efendi, Sahip Efendi, Aristo'nun fizik kitaplarını çeviren Esad Efendi ve Kasımpaşa Şeyhi Musa Efendi'dir. Hepsi de son derece bilgili, kültürlü ve değerli bilim adamlarıdır¹³⁹.

Müteferrika daha önceden basımda kullanılacak harflerin döktürülmesi konusunda ilgilenmiştir¹⁴⁰. Bu konuda bir Fransız araştırmacı başlıklarda kullanılan harflerin süslemeli olarak yaptırıldığını, bu yönüyle de Batı'da kullanılmakta olan harflerden farklı olduğunu belirtmektedir. Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika'nın matbaasının harfleri 16 puntodan biraz daha kalın 18 punto gibi görülmektedir¹⁴¹.

Sait Mehmet Çelebi ve İbrahim Müteferrika Şirket-i Müdarebe adıyla bir mukavele imzalayarak İstanbul'da Sultan Selim semtinde İbrahim Müteferrika'nın evinde kurdukları ilk matbaayı Darü't-Tıbaatü'l-Âmire adıyla faaliyete geçirmişlerdir¹⁴².

Müteferrika, basılacak kitapları kendi seçmiş, gerektiği takdirde eserleri kendisi yazmış, toplamalar yapmış veya Latince'den çevirmiştir. Birçok eseri esaslı bir şekilde yeniden işlemiştir. Kitaplar için gerekli mukaddimleri, fihristleri kendisi hazırladığı gibi, haritaları çizmiş, kalem işlerini yapmış ve harfleri hakkederken matbaacılığın teknik kısımları ile bizzat kendisi ilgilenmiştir. Eserlerine göre coğrafya, tarih, içtimai ilimler, lisaniyat, umumi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı'ya yaklaştırmak yolunda yararlanılacağını umduğu tüm bilimlerle aynı derecede ilgi kurmuştur. Bastığı kitaplar içinde Kâtip Çelebi'nin eserine ayrı bir önem vermesinin sebebi de buradan kaynaklanmaktadır. Nitekim bütün doğu ve batı dillerini içerecek şekilde tasarladığı ancak vefatıyla gerçekleşmeyen büyük sözlük de bu amacın bir ürünü olacaktır¹⁴³.

3.3.4.1. Basılan Eserler

3.3.4.2. Kitab-ı Lügat-ı Vankulu

Sultan Selim semtinde, İbrahim Müteferrika kendi evinde işletmeye başladığı matbaada, ilk kitabını 31 Ocak 1729'da yayımlamayı başarmıştır. Bu kitap, İmam Ebu Nasr İsmail ibn Hammad el-Cevheri'nin *Sihâh el-Cevheri* adlı Arapça sözlüğünün Mehmed ibn

¹³⁸ Selim Nüzhet Gerçek; **Türk Matbaacılığı**, İstanbul Devlet Basımevi, 1939, s.58.

¹³⁹ Mustafa Akbulut; "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", **Türkler**, c. 14., Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.922.

¹⁴⁰ Harflerin nerede döktürüldüğüne dair çelişkili bilgiler vardır. Bazı kaynaklarda Müteferrika'nın Almanya'dan getirttiği basmacı ve harf dökümcüleriyle çalıştığı, bazı kaynaklarda Viyana'dan getirttiği, bazı kaynaklarda ise harflerin İstanbul'da döktürüldüğü ancak bunlar yeterli gelmeyince Hollanda Leiden'de harf döktürüldüğü bilgisi verilmektedir.

¹⁴¹ Gerçek; **a.g.e.**, s.60.

¹⁴² Akbulut; **a.g.m.**, s.922.

¹⁴³ T. Halasi Kun; "İbrahim Müteferrika", **İ.A.**, MEB Yayınları, c.5/2, ss.-896-900., s.900.

Mustafa el-Vanî diğeri adıyla Vankulu Mehmed Efendi tarafından yapılmış Türkçe çevirisi olan *Kitab-ı Lügat-ı Vankulu*'dur¹⁴⁴.

Müteferrika'nın dilekçesinde de belirttiği üzere çok büyük bir gereksinimi karşılamasına ve alanında yazılmış seçkin bir kitap olmasına karşın çok hacimli olması dolayısıyla istinsah edilirken pek çok yazım hatası söz konusu olan ve kopyalanması uzun zaman gerektirdiğinden hattatların çoğaltmaktan kaçındıkları ya da çok para istedikleri bir yapıt olan bu sözlüğün ilk basılacak kitap olarak seçilmesi yerinde bir karar olmuştur¹⁴⁵. Kitap dörder sayfalık formalar halinde birincisi 666, ikincisi 756, toplam 1422 sayfa olmak üzere 2 cilt olarak ve bin adet basılmıştır. İkinci cildin sonuna İstanbul Fatih Camii'nde saklanan sözlüğün başka bir yazma nüshasıyla karşılaştırılarak yapılan düzeltmeleri ve tespit edilen eksikleri içeren bir liste eklenmiştir¹⁴⁶.

3.3.4.3. Tuhfe el-Kibâr fî Esfar el-Bihar

Matbaada basılan ikinci kitap Kâtip Çelebi'nin *Tuhfe el-Kibâr fî Esfar el-Bihar* (Deniz Savaşları) adlı eseridir. Osmanlı'nın deniz savaşlarını anlatan ve haritalar içeren bu eserde yine aynı yıl 29 Mayıs 1729'da 1000 adet olarak basılmıştır. Kitap 75 formalık çift sayfalar halinde düzenlenmiştir. Kitapta 5 adet harita bulunmaktadır. Bunlar, yerküre, Akdeniz ve Karadeniz, Osmanlı Devleti'nin elindeki adaları, Adriyatik Körfezi ile Adalarını ve biri Türkçe ve diğeri de İran ve Hindistan'da kullanılan dillerde kullanılan rüzgâr isimlerini belirten iki deniz pusulasını göstermektedir. Kitabın sonuna Osmanlı kaptan paşaların bir listesi de eklenmiştir. Kitapta ayrıca çeşitli sınıflardaki gemiler ve bunların donanımlarından ve deniz savaşlarının başarılı olarak idare etmek için gerekli olan 40 yöntem ve kuraldan bahseden bölümler de bulunmaktadır¹⁴⁷.

İbrahim Müteferrika, kitaba yazdığı önsözde bu kitabın sadece deniz savaşlarını anlatmayıp yol ve güzergâhları da gösterdiği için kara ve deniz yolculuklarında yararının büyük olduğunu belirtmiştir. Nitekim bundan dolayı iki kez basılmıştır. Fiyatı üç kuruştur¹⁴⁸.

3.3.4.4. Tarih-i Seyyah

Basılan üçüncü kitap Polonyalı bir Cizvit misyoner olan Tadee Krozinski'nin önce Pariste Latince olarak basılan, ancak daha sonra, İbrahim Müteferrika'nın büyük bir titizlikle Türkçe'ye çevirip *Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-i Agvaniyan ve Sebeb-i İnhidan-ı Binayı Devlet-i Şahan-i Safaviyan* (Afganlıların Ortaya Çıkışı ve Safavi Şahlarının Devlet Binasının

¹⁴⁴ Orlin Sabev; **İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s.182.

¹⁴⁵ Gerçek; **a.g.e.**, s.61.

¹⁴⁶ Sabev; **a.g.e.**, s.183.

¹⁴⁷ Eyüp Baş; "Katip Çelebi", **Türkler**, c.11, ss.80-90, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 85.

¹⁴⁸ Topdemir; **a.g.e.**, s.41.

Çöküş Sebebi Hakkındaki Gezgin Tarihi) adıyla yayınladığı ve daha çok *Tarih-i Seyyah* adıyla bilinen ruzname'dir¹⁴⁹. Bu kitabı çevirirken Müteferrika, aynı zamanda birçok eklemeye de yapmıştır. Kitap önsözü hariç 96 büyük boy sayfadır. 26 Ağustos 1729'da 1200 adet olarak basılıp üç kuruşa satılmıştır¹⁵⁰.

3.3.4.5. Tarih-i Hind-i Garbî

Dördüncü eser yazarı belirtilmediği için birçok kimse tarafından Kâtip Çelebi'nin olduğu kabul edilen, gerçekte Emîr Mehmed ibn Emîr Hasan ibn Sinan ibn Ahmed el-Niksârî el-Su'ûdî tarafından kaleme alınmış olan Batı Hind Adaları ya da Amerika'nın tarihinin anlatıldığı *Tarih-i Hind-i Garbî*'dir. Eser 1583'te Türkçe yazılmış ve padişah III.Murad'a sunulmuştur. Eserin asıl adı *Hâdis-i Nev* olup, İbrahim Müteferrika *Tarih-i Hind-i Garbî* adıyla andığı için daha çok bu isimle tanınmıştır¹⁵¹.

Kitapta geleneksel İslam coğrafya ve kozmoğrafya bilgisinin bir dökümü yapılarak, dünyanın üçte ikisini kaplayan okyanusların büyüklüğü, yeni ülkeler, bu ülkelerde yaşayan halklara ilişkin bilgilerle, Amerika'nın İspanyollar tarafından keşfedilmesi, 1492'den 1552'ye kadar Columbus, Balboa, Magellan, Cortes ve Pizaro tarafından yapılan keşifler, onların gezileri ve ilk 50 yılda başardıkları işler anlatılmaktadır. Müteferrika'nın ilk baskısını yaptığı eser 5+91 varak olup, Müteferrika'nın yaptığı "Batlamyus'a göre Heyet-i Âlem"i gösteren 13 resim bulunmaktadır. İlk resimli basma kitap olan *Hind-i Garbî*'de, yazma nüshasından farklı olarak, Amerika hakkında yazılmış yabancı bir kitaptan alındığı sanılan Batı Hint Adaları'nda ait hayvan ve bitkilerle de süslenmiştir. 5 Nisan 1730'da, 20*14 cm ebadında 500 adet basılmış üç kuruştan satılmıştır.¹⁵²

3.3.4.6. Tarih-i Timur-i Gürgân

Beşinci eser İbn-i Arabşah'ın *Tarih-i Timur-i Gürgân* (Timurleng Tarihi) dir. Hüseyin Murtaza Nazmizade tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan bu eser 18 Mayıs 1730'da 500 adet ve 129 sayfa olarak basılmıştır. Fiyatı üç kuruştur. Kitap biri Timurleng'in yaşamını ve yaptıklarını, diğeri de Sultan Kali'nin kısa yaşam öyküsünü anlatan iki kısımdan oluşmaktadır.

3.3.4.7. Tarih-i Mısır-i Kadim ve Mısır-i Cedid

Matbaada basılan altıncı eser *Tarih-i Mısır-i Kadim ve Mısır-i Cedid* (Mısır'ın Eski ve Yeni Tarihi) adlı Süheylî Efendi'nin yazdığı kitaptır. Kitap iki cilt olarak basılmıştır. Yazar

¹⁴⁹ Coşkun Yılmaz; "Hazerfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.259-333., Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.289.

¹⁵⁰ Topdemir; **a.g.e.**, s.42.

¹⁵¹ Remzi Demir-Murat Kılıç; "Tarih-i Hind-i Garbî'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı İle İlgili Düşünceler", **Osmanlı**, c.8, ss.355-371, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.362.

¹⁵² Remzi Demir-Murat Kılıç; **a.g.m.**, s.383.

Mısır'da kâtip olarak çalıştığından kolaylıkla ulaşabildiği yazmalardan yararlanarak oluşturduğu bu eserin birinci cildini o dönemde Kahire'yi yöneten Vezir Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir. Bu ciltte dünyanın yaratılışından 1515 yılına kadar geçen sürede Mısır tarihi anlatılmaktadır. Menfis valisi olan Osman Bey'e ithaf edilen ikinci cilt ise Osmanlı padişahı Sultan Selim Han'ın Çerkezleri Mısır'dan çıkarışı ve Selim Han ile onun görevlendirdiği paşaların yaptıkları işleri ve 1628'e kadar Mısır'a atanan valileri ve paşaların listesini vermektedir. 17 Haziran 1730'da 500 adet basılmıştır. Fiyatı üç kuruştur¹⁵³.

3.3.4.8. Gülşen-i Hulefa

Yedinci eser, Nazmizade Hüseyin Murteza Efendi'nin yazmış olan *Gülşen-i Hulefa* (Halifeler Tarihi) dir. Bu kitap *Hülefa-yı Abbasiye* olarak da anılmaktadır. Kitapta Babil halifeleri, Bağdat'ın kuruluşu ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından zapt edilişi, Osman'dan başlayarak Mahmud Han'ın selefi Ahmed Han'a kadar padişahların sıralanışı ve Osmanlı sultanlarının yaptıkları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. 16 Ağustos 1730'da büyük boy 130 sayfa olarak 500 adet basılan bu eser beş kuruşla satılmıştır¹⁵⁴.

3.3.4.9. Grammaire Turque

Sekizinci eser Johann Babtist Holderman'ın *Grammaire Turque ou Méthode Courte et Facile Pour Apprentre la Langue Turque*'dir. (Türkçe Grameri veya Türk Dilini Öğrenmenin Kolay Yolu) 1730 yılında basılan bu eser, Fransızlara Türkçe'yi kolay öğretmek amacını taşıyan bir gramer kitabıdır. Devlet Nazırı Cardinal de Fleuri'ye yazılan ithaf, önsöz, fasıl, doğru ve yanlış cetvelleri hariç dörder formadan oluşan 194 sayfalık bir kitap olup fiyatı üç kuruştur. Önceki baskılardan farklı olarak bu baskı Batılı tarzda yapılmış, başlık, baskı yeri ve tarihi içeren ayrı bir başlık sayfası eklenmiştir¹⁵⁵.

3.3.4.10. Usul el-Hikem fi-Nizam el-Ümem

Dokuzuncu kitap olan bu *Usul el-Hikem fi-Nizam el-Ümem* (Milletlerin Düzeni Hakkında Yöntemsel Düşünceler) adlı eserdir. 13 Şubat 1732 yılında 500 adet olarak basılan ve bir kuruşa basılan Müteferrika'nın yazmış olduğu bu eser, saray erkânına ve sultana Avrupa'da uygulanan yeni askeri eğitim ve düzeniyle, savaş teknik ve yöntemleri hakkında bilgi vermek ve bu yeni yapının orduya uygulanması için ikna etmek amacıyla yazılmıştır. Eserinde ayrıca haritacılığın önemini anlatarak bunun devlet adamları ve askerler için gerekliliğini vurgulamaktadır¹⁵⁶. Çok daha önemli yönü ise Müteferrika'nın burada Türklerin batılılara karşı gerilemelerinin nedenlerini belirlemek amacıyla batı uluslarının tarihlerini, askeri teşkilatlarını, savaş yöntemlerini ve devlet biçimlerini inceleyerek Osmanlı yapısında

¹⁵³ Franz Babinger; **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu-Michael Kiel, İstanbul 2004, s.73.

¹⁵⁴ Babinger; **a.g.e.**, s.73.

¹⁵⁵ Sabev; **a.g.e.**, s.200.

¹⁵⁶ Şen; **a.g.e.**, s.155-161.

oluşmuş çarpıklıkların nedenlerini ve yapılması gereken ıslahatların tartışması ve devlet ileri gelenlerinin gerekli adımları atmalarını sağlamaya çalışmasıdır¹⁵⁷. Zaten Müteferrika da çalışmasını Sultan I.Mahmut'a bir ıslahat projesi olarak sunmuştur.

3.3.4.11. Füyuzat-ı Mıknatısiye

Onuncu kitap, yine Müteferrika'nın çevirdiği 1721'de Leipzig'de basılmış pusulanın faydalarını ve nasıl kullanılacağını açıklayan *Füyuzat-ı Mıknatısiye* (Pusulanın Yararları) adlı eserdir. Manyetik dalgaları konu alan bu kitapçık, mıknatısın kendini dünyanın kutuplarına yönlendiren, demiri çeken, demire ve çeliğe gücünü ileten manyetik gücünü ve mıknatısın iğnesinin yapısını anlatmakta, mıknatısın bulunduğu her hangi bir yerden enlem ve boylamları nasıl belirleyebildiğini açıklamaktadır. İbrahim Müteferrika, kısmen felsefe kitaplarından bölümler alarak büyük ölçüde ise Latince bir kitapçıktan bölümleri Türkçe'ye çevirerek düzenlemiş ve yayına hazırlamıştır¹⁵⁸. 27 Şubat 1732 yılında 500 adet basılan bu kitabın satış fiyatı da bir kuruştur.

3.3.4.12. Cihannüma

On birinci kitap Kâtip Çelebi'nin bir coğrafya ve tarih kitabı olan *Cihannüma* adlı eserdir. Müteferrika, bu çalışmayı yayımlamaya karar verdiğini I.Mahmut'a bildirmiş ve bu karara çok sevinen padişah III.Ahmed'in vermiş olduğu matbaa iznini yenilemiştir. Yenileme fermanında Müteferrika'nın ortağı olan Said Efendi'nin matbaa ile ilgisini kestiği ve aralarındaki ortaklığın feshedildiği anlaşılmaktadır. Bundan sonraki 5 yıl matbaayı Müteferrika tek başına yönetmiştir. 3 Temmuz 1732'de 500 adet basılan kitabın fiyatı 44 kuruştur.

Kitabın yazma aslının tamamı basılmamış, buna karşılık Müteferrika eklemeler yapmıştır. Burada Kopernik, Descartes ve Galilei'nin görüşleri anlatılmış, yerin Güneş çevresindeki dolanımına ilişkin bilgiler verilmiştir. Kitapta 40 kadar harita, şekil, coğrafya ve kozmoğrafyaya ilişkin ekler, 22 sayfalık da genel indeks bulunmaktadır. Harita ve şekillerin bir kısmı İbrahim Müteferrika tarafından yapılmış, bir kısmı da asıl eserden aktarılmıştır. Şekil ve haritaların bazıları Ahmed-ül-Kırımî, bazıları da Mıgırdiç Galatavi, bir tanesi de Tophaneli İbrahim tarafından yapılmıştır. İbrahim Müteferrika, Şeyhülislam Damadzade

¹⁵⁷ Niyazi Berkes; "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", **Bellekten**, c. XXVI, sayı 101-104, TTK., Ankara 1962, ss.715-737., s.718-719.

¹⁵⁸ Şahap Demirel; "İbrahim Müteferrika'nın Füyuzat-ı Mıknatısiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı, **D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan**, ss.265-330, Ankara 1982, s.266-267. Coşkun Yılmaz; "Hazerfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.259-333., Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.274.

Ebülhayr Ahmed Efendi'nin, Katip Çelebi'nin yazısı ile olan müsveddeleri kendisine verdiğini ve basılması için teşvik ettiğini önsözde şükranla belirtmektedir¹⁵⁹.

3.3.4.13. Takvîm el-Tevârîh

On ikinci kitap *Takvîm el-Tevârîh* (Kronoloji Cetvelleri) adlı bir tür padişahlar tarihi niteliğini taşıyan eserdir. Yazarı yine Katip Çelebi'dir. Bu kitap ilk insanın yaratılışından başlayarak, Hazret-i Muhammed'in hicretine kadar 6216 yıl geçtiğini belirterek, söz konusu olan dönemleri ve olayları Hazret-i Muhammed'in hicretinden önceki yıllar için ayrı, hicretten sonrakileri de hicri yıllara göre ayrı göstermektedir.

Bundan sonraki kısımlarda ise halifelerden, Müslüman meliklerden, onların sülalelerinden, genel olarak saltanatlarından bahsetmekte ve Osmanlılara geçerek, Osmanlı ailesinden gelen padişahların cetvellerini vermektedir. Ayrıca, sadrazamlar, müftüler, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, devletin önemli mevkilerini işgal etmiş kişiler, önemli bilginler ve şehzadeler hoca olarak tayin edilen lalalardan da bahsedilmiştir. 14 Haziran 1733 yılında 500 adet basılan bu kitabın fiyatı da üç kuruştur¹⁶⁰.

3.3.4.13. Kitâb-ı Târîh-i Nâimâ

On üçüncü eser ise *Kitâb-ı Târîh-i Nâimâ'dır*. (Naima Tarihi) Naima tarafından Türkçe olarak yazılmış bir Osmanlı tarihi olan bu kitap, dörder forma halinde, biri 701 ve diğeri de 771 sayfa olmak üzere iki cilt olarak düzenlenmiş ve her bir cilt 500'er adet basılmıştır. Müteferrika kitabın mukaddimesinde, siyasetin tanımı, tasnifi ve kaynağıyla ilgili düşüncelerini ifade etmiştir. Devleti düzen ihtiyacının ortaya çıkardığı bir teşekkül olarak gören öncelikle bir arada yaşamının zorluğu ve bunun oluşturduğu siyasi yapılanma şekillerini anlatmıştır¹⁶¹. Kitap; devletlerin doğuşu, yükselişi ve düşüşü üzerine ileri sürülen felsefî düşüncelerden başlayarak, tarih kitaplarının okunmasının her sınıf halkın yükselmesine çok yararlı olduğunu belirterek, çeşitli durumların analizini vermektedir. Kitap aynı zamanda 1000 yılından itibaren Osmanlılardaki olayları betimleyerek 1659 senesinde son bulmaktadır. Basım tarihi 1734'tür. Fiyatı 75 franktır.

Bu kitabın sonunda Müteferrika, matbaasında basımını yaptığı kitapların isimlerini ve baskı sayılarını cetvel şeklinde vermiştir. Burada ilginç olan yön Türkçe-Fransızca gramer kitabının bu cetvelde yer almamasıdır. Bu durum matbaanın maddi bakımdan sıkıntıya düştüğünün göstergesi olabilir. Ancak basım yapılmamış olmasının asıl nedeni hakkında bilgi bulunmamaktadır¹⁶².

¹⁵⁹ Adnan Adıvar; **a.g.e.**, s.171.

¹⁶⁰ Topdemir; **a.g.e.**, s.47-48.

¹⁶¹ Fikret Sarıcaoğlu-Çoşkun Yılmaz; **Müteferrika Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası**, Esen Ofset, İstanbul 2008, s.69.

¹⁶² Topdemir; **a.g.e.**, s.49.

3.3.4.14. Târîh-i Râşid

Matbaada basılan on dördüncü eser Râşid Efendi'nin tarih kitabıdır. Râşid Efendi *Târîh-i Râşid* adlı kitabına Naima'nın bıraktığı yerden başlamış 1660-1721 yılları arasındaki olayları anlatmıştır. Onu takip eden Çelebizâde'nin 1728 yılında biten tarihi de *Târîh-i Râşid* ile birlikte basıldı. 17 Şubat 1741'de basılan kitabın fiyatı sadece ciltli ve çerçevesi kırk, bu şekilde olmayanlar otuz kuruştur¹⁶³.

3.3.4.15. Târîh-i Asım

İbrahim Müteferrika'nın matbaada bastığı on beşinci kitap, *Târîh-i Râşid*'e ek olarak tasarladığı Çelebizade Asım Efendi'nin yazmış olduğu *Târîh-i Asım*'dır. Çelebizade, Râşid Efendi'nin bıraktığı tarihten başlayarak, 1721-1728 yılları arasındaki olayları ele almıştır. 17 Şubat 1741'de basılan 316 sayfalık kitabın fiyatı, *Târîh-i Râşid* ile birlikte ciltli 40, ciltsiz 30 kuruştur¹⁶⁴.

3.3.4.16. Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna

Matbaada basılan on altıncı eser *Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna* (Bosna Savaşlarının Durumu) adlı, Bosna eyaletindeki askeri hareketleri anlatan Türkçe 62 sayfalık küçük bir kitaptır. 19 Mart 1741 yılında basılan bu kitap, İmparator Charles III'ün saltanatı sırasında Bosna'ya giren Avusturyalılara karşı Türklerin savaşları ve zaferlerini anlatmaktadır. Yazarı Bosnalı Ömer Efendi'dir¹⁶⁵. Fiyatı 6 franktır.

3.3.4.17. Kitâb-ı Lisân el-Acem el-Müsemmâ bi-Ferheng-i Şuûri

Müteferrika'nın matbaasında bastığı on yedinci ve son kitap yine bir sözlüktür. Şuûri Hasan Efendi'nin *Kitâb-ı Lisân el-Acem el-Müsemmâ bi-Ferheng-i Şuûri* adlı Acemce-Türkçe sözlüktür. 1 Ekim 1742 yılında biri 454 diğeri de 451 olmak üzere iki cilt halinde basılmıştır. Fiyatı 120 frank, ciltli ve tezhipli 150 franktır.

Kaç nüsha basıldığı bilinmeyen bu kitabın basım işiyle fiilen İbrahim Müteferrika uğraşamamıştır. Bu sıralarda 68 yaşına gelmiştir ve çalışacak gücü yoktur. Bundan dolayı kitabın basım işini kendisinin yetiştirdiği İbrahim adında birisi üstlenmiştir. Bu tarihten sonra, ölünceye kadar başka kitap yayımlayamamıştır¹⁶⁶. Müteferrika'nın bastığı bütün eserler bunlardır. Müteferrika aynı zamanda dört tane de harita basmıştır. Bunlar, Marmara, Karadeniz, İran ve Mısır haritalarıdır.

Marmara Haritası: Şimşir üzerine kazılmış, 19*48,5 cm boyutlarında olup, 1719-1720 tarihini taşımaktadır. Üzerinde “*Benim devletlû efendim, eğer fermanınız olursa daha büyükleri yapılır.*” sözleri yazılıdır.

¹⁶³ Fikret Sarıcaoğlu-Çoşkun Yılmaz; **a.g.e.**, s. 350.

¹⁶⁴ Gerçek; **a.g.e.**, s.86.

¹⁶⁵ Ömer Bosnavî; **Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

¹⁶⁶ Gerçek; **a.g.e.**, s.87-88.

Karadeniz Haritası: 65*95 cm boyutlarında, 1724-1725 tarihinde basılmış olan bu haritayı İbrahim Müteferrika, Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunmuştur.

İran Haritası: İran'ın çevresini ve bölgelerini gösteren bu harita, 1729-1730 yılında basılmıştır.

Mısır Haritası: Haritanın varlığı kuşkuyla olmakla birlikte Babinger böyle bir haritanın varlığından söz etmektedir¹⁶⁷.

3.3.5. Müteferrika'dan Sonra Matbaanın Durumu

1742'de yayınlan *Ferheng-i Şuuri* ile Müteferrika devri basın ve yayıncılığı sona ermiş, bu eserin basılmasından üç yıl kadar sonra vefat eden İbrahim Müteferrika'nın terekesinde, bastığı eserlerin pek çoğu satılmamış olarak bulunmuştur¹⁶⁸.

İbrahim Müteferrika'nın ölümünden iki yıl sonra, 1747 yılında bizzat kendisinin yetiştirdiği, yukarıda adı geçen ve Rumeli Kadılarında olan İbrahim Efendi ve onun kendisine ortak yaptığı Anadolu kadılarında Ahmet Efendi, I.Mahmut'a başvurarak, bir fermanla matbaa iznini kendi adlarına yenilemişlerdir. Ancak yaklaşık yedi yıllık bir süre daha matbaayı faaliyete geçirememişlerdir. 1754 yılında III.Osman matbaa iznini aynı kişiler adına bir kez daha yenilemiştir. Bu kez matbaayı faaliyete geçirmeyi başaran İbrahim ve Ahmet Efendiler *Vankulu Sözlüğü*'nü 1755-1756 yılları içerisinde basmayı başarmışlardır. Ancak bundan başka bir yapıt yayımlayamamışlardır¹⁶⁹. Matbaa bu tarihten 1783'te I.Abdülhamid'in tekrar canlandırma girişimine kadar faaliyet göstermemiştir.

3.3.6. İlmî Faaliyetler ve Matbaanın Yansıması

Genel olarak Osmanlı medreselerinde din ağırlıklı eğitim verilmesinden ötürü medreselerin müfredatında pozitif bilimlerin yeri ve ayrılan ders saati oldukça sınırlıydı¹⁷⁰. Dolayısıyla bu durum kitap piyasasında tarih, coğrafya, fizik ve astronomi ile ilgili konulara dair kitap sayısının da sınırlı olmasına neden olmaktadır. Damat İbrahim Paşa ve III.Ahmed'in desteklediği tercüme faaliyetleri, kütüphaneler ve matbaa bu bilimlere gösterilen ilginin artmasında etkili olmuştur. "*Vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesbi ittıla ederek kabili tatbik olanların takriri*" fikrinden hareket eden zihniyetin bu faaliyetlerinin temelinde geleneksel çözüm yollarının sonuç getirmediği Osmanlı'nın sıkıntılılarına karşı değişen dünyayı tanımlayarak devletin ihtiyaçlarını teşhis etmek ve bu doğrultuda Osmanlı

¹⁶⁷ Kun; **a.g.m.**, s.900.; Babinger; **a.g.e.**, s.19.

¹⁶⁸ Hidayet Nuhoğlu; "Müteferrika Matbaası Ve Bazı Mülahazalar", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.211-225, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.213.

¹⁶⁹ Topdemir; **a.g.e.**, s.50.

¹⁷⁰ Cahit Baltacı; "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", **Türkler**, c.11, ss.446-462, Ed. H.Celal Güzel-K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 451-453.; Ekmeleddin İhsanoğlu; "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.1, ss.221-359, s.248-249

aydınlarının bakış açısını olgunlaştırmak vardı. Matbaanın faaliyete geçmesi her ilmin ilgili kişilerce okunması gerektiğini anlayışına yönelik bir karşı çıkışı ifade ettiği gibi neşredilen kitapların muhteviyatı da geleneksel bilgi edinme anlayışına yönelik önemli bir değişimin ortaya çıkışını göstermektedir.

Özel kitap koleksiyonlarında basma eserlerin miktarı matbaanın faaliyetleri ile giderek artmakla birlikte, yazma eserlere nazaran Müteferrika baskılarının fiyatı oldukça yüksek olmasından ötürü daha çok üst düzey devlet adamları, devlet memurları, ulema mensupları ve maddi durumları yüksek askerî mensuplar tarafından satın alınmıştır. Sadece İstanbul’da değil imparatorluğun diğer yerlerinde de kitapların baskılarının çıktığı andan itibaren rağbet görmesi matbaa yayınlarına gösterilen ilgiyi göstermektedir. Aynı şekilde ulema mensuplarının meslekleri gereği daha çok yazma eserler kullanmalarına karşın basma eserlere ilgi göstermiş olması ulemanın matbaaya karşı önyargı duymadığını göstermektedir¹⁷¹.

Basılan kitapların toplam baskı adedi bakıldığında ise, 12.000, 12.500, 12.700, 13.200 gibi biraz abartılı rakamlar verilmektedir. Genel olarak 500 adet basılan kitapların toplam adedi 8.500 gibi bir rakamı ortaya çıkarmaktadır ki bazılarının 1000 adet basıldığı düşünülse dahi bu sayının 10.000–11.000 olması gerekmektedir. İbrahim Müteferrika’nın tereke defterinde kaydedilen ve vefatına kadar satılamayan kitap adedi 2.981 olup, bu durumda 1729-1746 tarihleri arasındaki basılan kitapların bir kısmının hediye edildiği göz önünde bulundurulsa dahi dörtte üçünün satıldığı anlaşılmaktadır¹⁷².

Bu rakamların başarisı farklı yorumlara açık olmakla birlikte dönemin yapısı ve okur-yazar oranı göz önüne alındığında olumlu değerlendirilmesi gerektiği gibi matbaanın kurulmuş olması ve basılan eserlerin nitelikleri XVIII. yüzyıl Osmanlı entelektüel dünyasında yaşanan değişimin somut örneği olarak değerlendirilmelidir.

¹⁷¹ Sabev; a.g.e., s.278, 282.

¹⁷² Sabev; a.g.e., s. 289-290.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA SANAT VE EDEBİYAT

4.1. Mimari

4.1.2. Üslup

XVI. yüzyılda Sinan'ın meydana getirmiş olduğu klasik üslup, onun yetiştirdiği öğrenciler tarafından XVII. yüzyıl sonlarına kadar etkisini göstermiştir. 1663 yılında tamamlanan İstanbul'daki Yeni Cami, Sinan üslubuyla yetişen kuşağın son büyük eseridir. XVII. yüzyıl Osmanlı mimarisinin, XVIII. yüzyıldaki görüntüsü oldukça değişik özellikleri ihtiva etmektedir. XVIII. yüzyılda Batı ile özellikle 1669'da yapılan ticaret anlaşması sonucunda sadece ticarî alanda değil sosyal hayatta da etkili olan Fransa ile ilişkilerin gittikçe artması, mimari alanı da etkilemiştir. Fransa'nın etkisi yanında, Lale Devri'nin tüm yapılarında Avrupa'nın barok ve rokoko üsluplarının etkileri de görülmektedir. III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'nda yaptırdığı bölümlerdeki boyalı bezemeler, meyve dolu çanaklar, sepetler, çiçekli vazolar Avrupa rokokosunun tanıdık motifleridir¹.

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Sinan'ın ciddi üslubundan giderek uzaklaşan mimaride Sultan III. Ahmet (1703-1730) zamanlarından başlayarak farklı bir üslup ortaya çıkmıştır. Bu dönemki anlayış eski ile yeninin, yerli ile yabancı geleneklerin bir arada kullanıldığı melez bir mimari anlayışı sergilemektedir. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren daha ziyade dekorasyon alanında kalan, bu yeni üslubun başlıca özellikleri İstanbul yapılarında en etkin biçimde görülmektedir. Eserlerde gösteriş ve debdebe hâkim olup, yeni formlar, yapı çeşitleri tasarımlar, renkler ve süsleme üslupları gelişmiştir.

XVIII. yüzyılda yeni mimari ve mimaride bezeme anlayışının en çarpıcı örnekleri sivil mimaride görülecektir. III. Ahmed döneminde Haliç ve Boğaziçi kıyılarına serpiştirilen köşk ve yalılar, özellikle iç mekânlarında, zengin bir barok-rokoko bezeme sanatının örneklerini sergileyeceklerdir. Bu yalnız Topkapı Sarayı'na her padişahın kendi döneminde eklediği pavyon ve köşklere değil, saray dışında elit tabakanın yaptırdığı evlerde de görülecektir. Bu yapılarda yeni bir bezeme üslubu dikkati çekmektedir. Daha doğrusu yapı duvarlarını süsleyen kalemleri artık yeni bir programa uyumuş ve duvar resimlerine dönüşmüştür. Yüzyıllardır Osmanlı yapılarının duvarlarında görülen bitkisel ve geometrik motiflerin yerini barok ve rokoko motiflerden oluşan kompozisyonlar almıştır. Daha da ilginç olan, bunların arasına yerleştirilen manzara kompozisyonları ve natüromortların yeni bir resim dalının habercisi olmasıdır. Bu tür resimlere karşı ilginin III. Mustafa dönemine rastladığı

¹ Günsel Renda, "Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat", **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları., Ankara 2002, s. 266.

bilinmektedir. Bebek'te 1750 yılında yapılmış Kavafyan Konağı'nda tavan eteklerini dolayan şeritlerde köşkler, çeşmeler ve bahçelerden oluşan manzara kompozisyonları vardır². Önce Topkapı Sarayı ile İstanbul köşk, yalı ve konaklarında görülen bu duvar resimleri, aynı zamanda Anadolu ve Balkanlar'a da yayılmıştır. Ne ilginçtir ki, bir iki küçük istisna dışında İstanbul camilerinde az görülen manzara kompozisyonuna karşın Anadolu ve Balkanlar'da duvarlarında başta manzara olmak üzere resimler bulunan pek çok cami vardır³.

Türk Baroğu Batı'dan esinlenmekle beraber bazı hususlarda kendisine has birtakım ana çizgilerden de pek vazgeçememiştir. Süslemenin yabancılaşmasına karşılık yapı sanatında ülkeye has bir zevkin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu nedenle XVIII. yüzyılda Osmanlı mimarisindeki Batı'dakinden biraz daha farklı olan Barok sanatına "Türk Baroğu" denilmiştir.

Yaklaşık 1730–1740 yıllarına doğru başlayan bu yeni sanat akımı gittikçe güçlenmiş ve bu yeni gelişmede yabancı asıllı mimarların rolleri de büyük olmuştur. Osmanlı kültürünün de Türk ve Müslüman asıllı mimarlardan oluşan hassa mimarlığı müessesesi devam etmekle beraber XVIII. yüzyılın sonlarına doğru yabancı asıllı mimarların hâkimiyet kurdukları görülür. Önceki dönemde reayadan olan yapı ustaları çalıştıkları eserlerde klasik Türk sanatının prensiplerine bağlı kalıyorlardı. Hâlbuki Türk Baroğu Dönemi'nde bu ustalar Batılı prensiplere daha sıkı bir surette bağlanmışlardı. Şüphe yok ki bu hususta sarayın, ileri gelenlerin ve hatta halkın zevki de böyle bir sanatı tercih ediyordu. Yalnız hünkâr saray ve kasırlarında değil, Anadolu ve Rumeli'nin ayan konakları ile evlerinde bile bu akım yapı kalfalarının ellerinde şekillenmişti. Bu yeni estetiğin hâkimiyeti o denli güçlü olmuştur ki küçük sanatlarda bile kendisini belli etmektedir. Kitap ciltleri, el yazmalarındaki tezhip sayfaları ve fermanların tezhipli başlıkları Barok sanat akımının açık belirtilerine sahiptir⁴.

4.1.2. İmar Faaliyetleri ve Başlıca Mimari Eserler

Gerek uzun süren savaşların ekonomik ağırlığı gerekse saray erkânının Edirne'de ikamet etmeyi tercih etmesi İstanbul'un alt yapısının ve imarının ihmal edilmesine neden oldu. Ayrıca 1648 ve 1690'larda yaşadığı iki büyük deprem ve çıkan pek çok yangının da etkili olduğu harap ve bakımsız haldeki İstanbul için III.Ahmed'in İstanbul'a dönmesi yeni bir dönemi başlattı⁵. Bu yeni dönemi Nedim şu sözlerle ifade etmiştir;

² Günsel Renda; **a.g.m.**, s. 267-268.

³ Rüçhan Arık; "Sanatta Batılılaşma Sürecinde Balkan-Anadolu Beraberliği", **Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 May 2000, Şumnu-Bulgaristan)**, c.I., ss.71-75., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.72.

⁴ Semavi Eyice; "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", **Türkler**, c.15, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.286-287.

⁵ **Raşid Tarihi**, c.V., s.160; Fatma Ürekli; **İstanbul'da 1894 Depremi**, İletişim Yayınları, 1999, s. 12-13.

*“Cihân-ı köhneyi lûtf-u keremle eyledi tâ'mîr
Sipihri kaldı sa'y ü ihtimâmı pîr iken bernâ
Sîtanbul'un hele her cânibin reşk-i behişt etdi
Bu da'vâya delil olur mu Sa'd-âbâddan a'lâ”*⁶

III.Ahmed 1704 yazında Topkapı'dan ayrılıp yazı Haliç'teki Karaağaç ve Tersane has bahçelerinde geçirmeye karar verince her iki binada tamir yapıldı, 1707'de birkaç yol, köprü ve iskele inşa edildi. 1710 yılının sonuna doğru da surların bakım ve onarımı, su yolu ve yol yapımı hız kazandı⁷.

Bu dönemde başlayan has bahçelerin yeniden düzenlenmesi işi 1718'den sonra artarken yeni has bahçelerin de yapılmasına başlandı Buna sadece saray değil, devrin önde gelen devlet adamları ve saray yöneticileri de katıldı. Has bahçelerin yanı sıra 1718-1728 yılları arasında padişah ve yakınları çeşitli saraylar yaptırdı. 1718'de Kandilli Sarayı ve bahçesi imar edildi, Zeyrek'te Ayşe Sultan Konağı, Fatma Sultan Konağı ve Valide Sultan Konağı tamir edildi. 1719'da İbrahim Paşa darülhadis ve sebil yaptırılırken, Çırağan Sarayı'nın inşasına da başlandı ve 1720'de tamamlandı. 1720'de ayrıca Tersane ve Hasanpaşa sarayları onarılıp Kâğıthane imarı ile ilgilenildi. Hüsrevâbâd bahçesi, havuzlar, Şevkâbâd, Kasr-ı Neşat, Kasr-ı Cihan, Hurremâbâd, Havrâbâd, Nev-Peydâ Kasırları tamamlandı. Çubuklu ve Havuzbahçe'ye çeşme ve havuz, Sadrazamın Damadı Mehmed Paşa'nın sahilhanesinin genişletilmesi üzerine Ortaköy'de İbrahim Paşa tarafından evler, dükkanlar ve Ortaköy Camii yapımı 1721-1722 yılları arasında yapılan imar faaliyetlerindedir⁸.

Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından eşi Fatma Sultan'a hediye olarak yaptırılan Beşiktaş Sarayı'nda dönemin ilk lale eğlencesi ya da lalezar seyranı olarak kabul edilen ilkbahar ziyafeti 26 Nisan 1720'de, Padişah III.Ahmed için düzenlendi. Padişah, bir hafta boyunca, damadı İbrahim Paşa'nın sarayında harem halkıyla birlikte konuk oldu ve bu süre boyunca türlü eğlenceleri ve gösterileri izledi. 5 Mayıs 1721'de ise aynı yerde 10 gün süren o yılın lale eğlenceleri yineleni⁹.

Şehir genelinde çok yönlü imar faaliyetleri devam ederken birkaç kasaba ve köy dışında kendi doğal örtüsüyle kaplı olan Boğaziçi'nin iki kıyısındaki elverişli koylara, çeşmeler ve mescitler yapılarak buraların iskâna açılması öngörüldü. Rical ve ulema için yalı arsaları ayrıldı ve İstanbul kültürünün Boğaziçi'nde yeni bir gelişme alanı bulmasına olanak

⁶ Nedim, **Divan**, Yay.Hz. Muhsin Macit, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s.135.

⁷ Semavi Eyice ; “İstanbul Tarihi Eserler”, **İ.A.**, c.5/2, ss.1214/44-144, MEB Yayınları, s.1214/85-97.

⁸ Ayda Arel; **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 33-34; İstanbul'un çeşitli yerlerinde yapılan yazlık ve kışlık saraylar şairler tarafından da sıkça bahsedilmiş ve övülmüştür. Bkz. İrfan Aypay; **Lale Devri Şairi, İzzet Ali Paşa**, İstanbul 1998, s. 40.

⁹ Necdet Sakaoğlu; “Lale Devri'ne Genel Bir Bakış”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.17-24, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.17.

sağladı. Korular bakıma alınırken, yalı ve köşk bahçeleri çiçek tarlaları ve lalezarlarla bezendi. “Nefes-i İstanbul” denen sur içi semtlerinin yangın alanlarını ve eski hayır kurumlarını onartmaya vakıf bütçeleri yetmediğinden kent zenginlerinden ve rical takımından, hazırlanan bir deftere göre para toplanarak bir onarım kampanyası başlatıldı. Bu kapsamda, Eminönü civarında oturan Museviler, sokak ve çarşıları kirlettikleri, Müslümanlara içki sattıkları gerekçesiyle semtten çıkarıldılar ve kenar mahallelere iskân edildiler. Yangın geçiren Kız Kulesi yeniden inşa edildi. Harap durumdaki Yalıköşkü-Demirkapı kesimi saray surları onarıldı. Akmayan çeşmeler, işlevini yitirmiş imaretler, Hocapaşa'daki eski eserler, Baltacılar Ocağı yenilendi. Depremlerde yer yer yıkılmış olan Yedikule-Eğrikapı arası kara surları onarıldı. Beşiktaş-Kabataş arasına rıhtım inşa edildi¹⁰.

Aynı mekânda sürekli oturmaktan ve eğlenmekten bıkan padişah ve sadrazam, Boğaziçi'nde ve Haliç'te keşfettikleri ve her güzel noktaya yeni bir köşk, bahçe ve havuz yaptırmak gibi bir tutkuya ortak oldular. Boğaziçi'nin hoşça giden yerleri sahiplerinden zorla alınarak geniş bahçeli yalılar, sahil saraylar yapılmaya başlandı. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'ten getirdiği XIV. ve XV. Louis üsluplarında park, bahçe, köşk ve saray resimleri ve krokileri çok beğenildi. Yine onun sunduğu layihadaki Avrupa'nın teknik ve toplumsal gelişmişliğine ilişkin açıklamalar da İbrahim Paşa'yı çok etkiledi. Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi sefaretnamesinde Fransa'da gördüğü saraylar ve bahçe düzenlemelerinden “... Bahçe temaşasına azimet ettik. Evvela bir havza geldik ki, etrafi bülend ve bâlâ-kad eşçâr ile muhad idi. Vasat-ı havzda bir fevvaresi var, mızraktan kalın su feverân ederdi. Ve ol bülend eşçârdan bir iki adam boyu yukarı çıkardı....ve bir havuz dahi gördük ki firâzdan nişibe müteveccih münakkaş mermerlerden merdiven etmişler. Sular aktıkça kademeler mestûr kalmaklayekpâre sudan bir merdiven görünür ve ceste ceste Fevvaireler koymuşlar ve ejder ağızları yapmışlar. Bir hâlet-feza ile cereyan ederdi ki bizzarure rüyeti hâlet-feza idi” şeklinde bahsetmekteydi¹¹. Damad İbrahim Paşa 1722'de Sadabad kasırlarını yaptırırken XIV. Louis'nin saraylarıyla kıyaslanabilecek planlar hazırlattı, sarayları Fransa'daki gibi çiçekler ve fiskiyeli havuzlarla donattı¹². Buradaki derenin mecrası değiştirilerek, mermer rıhtımlı ve setli bir kanal (Cetvel-i Sim) yapıldı. Cetvel-i Sim'de setler hizasında çağlayan gibi akan kanalın üzerinde biri ejderhalı üç fiskiye, kanalın yanlarına iki çeşme yerleştirilmiş, etrafına

¹⁰ Mustafa Cezar; “Osmanlı'da Yenilik ve Değişim İçerikli İlk Hareket ve Oluşumlar”, **Osmanlı'nın Dış Dünyaya Bakışı 3 Aralık 1999 Seminer Bildirileri**, ss.1-15, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 2003, s.12-13.

¹¹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **Fransa Sefaretnamesi**, Yay.Hz. Abdullah Uçman, İstanbul 1975, s. 150 vd.

¹² Hem mimari hem de çevre düzenlemesi adına önemli yenilikler içeren bu yapılaşma, aynı zamanda sosyo-kültürel bir girişim olarak da nitelendirilmektedir. İlk kez Osmanlı içerisinde elit bir üst-yönetici çevre yaratma isteğini kendini göstermiştir. Bkz.: Zafer Sağdıç; “Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekan Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri”, **Türkler**, c.15, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 215.

büyük küçüklü köşkler yapılmıştır. Bu eğlence yerini bir an önce bitirilmesi için işçiler ramazanda ve bayram günlerinde de çalıştırıldı. Cetvel-i Sim gezinti kanalı haline getirilmiş, halkın da buraya ilgi göstermesi için bazı tedbirler alınmış ve kolaylıklar sağlandı. Sarayın bu faaliyetinin Kâğıthane'yi şenlendirmeye yetmeyeceği anlaşılınca devlet adamlarından iki yüzü aşkın kişiye bölgeden arsalar verilerek Boğaz'da ve Haliçte kendilerine tahsis edilen arsalarla yalı ve köşk yapmaya teşvik edildiler¹³. Avrupa'dan, Anadolu'dan ve İran'dan gelen mimarlar, mermer ustaları, tezyinatçılar bölgede Versailles üslubundan İsfahan tarzına çok değişik eserler ortaya koymaya başladı.

Devlet adamları, ulema ve zengin soylular, İbrahim Paşa'nın damatları Kethüda Mehmet Paşa Ortaköy'de, Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa Anadoluhisarı'nda, oğlu Mehmed Paşa Hocapaşa'da yeni saraylar yaptırdılar. Çubuklu'da, Vefa bahçelerinde çok özenli mekânlar inşa edildi. Bunların iç dekorları ve örgütleri, Fransız sarayı resmi kimliğini ve kışlık mekân olma özelliğini korurken padişah ve haremi için, Salıpazarı'nda Emnabad, Ortaköy-Kuruçeşme arasında Hümayunabad, Kuruçeşme'de Kasrı Süreyya, Defterdar Burnu'nda Neşatabad(1726), Çengelköy'de Bağ-ı Ferah, Üsküdar'da Şerafabad ve diğer köşklere inşa edildi¹⁴. Bunlar da Doğu'nun ve Batı'nın tezyinat modalarına göre kalem işi resimler, mermer kaplamalar, yıldızlı ahşaplarla bezeniyordu. Karaağaç- Eyüp Valide Sultan yazlık sarayları da onarıldı. Patrona Halil isyanıyla tahta çıkan I. Mahmud Sadabad ve bölgedeki kasırların boşatılması ve yıkılması için ferman çıkartmış ve üst düzey yöneticilere ait olan yüzyetmiş ev bu fermanla yıkılmıştır¹⁵.

İsyanın ileri gelenlerinin bertaraf edilmesi ve tam anlamıyla otoritenin sağlanmasından sonra 1733-1734 yıllarında III.Ahmed dönemindeki mimari faaliyet takip edilerek saray ve maiyetiyle pek çok devlet adamı has bahçelerin yapılmasında rol aldılar. I.Mahmud döneminde Saray Burnu'nda Mahbubiye Sarayı ve I.Mahmud'un annesi Saliha Valide Sultan için Ferhaafeza Kasrı inşa edildiği gibi 1730 isyanında hasar gören Sadabad, Neşatabad, Çırağan, Emnabad, Davudpaşa, Tersane ve Üsküdar kasırları onarıldı. 1740'dan sonra ise Beşiktaş Sarayı'nda Cirid ve İftariye Kasırları, Mehmed Emin Paşa tarafından Anadolu ve Küçüksu'da iki kasır, Nevabad, Kanlıca'da Mirabad sarayları inşa edildi¹⁶. I.Mahmud dönemindeki bu sahil sarayı faaliyetleri Boğaz kıyılarının en yoğun gelişme devri olduğu gibi

¹³ Muzaffer Erdoğan; **Lale Devri Baş Mi'marı Kayseri'li Mehmed Ağa**, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s.7.; "Mübarek ola Sultan Ahmed'e devletle Sadabad" diyerek ismini ve bitiş tarihini Damad İbrahim Paşa vermiştir.Bkz. Ahmed Refik; **Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul**, Kitabevi, İstanbul 1998, s.30.

¹⁴ Şerafabad'ın inşası için Nedim " Bu mısırâla Nedimâ söyledi tarih-i itmamin, Bu şehri mâi ile Sultan Ahmed eyledi sîrâb" dizeleriyle tarih düşmüştür. Bkz. Ahmed Refik; **a.g.e**, s.121, 154.

¹⁵ 1730'da Patrona Halil ayaklanması ile yıkılan kasırlardan biri olan Sadabad 1740 yılında tamir edilmiş, 1863'te yerine Batı'nın ampir üslubunda iki katlı, büyük kubbeli bir saray yaptırılmıştır. Ancak bu saray da 1941'de yıkılacaktır. Bkz. Oktay Aslanapa; **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004, s.432. Sakaoğlu; a.g.m., s.19.

¹⁶ Hamadeh; **Şehr-i Sefa**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 53-54.

bir diğer özelliği de Avrupa yakasının daha fazla tercih edilmeye başlandığı dönem olmasıdır.

III.Ahmed devrinde ahşap malzemenin kullanılması, dolma ve çatma tekniği ile haftalarla ifade edilebilecek kadar kısa bir sürede inşa edilebilmişlerdir. Bu dönem inşa edilen kasırlarda iki pencere arası mesafe azalarak üst pencereler ince ve uzun bir hal almışlardır. Barok ve Rokoko üslubunun etkisi ve toplumsal sosyal yaşantının değişmesi ile birlikte alt pencerelerde camlı çerçeve daha sık kullanılırken, III. Osman döneminde üst pencere giderek fonksiyonunu yitirmeye başlamıştır¹⁷.

I. Mahmut döneminde, mimaride bezemedeki farklılaşmanın yanı sıra, XVI. yüzyıldan gelen klasik, simetrik düzenlemelerin yavaş yavaş değiştiği gözlenebilmektedir. Artık yabancı etki kendini belli etmeye yoğun bir şekilde başlamıştır. Bu durum III. Osman (1754–1750) döneminde de devam etmektedir. Aslında III. Osman döneminde, siyasal olarak dışa açılmaya karşı koyma olmuşsa da, mimari alanda biçimsel olarak sadece ayrıntılarda değil, binanın iç ve dış mekânında, tüm mimari unsurlarda barok özelliklerinin benimsendiği görülmektedir¹⁸. Topkapı Sarayı'nda yer alan III. Osman Köşkü, Harem'in güney yönünü çeviren sur duvarı üzerindedir. 1754–1755 yılında inşa edilen köşk bir yandan taşlığa açılırken diğer yandan da bir galeri ile hareme açılmaktadır. Taşlığa bakan ön cephedeki dışa taşkın saçak, giriş kapısının üzerinde Barok bir hareketlendirme oluşturur. Kapının her iki yanına Barok ve Rokoko özellikler taşıyan birer çeşme yerleştirilmiştir. Arkada, yan oda ve cumbalar arasındaki balkonlar da geleneksel Osmanlı mimarisinden uzaklaşan ve Batı mimari elemanlardır. Köşkün iç mekânında geleneksel Osmanlı bezeme anlayışından uzaklaşan Batı kaynaklı bir süsleme programı ve Avrupa'dan ithal edilen çiniler kullanılmıştır. Ayrıca yine bu mekânlarda Rokoko etkili ocaklara yer verilmiştir¹⁹.

III. Ahmed'in ve İbrahim Paşa'nın bir başka köklü yaklaşımları İstanbul'a özgü su mimarisinin desteklemeleri oldu. İki yeni bent, suyolu, kentin en güzel anıt çeşmeleri, Haliç ve Kâğıthane havzalarına cetveller, havuzlar, yapay çağlayanlar yapılarak geliştirildi. Tüm bu çalışmalar için, yaşanan barışın sağladığı bütçe olanaklarından yararlanıldı. III.Ahmed döneminde 1722 ve 1723'te Belgrad Ormanı'nda Büyük Bend'in yapımı ile Kırkçeşme ve Halkalı su yollarının onarım çalışması gerçekleştirildi. I.Mahmut ve III. Osman dönemlerinde de bu yollar genişletilmişti²⁰. En geniş su yolu çalışması I.Mahmut döneminde Bahçeköy ya da Taksim olarak bilinmekte Tarabya'nın iç kısmındaki Bahçeköy barajının yapımını,

¹⁷ Nihal Yöney Uluergin; **Osmanlı-Türk Sivil Mimarisinde Pencere Açıklıklarının Gelişimi**, Yem Yayın, İstanbul 2000, s. 70.

¹⁸ Nurcan İnci; "18.Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", **Vakıflar Dergisi**, XIX. Say., 19, Ank 1985, s. 224

¹⁹ Necla Arslan Sevin; "İlk Osmanlı Sarayları ve Topkapı Sarayı", **Türkler**, c.12, ss.204-217, Ed.: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.208,

²⁰ Kazım Çeçen; Ahmed III Bentleri", **İstanbul Ansiklopedisi**, c.1, ss.114-115, İstanbul 1993, s. 115.

Beyoğlu, Galata, Kasımpaşa ve Haliç'teki Hasköy mahallerine ve oradan da Boğaz boyunca Beşiktaş ve Ortaköy'e su dağıtan Beyoğlu'ndaki su deposunu kapsamaktaydı. Su deposunun tamamlanmasından sonra otuzsekiz çeşme inşa edildi²¹.

XVIII. yüzyıl mimarisinin yeniliklerinden birisi de kent dokusuna, kent yaşamına renk katan yapı türleridir. Geleneksel Türk sivil mimarisinde sokak ve mahalleyi yönlendiren “çeşme” olgusu bu yüzyılda artarak bezemelerindeki değişimleriyle Türk Barok'u üslubunu sergiledi. Barok'un temel aracı “su” ögesi, Uzak Doğu ve Arap kültürlerinin etkileriyle klasik Türk mimarisinde belirli bir yeri olan çeşme, sebil, havuz ve bahçe düzenlemelerinde o zamana kadar zaten önemli bir yer tutmaktaydı²². XV-XVI-XVII. yüzyıllarda klasik kemer içinde sade bir ayna taşı, kitabe, tekne sekileri ve su haznesinden oluşan çeşmeler XVIII. yüzyıl boyunca birbiri ardına yapılan anıtsal çeşmeler ve sebiller yeni üslupların en cesaretli uygulamalarını sergiler²³.

XVII. yüzyılda yüz otuz beş çeşme yapılmışken bu sayı XVIII. yüzyılda inanılmaz bir hızla artarak üç yüz altmış beşi bulmuştur. Bu yüzyılda önemsiz küçük yapılar olarak görülmeyen çeşmeler mimari ihtişam unsurları ve yaygın kamu anıtları olma yolunda bir değişim yaşamaktaydı. Bunda devlet tarafından su yollarının yeniden inşa edilmesi, su depolarının yenilenmesi ve mahallerin içlerine kadar su yollarının uzatılması da etkili oldu²⁴.

Çeşme inşasının artmasındaki önemli faktörlerden biri de yapı baniliğinin genişlemesi olmuştur. Saray erkânı, seçkin sınıf ve şehrili birçok kadın ve erkek konuyla ilgilenmiştir. Özellikle çeşmelerde görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda yaşanan bir diğer değişim sadece saray ve çevresinin değil merkezi bürokraside yer alan üst-orta düzey görevlilerin, tüccar ve esnafın hayır işlerinde yer almaları ve ayrıca bu konuda kadınların sayısının hızla artmasıdır²⁵.

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi duvara gömük şekilde de yapılan çeşmelerin yanı sıra XVIII. yüzyılda büyük, etkileyici, kübik yapılar olarak yapılmıştır. Çeşmelerin oldukça geniş nişleri ve tablaları, daha keskin bir cephe donanımı ve merkezi tablanın daha fazla vurgulanmasıyla daha önce görülmemiş bir üç boyutluluk çeşmeleri görkemli yapılara dönüştüren temel etken olmuştur. Rakım Paşa'nın Rumelihisarı'ndaki çeşmesi(1715), Defterdar Mehmed Efendi'nin Galata'daki çeşmesi (1732) örneklerinde görüldüğü gibi bu biçimsel gelişmeler duvar süslemeleri için yapılan masrafların artması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde çeşmelerde çeşitli dekoratif kemerlerin içinde güller, vazoda

²¹ Nuran Kara Pilehvarian-Nur Urfalıoğlu-Lütfi Yazıcıoğlu; **Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler**, Yapı Yayın, İstanbul 2004, s.66..

²² Betül Bakır; “XVIII.Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Sivil Mimarinin Etkinliği”, **Türkler**, c.15, Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.324.

²³ Nuran Kara Pilehvarian; “Osmanlı Çeşme Mimarisi”, **Türkler**, c.12., Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.248.

²⁴ Hamadeh; **a.g.e.**, s.124.

²⁵ Hamadeh; **a.g.e.**, s.128.

çiçekler, tabakta meyvelerle bezenmiş, istiridyeye kabuğu biçiminde kemer içi süslemeye sahip, kitabe yeri cephe içinde bir bölüm oluşturan kimi zaman üzerinde Barok üsluba uygun gölgelikler bulunan cephe tasarımına yer verilmiştir²⁶. III.Ahmed Çeşmesi'nden (1728) başlayarak, Üsküdar, Azapkapı, Tophane, Bereketzade Çeşmesi(1732), Tophane Saliha Sultan Çeşmesi(1731), Süleymaniye Cami yanındaki Hacı Mehmed Ağa ve Hekimoğlu Ali Paşa çeşmeleri (1732) hacimli kabartma motifleriyle III.Ahmed döneminde yerleşmeye başlayan yeni bezeme programının ürünleridir²⁷.

1722'de Sadabad Kasrı ile birlikte yapılan III.Ahmed Çeşmesi kesme taştan inşa edilen çeşme dört cepheli olup haznelidir. Dere tarafındaki cephesi mermer kaplıdır. Çok zarif süslemelere sahip çeşmenin ayna kemeri girift bir bitkisel süslemeye sahiptir. İki yanda zarif, yuvarlak yalıklı su içme çeşmeleri bulunur. Bitkisel süslemelerinin farklı yönü kabartma şeklinde değil, çizgi halinde oyularak yapılmış olmasıdır. Türk Barok sanatının önemli örneklerinden biridir²⁸. 1728'de yapılan III.Ahmed çeşmesinde incelik ve zariflik eseri mermer oymacılığı ile baştan başa süslemelerle kaplandığı halde yine ahenkli ferah bir manzarası vardır. Yabancı motifler çeşmede açıkça kullanılmış, fakat bunlar üslup içinde kaynaştırılarak klasik zevkin ifadesi sağlanmıştır²⁹. Çeşmenin dalgalanan saçağı, altın yaldızlı parmaklıkları, masa üzerine yerleştirilmiş çiçekli vazo kabartmaları geleneksel Osmanlı bezeme sanatına yabancı unsurlardır. Benzer motifleri Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Nevşehir'de 1725'te yaptırdığı camide de görmek şaşırtıcı değildir³⁰.

Taş işlemeciliğinin zengin örneklerinin verildiği bu dönemde kullanılan bir başka diğer üslupta zengin bir biçimde kullanılan boyama, yaldız ve çinilerdir. Bu tarzı en gösterişli örnekleri Tophane'deki I.Mahmud Çeşmesi, Azapkapı'daki Saliha Sultan Çeşmesi, Kabataş ve Akbıyıkta Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmeleri, Galata'daki Mehmed Efendi Çeşmesi'dir³¹. Dekoratif düzende III.Ahmed dönemine nazaran bir kalabalıklaşma ve yoğunlaşma göze çarpmaktadır.

I. Mahmud döneminde 1740'da inşa edilen Mehmed Emin Ağa sebili XVIII. yüzyıl mimarisinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Rokoko üslubunun Osmanlı'da ilk kez sistematik bir biçimde yapının biçiminde kullanılması Mehmed Emin Ağa Sebili ile başlamaktadır. Genel tasarım bakımından Mehmed Emin Ağa Sebili'ne benzeyen

²⁶ Nuran Kara Pilehvarian; **a.g.m.**, s.248.

²⁷ Günsel Renda; "Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat", **Türkler**, c.15., Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.267.

²⁸ Ziya Nur Sezen; "Ahmed III Çeşmesi", **İstanbul Ansiklopedisi**, c.1, ss 115, İstanbul 1993, s. 115.

²⁹ Oktay Aslanapa; **a.g.e.**, s.437.

³⁰ Günsel Renda; **a.g.m.**, s. 266.

³¹ Hamadeh; **a.g.e.**, s.142-143.

Karacaahmed'teki 1741 tarihli Saadettin Efendi Sebili, 1745 tarihli Beşir Ağa ve Hasan Paşa Sebilleri bu üslubun daha etkin kullanıldığı örneklerdir³².

Bu dönemde anlayışların, öğelerin, heterojen üslupların cesurca birleşmesi yoluyla tipolojik tutuculuğu aşan, eşleşme ve üst üste binme tekniği kullanımı bu dönemde çok yaygınlaşmasından etkilenen mimari yapılardan biri de camilerdir³³. XVIII. yüzyılın başında Üsküdar'da 1708-1710 tarihlerinde Gülnuş Emetullah Valide Sultan adına yaptırılan büyük camii ile yeni akımın ilk örneği verildi. Burada hala klasik dönem mimarisinin ana çizgilerinin uygulanmış olduğu görülmektedir. Bunlardan önemli bir sapma yapılmamıştır. Dış avlu kenarında Valide Sultan'ın açık türbesine bitişik mermer sebilde, ortaları rozetli beş sivri kemer altında dilimli kaş kemerleri gözler geometrik örneklili tunç şebekelerle kapatılmıştır. Kemerler üzerinde kitabe uzanmaktadır. Klasik mimarinin sivri kemerleri, mukarnas başlıklar, silme ve nişler henüz kaybolmamıştır. Sebilin sağ yanında istiridye nişli mermer çeşme ise kitabesi, mukarnas frizi, meyve ve çiçek dolu ayaklı kâseleri ile Lale Devri'nin en başarılı taşıyıcılık örneklerindedir. Bu külliyyede süsleme unsurlarında yavaş yavaş klasik devirden uzaklaşan şekil değişimleri ve teknik bozukluklar ile bundan sonra yerleşecek ve Barok'a geçiş gerçekleşecektir³⁴.

I.Mahmud döneminin en büyük eseri, İstanbul'da Cerrahpaşa semtinde Hekimoğlu Ali Paşa'nın 1734 tarihli camii ve külliyesidir. Bazı yeni eğilimler görülmekle birlikte klasik Türk mimarisinin son eseri olarak nitelendirilebilecek bu eserin mimarları Çuhadar Ömer Ağa ile Hacı Mustafa Ağa'dır. İkili, büyük yapı kütlelerinde aynı devrin Barok eserlerinden daha üstün bir eser ortaya koymuşlardır. Yapının görünüşünü değiştirmekten çok farklı görünmesini sağlayacak düzey ve perspektif oyunlarından yararlanılmıştır. Klasik ölçüler içinde mihrap, minber, detaylar, motifler, mermer süslemeler ve kapılarda barok etkiler açıkça görülür³⁵.

Batıdan daha çok teknik yardımların alındığı III. Mustafa (1757–1774) dönemi de barok sanatının etkisindedir. Ancak barok biçimler yerli mimarların elinde durulmuştur. Osmanlı mimari geleneğine aykırı düşmeyen formlara dönüşmüştür³⁶. III. Mustafa'nın annesi için yaptırdığı Ayazma Camii (1760–1761), Nur-ı Osmaniye'nin ufak bir örneği gibidir. Anıtsal giriş merdivenleri, kemer ve sütunları, içerde ise mihrap ve minberi Nur-u Osmaniye ile benzerlik göstermektedir. III. Mustafa'nın selatin camii olan Laleli Camii (1759–1763) biraz daha geleneksel görünüşlüdür. 1759'da yapımına başlanan camii 1763'te bitirilmiştir. Sekiz ayak üzerine oturan bir kubbe ile örtülü olan yapı, bu hali ile klasik Osmanlı mimarî

³² Ayda Arel; **a.g.e.**, s.51-52.

³³ Maurice Cerasi, **Osmanlı Kenti**, YKY Yayınları, İstanbul 2001, s. 145.

³⁴ Oktay Aslanapa; **a.g.e.**, s.429-430.

³⁵ Ayda Arel; **a.g.e.**, s.48.

³⁶ Nurcan İnci **a.g.m.**, s. 224

geleneğini yansıtmaktadır. Dış estetiğinde de Nur-u Osmaniye kadar Barok üslubun hâkim olmadığı görülmektedir. Ama iç ayrıntılarda bu yabancı üslubun izleri dikkat çeker. Mermer mihrap ve kullanılan sütun başlıkları, tamamen Barok üsluba uygun olarak işlenmiştir. Merdivenleri de kavislidir³⁷. Laleli Camii şehir içinde inşa edilen son selatin camiidir. Bundan sonrakiler yeni mahallelerde veya boğaz kıyılarında inşa edilecektir³⁸.

Sultan III. Mustafa'nın Rodos'ta yaptırdığı camii, kitabesine göre Laleli Camii'nden bir yıl sonra, 1764'te tamamlanmıştır. Camii'nin 8 metre çağındaki kubbesi 18 metre yükseklikle barok bir görünüştedir³⁹.

4.1.3. Mimariyi Etkileyen, Mimariden Etkilenen Zihniyet

XVIII. yüzyılda dünyevi bilgiye duyulan ilgi dünya karşısındaki yeni bir bilincin sonucuydu. Batı'nın gelişen ordu sistemi, silah teknolojisi, bilimsel ve ekonomik faaliyetleri ile Osmanlı'nın bu durum karşısında alışık olmadığı bir konumda kalması düşünce dünyasını etkiledi. Bu dönemde mevcut şartların geleneksel bakış açısından pragmatik bakış açısına geçme konusunda yaptığı zorlama, dünyevi gerçekliklerin öneminin artmasına ve maddeciliğin ortaya çıkmasına yol açtı.

Batı ile İstanbul'daki elçilerle yapılan temaslar, diğer devletlere gönderilen elçiler vasıtasıyla artan ilişkiler Avrupa'nın özellikle de Fransa'nın günlük yaşamı, görselliğin ve zevkin öncelikli olduğu eğlence anlayışları ile ilgili bilgi ve gözlemleri beraberinde getirdi. Bu bilgiler ve Avrupa'nın kaydettiği başarılı gelişmelere dair sahip olduğu gözlemler, Osmanlı Devleti'nin sadece Batı'daki idari, askeri ve ilmi gelişmelere ilgi duymasıyla kalmayıp yaşam tarzından da etkilenmesine neden olacaktı ki, bu etkilenmenin bir tezahürü XVIII. yüzyıl mimari eserlerinde ve imar faaliyetlerinde ve mimari üslupta ortaya çıkacaktı.

İmar faaliyetlerinde uzun zamandır bakımsız kalan başkentin ihtiyaçlarının temin edilmesi olduğu kadar sarayın değişen eğlence ve estetik anlayışı ile başkentin süslenmesinin de etkisi vardır. Bu dönemdeki imar zihniyetini etkileyen sebeplerden biri olarak artan mesleki hareketlilik, değişen ekonomik ve toplumsal talepler, büyüyen, güçlenen siyasi ve ekonomik seçkinler grubu karşısında devletin, saray erkânının ayrıcalığına ve üstünlüğüne karşı vurgu yapılmak istemesidir. Saray erkânının zenginliğini teşhir ederek toplumun diğer gruplarına karşı konumunu garantilemek istemesi bunu sergilemek için yaşam alanlarının en göz alıcı noktalarında varlıklarını ortaya koymalarına neden oldu. Bu da yapılan gösterişli

³⁷ Semavi Eyice; **a.g.m.**, s.292.

³⁸ Günsel Renda; **a.g.m.**, s.267.

³⁹ Oktay Aslanapa; **a.g.e.**, s.469.

kasırlar, saraylar ve baniliklerini yaptıkları eserlerle gerçekleştirdi⁴⁰.

İmar faaliyetlerinin yoğunluğunun ve tercih edilen gösterişli Barok süsleme üslubunun bir diğer nedeni ise diğer devletlere ve güç odaklarına karşı gücünü ve zenginliğini gösterme istemegidir. Yabancı diplomatların İstanbul'a gelmeleri söz konusu olduğunda artan imar faaliyetleri bu isteğin göstergesidir⁴¹.

İmar faaliyetleri ve saray çevresinde ortaya çıkan yeni eğlence anlayışıyla İstanbul'da yeni bir yaşam tarzı şekillenmeye başladı. Lale eğlenceleri ve lale seyranına çıkmak gelenek haline gelirken kır ve eğlence tutkusu hızla İstanbul'u sardı⁴². O zamana kadar kendi içine kapanık ve ev merkezli bir hayat süren İstanbul halkında kamusal alanlarda vakit geçirmek, doğanın güzelliklerinin ve açık havanın tadını çıkarma yönünde bir eğilim oluştu. Çırağan eğlenceleri ve helva sohbetleri padişahın ve sadrazamın başını çektiği seçkin ve yüksek bir zümreye mahsustu ancak Kâğıthane'de düzenlenen eğlenceler bunlardan farklıydı. Kâğıthane, halkın ve askerinin de hazır bulunduğu eğlence ve spor faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir bölge durumundaydı. Cirit, at koşusu için saha, askerler için atış talimi yapma yeri ve yarışmalar için düzenlenmiş ayrı bir bölümün bulunduğu Kâğıthane'ye padişahın gidişi sadrazam tarafından halka özellikle duyurulurdu. Bu toplantılara özel askeri birlikler de katılırdı. Kâğıthane'de kalabalıklar toplanınca askeri birlikler top, tüfek atışları yapar, yarışmada başarı gösterenlere ödülleri verilirdi. Askeri yarışmalardan başka cirit, at yarışı, güreş, atletik koşular da yapılır, bunlarda başarılı olup dereceye girenler de ödüllendirilirdi.

Sâdâbâd sefaları, özellikle de burada düzenlenmeye başlayan beylik gezmeleri İstanbul halkının Kâğıthane'ye gitme isteğini arttırmaktaydı. Ağaçların gölgeleri altında bir araya gelerek düzenlenen saz fasılları, eğlenceler, araba ya da kayıklarla gezinti yapmak bu döneme damgasını vuran alışkanlıklar oldu. Mercure de France'teki bir yazıda "*Türkler bu eğlence yeri dolayısıyla huy ve zihniyet değiştirmişe benzerler. Bildiğiniz gibi Bayım, onlar hiçbir zaman gezintiye düşkün olmamışken, gezinti düşkününü kesilivermişlerdir. Öyle günler oluyor ki, oraları Cour la Reine veya Champs-Élysées kadar kalabalıklaşıyor. Yerli olsun, yabancı olsun, her yaştan ve her cinsten kişiler oraya tam güvenle gidebiliyorlar*" ifadeleriyle değişimi aktarıyordu⁴³.

1720'de III. Ahmed'in şehzadeleri için yapılan ve 5.000 çocuğun da sünnet edildiği büyük düğün II. Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan'ın, Mısır Valisi Sirke Osman Paşa ile düğünü, her sınıftan halkın da kendi düğünlerini daha renkli ve pahalı düzenlemelerine örnek olmuştu. Bahçe düzenlemelerinin ve sefalarının yaşandığı bu dönemde doğal olarak

⁴⁰ Toplumun iç faktörleri için Bkz. Hamadeh; **a.g.e.**, s. 123 vd.

⁴¹ **Raşid Tarihi**, s. 167-169.

⁴² Sakaoğlu; **a.g.m.**, s.19.

⁴³ Ayda Arel; **a.g.m.**, s.27.

çiçekçiliğe yönelik ilgi ama özellikle Damad İbrahim Paşa'nın etkisiyle laleye duyulan ilgi had safhaya ulaştı. Erkeklerin laleye düşkünlükleri, kadınların da giyime ve süslenmeye ilgi duymaları ve dikkat çeken kıyafetler giymeye başlamaları yetkililerin konuyla ilgili tedbirler almak mecburiyetinde bıraktı. İbrahim Paşa, israfa karşı sınırlamalar getirme gereğini duydu ve biz nizamname yayımladı. Sıkma feracelerin biçimi, yakalarının eni ve uzunluğu, kadınların feslerine sardıkları yaşmakların incelik derecesi, esnaf kesiminden kimsenin kakum kürk giymemeleri, üç değirmiden fazla yemeni, enli kurdele bağlanmaması gibi konular nizamnamede yer aldı. Benzeri bir denetleme gerekliliği fiyatları hızla artan lale soğanları için uygulandı. 1726'da Damad İbrahim Paşa fiyat kontrolü yapılması konusunda tedbirler uygulamaya koydu⁴⁴. Bu tür tedbirlere başvurulması değişen gündelik yaşamla birlikte insanların ihtiyaçlarının yeniden şekillendiğini, temel ihtiyaçların dışında lüks ve gösterişe artan eğilimle tüketici toplum zihniyetinin Osmanlı'da etkin olmaya başlamasıdır.

Bu dönemde gerek yapılan kutlamalar ve zaman zaman padişahın nezaretinde gerçekleşen eğlencelerle gerekse padişahın saray erkânının saraylarına gerçekleştirdiği ziyaretler padişahın önceki dönemlerdeki ulaşılmaz imajının değiştiğinin, toplumla ve dönemin seçkin zümresiyle daha iç içe bir yaşam tarzına geçtiğinin göstergesidir. 1704-1728 yılları arasında III.Ahmed Karaağaç Bahçesi'ne 10 defa, Tersane Bahçesi'ne 7, Beşiktaş Sahilsarayına 10, Eyüp Valide Sultan Sahilsarayına 9, Fındıklı Emnabad Sarayı'na 2, Ha1iç Defterdar İskelesindeki İbrahim Paşa Sahilsarayına 2, Cağaloğlu Fatma Sultan Sarayı'na 6 defa gidip kalmıştır⁴⁵. Bu değişimin mimarideki yansıması ise Kâğıthane örneğinde olduğu gibi mesire yerleri ile Hasbahçe'yi ayıran sınırın önceki saraylarda görüldüğü gibi yüksek ve kalın duvarları yerine delikli taş duvar ya da kafesli ahşap çitlerle ayırmakla yetinilmesi, kamusal alanla özel alan arasındaki görsel ayrımın önceki dönemlere nazaran daha az olduğunun göstergesidir. Ayrıca sahil saraylarındaki hayata dair görsel ve işitsel erişimin -geniş pencereler, dışarıya taşan müzik gibi- olduğu ile ilgili bilgilere döneme ait eserlerde rastlanmaktadır⁴⁶.

4.2. Minyatür

XVIII. yüzyılda değişim gösteren sanat dallarından biri de minyatürdür. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Batılılaşma akımı sonucunda Avrupa resim kurallarının değerlendirilmesiyle geleneksel teknikle gölgeli boyanan hacimli nesnelere ve derinlik kazandırılmış unsurlarla, üç boyutlu tasarımlar ortaya çıkmıştır.

⁴⁴ Mustafa Armağan; "Lale Devri'nin Siyah-Beyaz Fotoğrafı", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.25-39, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.36.

⁴⁵ Mustafa Cezar; **a.g.m.**, s.11.

⁴⁶ Hamadeh; **a.g.e.**, s.105-109.

Bu döneme damgasını vuran minyatür sanatçısı Levnî'nin eserlerinde Batı resim tekniklerinin özellikleri görülmektedir. Önceki dönemlerden farklı olarak doğa ayrıntılarına ve figürlere boyut kazandırmaya çalışmıştır. Özellikle 1699-37 yılları arasında İstanbul'da çalışan Avrupalı ressam Jean-Baptiste Vanmour'un⁴⁷ yapıtlarından etkilendiği düşünülen Levnî, minyatür geleneğinin son temsilcilerinden biridir. Ancak geleneksel anlayışa köklü yenilikler getirmesi, derinlik kazandırılmış kurguları ve ifadeli çehrelere sahip figürleriyle XVIII. yüzyıl Osmanlı minyatürüne yeni bir soluk katmıştır⁴⁸. Osmanlı padişah portreciliğine de katkıları olan sanatçının resmettiği Osmanlı hanedan imgeleri, ondan sonraki sanatçıların çalışmaları için örnek olmuştur⁴⁹. Sanatçı olayları sağda başlayan hareketi sola doğru sürdürerek kesintisiz betimlemiş; yer yer bakış açısını genişletmiş veya olaya yakınlaşmış, gördüğünü en doğru biçimde yansıtmaya çalışmıştır.

Levnî'nin çalışmalarında görülen bir diğer farklılık anlatımını çok sayıda figürle zenginleştirmeye çalışması ve izleyicinin dikkatini, dönen sıralardaki hareketli figürlere çekilerek, amaçlanan mekân atmosferi etkisi yaratılmıştır. Kalabalığı oluşturan figürler, tek bir kalıpta çalışılmamış; figürlerin az çok farklı hareketleri, sağa sola dönen başları ve değişik yönlerde çevrilen bakışlarıyla hareket sağlanmıştır⁵⁰. Kompozisyonlarda oranlar figürlerin lehine değiştirilmiştir; bunlar geleneksel minyatürlerde görülen figürlerden daha çok yer kaplar. Arka planı oluşturan manzara, betimleme kurallarına göre küçültülerek ve fazla ayrıntıya kaçmadan verilmiş ve böylece derinlik etkisi güçlendirilmeye çalışılmıştır⁵¹. Sanatçı, özellikle hükümdarın yer aldığı tüm sahnelerde kumaşların desenlerine özenle eğilmiştir, özellikle padişahın üzerine oturtulduğu örtülerde, seccadelerde, dönemin beğenisini yansıtan, ancak birebir tekrarlanmayan aksine sanatçı tarafından tasarlanmış desenler görülür⁵². Levnî kullandığı doğal renkleri ve üçüncü boyutu arayan üslubuyla, Osmanlı minyatürüne yeniden Doğu-Batı sentezini içeren bir karakter kazandırmıştır⁵³.

⁴⁷ XVII. yüzyıl sonlarında Fransız elçisi M. De Ferriol'un desteği ile İstanbul'a yerleşmiş olan Valenciennesli ressam Jean Baptiste Vanmour'un Pera'daki atölyesinin İstanbul'daki aydınların ve diplomatların uğrak yeri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sanatçının, III.Ahmed'in saray törenlerini, İstanbul'un çeşitli semtlerini ya da günlük yaşamdan kesitleri görüntüleyen resimleri bir "okul" oluşturmuştur. Bkz.: Günsel Renda; "Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat", **Türkler**, c.15, Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 266.

⁴⁸ Bkz. Minyatür 1., s.169

⁴⁹ Banu Mahir; **Osmanlı Minyatür Sanatı**, Kabalcı, İstanbul 2004, s.170.

⁵⁰ Bkz. Minyatür 2., s.170

⁵¹ Bkz. Minyatür 3-4., s.171-172

⁵² Bkz. Minyatür 6, s.174; Ayrıca bkz. Vehbi; **Sûrnâme**, Yay.Haz. Mertol Tulum, Kabalcı, İstanbul 2008 Gül İrepoğlu; "Lale Devri'nin Aynası: Nakkaş ve Şair Levnî", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.245.

⁵³ Bkz. Minyatür 5., s.173.; Banu Mahir; "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Minyatür", **Türkler**, c.12, Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.320.

Figürün genel anlamdaki kavranması, Levnî'nin yaklaşımından sonra kaçınılmaz değişime yönelmiştir. Yenilikler sıralamasında, figürün ele alınış biçiminin değişmesinden hemen sonra ise, pastel tonların egemen olduğu uyumlu renk skalası yer alır. Sanatçı ruhunun yaratıcılığını sergileyen yeni renk arayışları, Osmanlı kitap sanatında sürekli bir tazelenme yaratmıştır. Levnî'nin renkli dünyasındaki her tip, gerek ulu bir hükümdar olsun gerekse Osmanlı toplumunun farklı katmanlarının insanlarından biri, insanca yönleri vurgulanarak canlandırılmıştır⁵⁴.

Gerek betimleme anlayışında, gerekse gölgelendirmeli boyama tekniğinde görülen ve batılılaşma sürecinin başlangıcındaki Osmanlı sanatını özünden bir şey yitirmeden ustaca yenileyen üslubu, dönemin atmosferini görkemli bir biçimde yansıtır. Levnî'nin geliştirdiği yeni bakış açısı, kendinden sonra gelen sanatçılara da yansımış; Osmanlı betimleme sanatında bir tazelenmeye yol açmıştır.

Dimitri Kantemir'in Osmanlı Tarihi'ndeki padişah portreleri ve Vehbi'nin *Sûrnâmesi*'ndeki minyatürler Levnî'nin eseridir. Ayrıca *Kebir Musavver Silsilename, Kıyafetü'l-insaniye fi Şemâile'l-Osmaniye*'de eserleri ve albüm çalışması vardır⁵⁵.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında yer alan ve I. Mahmud döneminde eserler veren bir başka sanatçı olan Abdullah Buhari iki boyutlu yüzeysel anlatımdan üç boyutlu hacimli anlatıma geçişi Levni'den daha ileriye taşımıştır. Yaptığı kadın ve erkek tasvirleri, saray çevresi için hazırlanmış albümlerde toplanmış olup Levnî'ninkilerden farklı olarak belirli bir modele bakılarak yapılmış gibidir. Bu tasvirler dönemin ev içi kadın modasını ve farklı etnik grupların kıyafet tarzlarını belgelemesi bakımından önem taşımaktadır⁵⁶. Buhari'nin figürleri portrelerdeki tiplene çeşitliliği, figürlerin hareketlerindeki doğallık ve boyutlandırma çalışması eserlerinde görülen farklılıklardandır⁵⁷. 1727-1747 yılları arasında hazırlanmış ve burçları simgeleyen figür tasvirlerine sahip *Tercüme-i İkdü'l-Cümân fi Tarih ehl-ez-Zaman* adlı eser, 1692-93 tarihli Arapça bir nüshanın Türkçe çevirisidir. Bu eserde sabit yıldız ve burçları temsil eden üç boyutlu hayvan, kuş ve insan betimlemeleri bulunur. Bunlar arasında, çıplak kadın tasvirlerinin de oluşu XVIII. yüzyılın değişen dünya görüşü ve beğenisiyle açıklanabilir. Bu eserin tasvirlerindeki figürlerin vücut hatlarında sergilenen ışık-gölge uygulamaları, hacimlendirme ve orantılardaki doğruluksa geleneksel minyatür üslubundan

⁵⁴ Gül İrepoğlu; ““Lale Devri”nin Aynası: Nakkaş ve Şair Levnî”, *İstanbul Armağanı Lale Devri*, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.247.

⁵⁵ Gül İrepoğlu; “Vanmour ve Levnî: Aynanın İki Yüzü”, *Lale Devri'nin Bir Görgü Tanığı Jean-Baptiste Vanmour*, ss.73-102, Koçbank Yayınları, İstanbul 2003, s.74-84.

⁵⁶ Günsel Renda; “Vanmour ve İstanbul'da Yaşam”, *Lale Devri'nin Bir Görgü Tanığı Jean-Baptiste Vanmour*, ss.41-71, Koçbank Yayınları, İstanbul 2003, s.71.

⁵⁷ Mustafa Orkun Müftüoğlu; “Batı Resim Sanatının 19. Yüzyıl Öncesi Türk Resim Sanatına Biçimsel Etkileri”, *Sanat Dergisi*, ss.105-111, s.108.

uzaklaşarak Batı resim geleneğine ne kadar yaklaşıldığını gösterir. Ön örnekleri bulunmayan bu resimlerin, Avrupa'dan getirilen bilimsel kitaplara bakılarak yapıldığı düşünülür⁵⁸.

Sultan I.Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774) ve I.Abdülhamid (1774-1789) dönemlerinde eserler veren Refail, Ermeni asıllı hassa ressamıdır. Kalın guvaş boyayla renklendirilmiş portrelerinin yanı sıra yağlıboya çalışmalarının olması onun kitap resminden tuvale geçen ilk Osmanlı sanatçısı olarak tanınmasını sağlamıştır⁵⁹.

4.3. Edebiyat

Dil, bazen sadece bir anlaşma vasıtası olarak, bazen de bir sanat maddesi ve aynı zamanda bir düşünce vasıtası olarak değerlendirilmektedir. Klasik Osmanlı Türkçesi devresine kadar süregelen dönemde Türkçe bir anlaşma vasıtasıdır. Bu dönemde de bu anlayışa uygun eserler kaleme alınmıştır. Telif edilen eserlerde de tercüme yoluyla Türkçe'ye kazandırılan eserlerde de kullanılan dil halkın anlayabileceği biçimde olabildiğine sade yazılmıştır⁶⁰.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde, Türk siyasî teşekkülünün de başlangıç dönemi olduğundan dil ile siyasî yapı arasındaki mesafe henüz birbirine çok uzak değildir. Sanat kudretini göstererek edebiyat çevrelerinde söz sahibi olmak amacıyla eserler ortaya konmakla bu türlü eserlerin dilinde de tabîlikten ve sadelikte uzaklaşma görülmeye başlar. XV. yüzyılın sonlarından itibaren ve özellikle XVI. yüzyılın başlarından itibaren edebî maksatla kaleme alınan eserlerin dilinde Arapça ve Farsça gramer unsurlarının artmasıyla değişmeye, eserlerin cümle kurgusu sade görüntüsünde uzaklaşmaya başlar⁶¹. Edebiyat ile dilin arasındaki en önemli benzerlik, belirleyici özelliği süreklilik olan değişkenliktir. Şuara tezkirelerinde sıklıkla geçen taze mazmun ve bıkır-i mânâ, ifadede değişiklik arayışının göstergeleridir. Tezkireci Salim Efendi, Nedim'in biyografisine Nedîm-i tâze-zebân başlığını koymuştur⁶².

Divan edebiyatının en zayıf tarafının; *“beşeri hisleri terennüm edecek genişlikten mahrum olması, insan ruhunun binbir çeşit kararsızlıklarını, ümitlerini, saadet ve ıstıraplarını tahlili ve ifade etmek hususunda kifâyetsiz bulunması”* olduğu görüşü oldukça yaygındır. Oysa XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Nedim, üzülen, sevinen, zevk alan ve bütün bunları içten duygularla yansıtan somut bir kişilik olarak şiirinin içine girmiş, gazel ve şarkılarıyla adeta değişen İstanbul hayatının jurnalini tutmuştur. Aynı şekilde Seyyid Vehbî,

⁵⁸ Banu Mahir; **a.g.e.**, s.81.

⁵⁹ Banu Mahir; **a.g.e.**, s.170-171.

⁶⁰ Musa Duman; “Yenileşme Döneminde Türk Dili”, **Türkler**, c.15, Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 107.

⁶¹ Duman; **a.g.m.**, s.108.

⁶² Şahin Baranoğlu; “Yenileşme Devri Türkçesi Üzerine Çalışmalar”, **Türkler**, c.15, Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.131.

Surnâme'sinde devrin eğlenceye dönük hayatını bütün ayrıntılarıyla anlatmış; Osmanzâde Tâib, son derece gerçekçi ve bir o kadar da çarpıcı tespitlerde bulunmuştur⁶³.

Divan edebiyatı XVIII. yüzyılda klasik devrin son dönemini yaşar. Bu dönemde önceki yüzyıllarda oluşan zevk anlayışları doğrultusunda bir gelişim göstermekle birlikte, çok daha renkli, zengin ve eklektik bir görünüm arz eder. Klasik üslup içinde kalmakla birlikte ses yerine anlamı ön plana çıkaran didaktik üslup, anlamın ön plana çıktığı girift ve yeni mazmunlarla yüklü muğlak söyleyişe dayanan bedî üslup ve konuşma diline ait deyişlerle yüklü, külfetsiz açık bir söyleyişe yaslanan mahallî üslup, bu dönemin belirgin çizgileridir⁶⁴. Dönemin şairleri kendilerini geleneksel normlardan özgürleştirmeyi başarmıştı ve kafiyeli şiirlerini çevrelerindeki güzellikleri kutlayan bir neşeyle okudular. Dünyanın bilincine varmak, ebedi yaşam beklentisi üzerine hâkimiyet kurdu ve İstanbul'da dünyevi bir cennet yaratıldı⁶⁵.

Böylece, gündelik hayatta, güzel sanatlarda, ilim ve teknik alanlarında yenileşmenin kısa fakat yoğun bir dönemi olan Lale Devri'nde, saray, şairler için belki her zamankinden daha sıcak ve himaye edici bir yuva olmuştur. III. Ahmed ve sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın çevresinde bir sanatçı halkası oluşmuş, zamanla estetik duyarlılık halka halka genişlemiştir. Bu devirde, şairlerin eserlerinin çoğunda toplum yaşayışıyla Divan şiiri arasındaki ilişkinin geçmiş yüzyıllara kıyasla en üst seviyede olduğu dikkat çekmektedir. Lale Devri'nin ayırt edici özelliği bu açılımlardan sonra daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Öyleyse sanatçılar aslında, asırlardır yapılageleni yapmışlar, sanatlarını aynı çevrelerin takdirlerine sunmuşlardır. Fakat aynı zamanda, halka da topluma da daha yakın olabilmişlerdir. Çünkü kendileri değişmemiş, ama saray değişmiştir. Çünkü saray, bu devirde dışa açılmış, hayatı, eğlenceleri ve şenlikleriyle dışarıya taşımış, bir anlamda popülerleşmiştir. Bu şekilde saray ve halkın birbirine yakınlaşması, edebiyatı da sosyalleştirmiştir⁶⁶.

Saray mensuplarının ve İstanbul halkının eğlence hayatına aşırı düşkünlüğü şiiri de kaynağını sathî bir dünya lezzetinde ve zevkperestlikte bulan bir hayat felsefesine (hedonisme) sevketmiştir. Dahası, şiirin konusu ve içeriğiyle birlikte dilinde de ciddi değişimler baş göstermiştir⁶⁷.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, bir yandan, şiir gerek iç, gerek dış unsurlarda en mükemmel örneklerini vermiş, diğer yandan, edebiyatta İran tesiri artık çok zayıflamıştır.

⁶³ Ali Budak; **Batılılaşma ve Türk Edebiyatı "Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme"**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008,s.108.

⁶⁴ Osman Horata; "Zihniyet Çözülüşünden Edebî Çözülüşe: Lâle Devri'nden Tanzimat'a Türk Edebiyatı", **Türkler**, c.11, Ed. H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., s.576.

⁶⁵ Ahmet Evin; "Batılılaşma ve Lale Devri", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.41-60, Yay.Hz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.58.

⁶⁶ Budak; **a.g.e.**, s.110-111.

⁶⁷ Budak; **a.g.e.**, s.111.

Çünkü şairlerin örnekleri geçen asırların bu sahada İran edebiyatına eşdeğer, hatta onları çok çok geçen mükemmel örneklerini veren Türk şairleri olmuştur. Nihayet dilde sadeleşmeyi ve edebiyatta içe dönüp özgünleşmeyi amaçlayan bir mahallileşme cereyanı, özellikle XVIII. yüzyılda birinci sınıf şairlerin iştirakiyle kuvvetlenmiş, yaygınlaşmıştır. Bu çığır edebiyata halk hayatını getirmiş, halk zevkinden ve halk sanatından çizgiler kazandırmıştır. Türkçeye halk dehâsının güzelleştirdiği sesler; halk deyimleri ve halk söyleyişleriyle zengin ve esprili, sade bir güzellik vermiştir⁶⁸. Nabî'den itibaren aşırı zihnîliği ve külfeti sebebiyle eleştirilen⁶⁹ İran edebiyatı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda birkaç temsilci dışında eski önemini yitirmiştir⁷⁰.

Esasen, bir tarafta, geçen asırlardaki halk edebiyatı faaliyetlerinin saraylara kadar ulaşan, zengin ve tesirli başarıları; bir taraftan yine geçen asırlarda bazı Divan şairlerinin halk zevkine daha yakın eserler vermek yolunda göze çarpan sadelikleri Türk edebiyatında bir yerleşmedir. Devrin şiir meclislerinde, bir Türk nazım şekli olan şarkıların çoğalmasına ve hece vezniyle şiirler söylemeye kadar varacak bir mahallilik fikrine kapı aralamış, divanlarda halk deyimleri, halk töresi ve halk felsefesine ait ifadeler çoğalmaya başlamıştır⁷¹.

4.3.1. Nâbi

Divan edebiyatının “hikemî şiir mektebi”nin kurucusu olan Nâbi, 1642’de doğmuştur. 1712’de ölen Nâbi, Sultan İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmet’in saltanatlarını görmüştür. IV. Mehmed’in Lehistan seferine iştirak eden Nâbi’nin Kamanîçe’nin zaptı üzerine yazdığı iki tarih manzumesinden biri padişah tarafından beğenilerek kalenin kapısına hakkadılmıştır⁷².

Nâbi’nin yetiştiği yıllarda sanat ve edebiyat XVI. yüzyıldan gelen parlak gelişimini sürdürmüştür. Türk şairleri artık İran şairlerini değil, Bâki, Fuzulî, Ruhî ve benzeri Türk şairlerini örnek almaya başlamış, gazel, kaside ve mesnevi türünde önemli ilerlemeler kaydetmiştir⁷³.

Nâbi, çağının huzursuzluk ve kararsızlıktan, hükümet yönetiminden başlayarak çeşitli meslek erbabı arasında yaygınlaşan zulüm, hile, yalan, rüşvet, mal ve menala aşırı bağıllık gibi kötü huyların toplumu kemirmesi karşısında, fikir ve hikmetin gölgesinde manen olsa da

⁶⁸ Budak; **a.g.e.**, s.111.

⁶⁹ Nâbi; “Ey şiir miyanında satan lâfzı garibi/Divanı gazel nüsha-i kamus değildir” dediği halde bu konu hakkında önemli bir eleştiriyi yüzyılın sonuna damgasını vuracak olan Şeyh Galip’ten alır. Şeyh Galip, “Hüs-n-ü Aşk” isimli eserinde Nâbi’nin “Hayrabad”ından bahsederken; “Manzume-i Farisi veş ebyat/Bilcümle tetabuu izafat/İnşaya verir eğerçi ziyet/Türkî söz içinde aynı sıklet/Az olsa eğer değildi mani/ Derdik ana belki de sanayi” demişti. Hakikaten, Nâbi’nin bahse konu eserinin özellikle baş taraflarında öyle kısımlar vardır ki, bütün bir sayfa içinde Türkçe kelime bulmak mümkün değildir. Bkz.: Agah Sırrı Levend; **Edebiyat Tarihi Dersleri-Tanzimat’a Kadar**, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938, s.321.

⁷⁰ Horata; **a.g.m.**, s. 576.

⁷¹ Budak; **a.g.e.**, s.111-112.

⁷² Abdülkadir Karahan; “Nâbi”, **İ.A.**, c.9, ss.3-7, MEB, İstanbul 1964, s.3.

⁷³ Mahmut Kaplan; **Hayriyye-i Nâbi (İnceleme-Metin)**, Atatürk Kültür ve Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 25.

rahat ve dağdağasız yaşamak iç arzusuyla dolu bir şahsiyet olduğundan⁷⁴ bu karakteri eserlerine de yansımıştır. XVII. yüzyılın sosyal ve siyasi hayatına ışık tutan Nâbi, devletin düştüğü durumu “perişanlık” olarak görerek, Osmanlı insanının bu şartlar karşısında üzüntüye düştüğünü ve ümidini yitirmeye başladığını ifade etmiştir.

*Çekmemişdi dahi dağdağayı devlet ü din
Görmemişdi bu perîşânlığı mülk-i İslâm
Böyle meydân-ı hatarda kim ümîd eyler idi
Eşheb-i mülk tekerlenmiş iken ide kıyâm
Kimün eylerde güzer dâ'ire-i hâtırına
Ki cihân-ı maraz-âlûde bula sıhhat-i tâm
Tayy-ı meydân-ı ümîd itmege az kalmış idi
Tevsen-i ye's o kadar itmiş idi bast-ı licâm⁷⁵*

Nâbi, her ne kadar kendisi geleneksel çemberi tam kıramamış, ileri örneklerini verememişse de şiir dilinin sadeleşmesi gereğine inanmıştır. Gerçekten dil konusundaki yeni ve orijinal düşünceleriyle çağının önüne geçmiş, XVIII. yüzyıla ışıklı bir yol hazırlamıştır⁷⁶. Nâbi'nin yolundan yürüyerek eser veren pek çok şair bulunmaktadır; Rami Mehmet Paşa, Sabit, Nazim, Sami, Raşid, Seyyid Vehbî, Hamî, Münif, Çelebi-zâde Asım, Koca Ragıp Paşa, Sümbül-zâde Vehbî, İzzet Molla, Hoca Fehim, Ziya Paşa, Cevdet Paşa⁷⁷.

Yedi yaşındaki oğlu ile yetişme çağındaki gençleri muhatap olarak yazdığı Hayriyye, bir nasihat kitabıdır. XVIII. yüzyılın başında kaleme alınan Hayriyye, dönemin gerek devlet kurumlarına, gerekse sosyal yaşantısına ışık tutar niteliktedir. Hayriyye'nin 159 beyitten oluşan “Matlab-ı Nehy-i Kaza ve Kısmet” başlıklı bölümünde, devrin adalet sisteminin çöküşü, kadınların rüşvetçilikleri çok net ve çok acı bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Taraflar, verilecek hükmü, daha mahkemedен önce tayin edebilmektedirler. Çünkü daha fazla rüşvet veren davayı kazanmaktadır. Rüşvet verecek gücü olmayan ise, bu zavallılığınan ötürü kadı tarafından azarlanmaktadır. Kadınların pek çoğunun ilmi de yoktur. Gözleri daima kazançta ve rüşvettedir. Mahkemeyi adeta dükkâna çevirmişlerdir. Kadı tellal, aracı mübaşir, kâhya ise malı ellerinden almak üzere hazır beklemektedir. Bunlar; dükkânlarının kapılarının önüne setler çeker, halka zorbalık aşılamaaya çalışırlar. Borcunu başkasının borcuna katıverir, ne şekilde olursa olsun sonunda da bu hilesine de mutlaka bir çıkış yolu bulur. Kese kese topladıkları yetim malı, onların gözünde tütün içmek kadar bile suç sayılmaz. Pek çok işten

⁷⁴ Abdülkadir Karahan; **Nabi, 1642-1712 Seçmeler**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1953, s.56.

⁷⁵ Ali Fuat Bilkan; “Nâbi'nin “Sulhiyye”si ve “Yorgun Osmanlı””, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.456-458, Hz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999, s.457.

⁷⁶ Budak; **a.g.e.**, s.115.

⁷⁷ Kaplan; **a.g.e.**, s.59.

kese kese paralar toplarlar, ama yine gözlerinde tütün kesesi onlardan daha kötüdür⁷⁸. Rüşveti öylesine normal hale getirmişlerdir ki, adına “mahsul” demekten çekinmezler⁷⁹.

Rişvetin adını koymuş mahsûl

Kim ola itmeye mahsûl-ı kabûl

Hayriyye'nin 123 bölümünden oluşan “Matlab-ı Dağdağa-yı Paşayî” bölümünde, paşalığın ve paşaların içinde bulunduğu durum ve bu durumun bozuluşu çarpıcı bir dille anlatmıştır. Paşaların yaptığı veya şartlardan dolayı yapmak zorunda oldukları zulümlerden de bahsetmiştir⁸⁰. Paşalık, bu yüzyılda tamamen bozulup kokuşmuş durumdadır. Öyle bir çark kurulmuştur ki, iyiler bile çarka kendilerini kaptırdıklarında zulmetmekten kendilerini kurtaramazlar. Rüşvetle verilen bir kurum haline dönüştüğünden gelir gider dengesinin bozulmasına da katkı sağlamaktadır⁸¹.

Nâbi, ayanların durumuna da dikkat çekmiştir. Ayanın şöhret bulmasının sebebi, halkın işlerini yürütmesidir. İş görmek ise ancak para ile olur. Bundan dolayı ayanın işi, şehrin idarecilerine kazanç getirecek avlar sağlamaktır. Halkı, kadı ile paşaya feda ederler⁸².

Sebeb-i şöhreti hod a'yânun

Görmedür maslahatın sükkânun

Maslahat görmeyen a'yân olamaz

Halk ana bende-i fermân olmaz

Akçesüz maslahat ise bitmez

Bitse de sahibine hayr itmez

Budur a'yân-ı siyârun kârı

Ruz ı şeb müntehab-ı efkârı

Tura-i tabl-ı sitem çaldurmak

Hâkim-i şehre şikâr aldurmak

Halı gamz itmese şöhret bulmaz

Nâfiz olmaz sözi ragbet bulmaz

⁷⁸ Budak; **a.g.e.**, s.118-119.

⁷⁹ Kaplan; **a.g.e.**, s.122.

⁸⁰ Kaplan; **a.g.e.**, s.64.

⁸¹ Kaplan; **a.g.e.**, s.120.

⁸² Kaplan; **a.g.e.**, s.110-111.

Sadece devlet adamlarında değil, sosyal hayatta yaşanan bozulmalar da şairin dikkatinden ve kaleminden kaçmaz.

*Virme bî-rehn sakın kimseye mâl
Ki olur sonra mü'eddi-i cidâl*

*Halkda haşyet-i Hak nâdirdür
Ketm u inkâra heman hâzırdur*

Diyerek toplumda ahlaki değerler sarsıldığı için borç verirken rehin almanın uygun olacağını ifade eder. Yine aynı sebeplerden ötürü, vasi, kefil veya vekil olmayı da kimseye tavsiye etmez;⁸³

*Gayr için olma dü-âlemde zelîl
Ne vasî ol ne vekîl ol ne kefil*

Yaşadığı devirde mürşid geçinenlerin tavırlarından hiç de memnun olmayan Nâbi, şeyhlerin çoğunlukla taklit ve sahtekarlık içinde olduğunu, bu “veli taslaklarının” sahte vaziyetlerini, şekilde kalan; giyim-kuşamın altında görünmeyen çirkin yüzlerini göstermeye çalışır. Tesbih, hırka, cübbe ve sarık bu kişiler için geçim aracıdır. Yalan söyleyerek, uydurma rüyalarla halkı kandırırlar;⁸⁴

*Oldu âlât-ı ma'âş-ı dünyâ
Asrda hırka vü tesbîh ü ridâ*

Nâbi, devrindeki tıp ilmini ve tabipleri de, yine gayet rasyonel bir bakış açısıyla incelemiştir. “Mebhas-i Lâzime-i Hikmet ü Tıbb” başlıklı 53 beyitten oluşan bölümde, bu işin sahtekârlarına dikkat çekerken doktorların felsefe ile Arapça gramer kurallarını da iyi bilmeleri gerektiğini söylemiştir. Bunun sebebi, önemli tıp kitaplarının Arapça olarak yazılmış olmalarıdır⁸⁵.

Burada, “ehl-i İslâm” yerine “ehl-i kitab” tabirini kullanması da dikkat çekicidir. Tıp gibi pozitif ilimlerde Hıristiyan veya Musevîlerin de uzmanlığını kabul ettiği ve şifa bulmak üzere gayrimüslim bir tabibe müracatın da caiz olduğu düşüncesi, dar bir bakış açısının ötesinde bulunduğu bir göstergesidir. Nâbi ayrıca, tıp ilmi uğruna insanların kobay olarak kullanılmasına da karşı çıkmıştır⁸⁶.

*İktiza itmeyicek yorma tenün
Tahta-i tecrîbe itme bedenün*

⁸³ Kaplan; a.g.e., s.83-84.

⁸⁴ Kaplan; a.g.e., s.96-97.

⁸⁵ Budak; a.g.e., s.121.

⁸⁶ Kaplan; a.g.e., s.94.

XVIII. yüzyılın insanı olan Nâbi'nin evine kapanarak pencere arkasından seyrettiği sarsıntılar, daha sonra Türk toplumunu dışa bakmaya zorlamıştır⁸⁷.

4.3.2. Sâbit

XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başlarında yaşayan Sâbit (ö.1712), döneminin önemli şairlerinden biridir. Bosna'nın Uzica kasabasında doğmuştur. Sâbit, bir yönüyle Nâbi mektebi mensubudur, ancak, şiirde kendi kişiliğini de oluşturmuştur. O da asrın diğer mesnevîcileri gibi eski İran mevzularını işlemekten mümkün olduğu kadar kaçınmış, ilhamını mahallî hayattan alan, günün tarihî işleyen eserler yazmaya çalışmıştır. Mesnevîlerinde, halk ağzını, halk tabir ve söyleyişlerini, atasözlerini çokça kullanmak suretiyle, ayrıca, orijinal bir üslup ve ifade meydana getirmiştir⁸⁸.

Tarîk-i nâdire-sencîde Sâbitâ besdür

Bu tâze vâdi-i pâkize-imtiyâz bana

Diyerek yeni bir vadi açtığı kanaatindedir. Bu yüzyılda eski yüzyıllara nazaran daha çok kuvvetlenen halkın zevkine ve şehirli konuşma diline yaklaşma temayülünde Sabit'in önemli bir yeri olmakla beraber gerçekte o da gelenekten ayrılamamıştır. İlhamının kaynağı divanlar olmuş, kelimecilikten ve mezmun hevesinden kendisini kurtaramamıştır⁸⁹.

Sâbit, Derenâme, Berbernâme, Amr u Leys ve Edhem ü Hümâ gibi mesnevîlerinde Türk edebiyatında için gelişen, gizli ve yerli bir romantizmin tipik örneklerini vermiştir. Derenâme'de, Söz Ebesi ve Hoca Fesad adlı mecazî manalarla temsil edilen iki evli adamın bir Ermeni kadınına tuzağa düşürüp iğfal edişleri bütün açık saçıklığıyla ve birtakım mizahî çizgilerle anlatılmıştır. Eser, her şeyden önce, o zamana kadar ele alınma cesareti gösterilmeyen yerli bir olayı konu almış olması itibariyle çarpıcıdır. Sâbit, mesnevîsinde, yerli hayatın gündelik olaylarını, bir kısmı müstehcen de olsa yeni mazmunlarla, söz oyunları ile mizahî bir üslupla ve mahallî söz ve kavramlarıyla yansıtmıştır.

Divan edebiyatında az görülen kişisel konuların kaleme alınması örneklerinden biri olan dokuz bentlik arz-ı halini XVIII. yüzyılın başında kaleme almıştır⁹⁰.

⁸⁷ Mine Mengi; "Eski Edebiyatımızdaki Bazı İnsan Tipleri: Rind ve Zâhid Tipleri, Orta İnsan Tipi", **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.288-290, Haz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999, s.290.

⁸⁸ Budak; **a.g.e.**, s.123.

⁸⁹ Hasibe Mazıoğlu; "Onsekizinci Asrın İlk Yarısına Kadar Divan Şiirinin Umumi Durumu ve Onsekizinci Asır Şiiri İçerisinde Nedim'in Yeri", **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.265-268, Hz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999, s.266.

⁹⁰ Ömer Faruk Akün; "Sâbit", **İ.A.**, c.10., ss.10-14, MEB, İstanbul 1964, s.11.

Sâbit, Nâbi'den, önce, daha sade Türkçesiyle, sonra da nüktedanlığın da ötesine geçmiş mizahî ve satirik üslubuyla ayrılmıştır. Sâbit'in Osmanlı şiirine mizah duygusunu yoğun bir şekilde taşıyan ilk şair olduğu görüşü çok iddialı olmakla beraber, onun bu özelliğinin altını kalınca çizmesi itibariyle önemlidir. Bir başka önemli tespit, Sâbit'in halk deyimlerini ve atasözlerini şiire taşıırken, yani sade Türkçe'ye ağırlık verdiği zaman alabildiğine içten ve mizahî; Arapça ve Farsça ağırlıklı bir dil kullandığında ise, daha ciddi bir tavır takınmış olmasıdır⁹¹.

4.3.3. Osmanzâde Tâib

Nedim'le aynı zamanlarda yaşamış olan Osman-zâde Tâib, (ö.1724) Damad İbrahim Paşa'nın vezirliği sırasında 1720'de III. Ahmed'in şehzadelerinden İbrahim'in doğumuna söylediği kaside ile *Melikü's-şuarâ* sayılarak *reis-i şâirân* unvanını kazanmıştı. Önce Hamdi mahlasıyla hicivler söylemiş daha sonra Tâib mahlasını almıştır. Kırıcı tavrı ve hicivleri, geçimsiz kişiliği ile devrinde pek sevilen bir şair olmamakla birlikte, hatta Nedim gibi bir şairle boy ölçüşemeyecek şairliği ile nedense devrinde ün yapan bir şairdir. Bu belki de onun hazırcevap ve nükteci bir kişiliğe sahip olmasıyla açıklanabilir. Şimdiye kadar ele geçmemiş bir *Divan*'ı, bir hadis-i erbain şerhi olan *Sıhhat-âbâd* adlı eseri Hüseyin Vâiz Kâşifî (ö.1505)'nin bir ahlak ve siyaset kitabı olan, *Ahlâk-ı Muhsin*'sinin çevirisi ve özeti olan *Ahlâk-ı Ahmedî* adlı eseri bir hadis mecmuası olan *Meşârikü'l-Envâr* çevirisi, Osmanoğullarının ilk veziri Alaeddin Paşa'dan kendi devrine (1706/7) yani Rami Paşa'ya kadar 108 vezirin hayatını içeren bir tezkire mahiyetinde olan *Hadikatü'l-Vüzerâ* adlı eseri eserlerinin en önemlilerindendir. *Hadikatü'l-Vüzerâ*'ya yedi zeyl yapılmıştır: Reisü'l-küttap Dilaver Ağa-zade Ömer Vahid Efendi'nin zeyli Kavanoz Ahmed Paşa (1703/04)'dan Damad İbrahim Paşa sadaretine; Şehri-zade Mehmed Said'in *Gül-i Zibâ-yı Hadikatü'l-Vüzerâ* adlı zeyli Kavanoz Ahmed Paşa sadaretinden Said Mehmet Paşa (1756–57) sadaretine; Ahmed Cavid'in *Verd-i Mutarrâ* adını verdiği zeyli Ragıb Paşa (1756–57) sadaretinden Yusuf Ziya Paşa sadaretine (1805–6) kadar olan zeyillerdir⁹².

Sâbit'in ölçülü mizahı ve ince alaycılığı, Osmanzâde Tâib'de keskin hicivlere, hatta hücumlara dönüşmüştür. Osmanzâde Tâib, bazen bir fotoğraf karesi kadar gerçekçi olabilen sosyal tespit ve tasvirleriyle mahallîleşme hareketinin öncüleri arasında girmiştir. Nesirde daha belirgin olmak üzere dilini epeyce sadeleştirirken, bir yangın, bir isyan veya bir pahalılık dolayısıyla halkın çektiği sıkıntıları dile getiren şiirleriyle de günün tarihi, sosyal, hatta iktisadî problemlerini edebiyata aksettirmiştir⁹³.

⁹¹ Budak; a.g.e., s.129.

⁹² **Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar**, Haz. Engin D.Akarlı, Reşit Canbeyli, Metis Yayınları, İstanbul 1986,s.266.

⁹³ Budak; a.g.e., s.131.

Osmanzâde Tâib, aynı zamanda, içinde yaşadığı çevreye ve halka da çok yakın olmuştur. O kadar ki, Kumkapı'da çıkan büyük yangın üzerine bir tarih düşürmüş, halkın ağzından manzum bir dilekçe gibi padişaha sunmuştur. Yangının gerçekten tarihini yazmıştır. Önce yangının nasıl çıktığını, ne kadar zarar verdiğini anlatmış, hemen ardından sözü evirip çevirmeden son derece çıplak ve doğrudan ifadelerle sorumluların sorumsuzluklarına getirmiştir⁹⁴. Şiirin tarih belirten; “Yaktı İstanbul’ı vâlilerinin ihmâli” mısraı her ne kadar dolaylı ise de gerçekten son derece sert bir söyleyiştir ve cesur yürek işidir. Nitekim, bu cüretkâr şair, bu valilerin hışmından kurtulmuştur ama, daha sonra, kadılık yaptığı sırada Mısır’da, Kayserili olduğunu öğrenince; “Eyâ emir midir, acaba Ermeni midir?” şeklinde takıldığı bir başka vali tarafından zehirletirilerek öldürülmüştür⁹⁵.

Tâib, “Kaside-i Arîzatü'l-Fukara” (Fukaraların Yalvarış Kasidesi) başlıklı kara mizah örneği bir manzumesinde ise, yine fukara halk adına, ama bu kez İstanbul Kaimmakamı'na seslenmiştir. Pahalılık dayanılmaz olmuş, kıtlık baş göstermiştir. Şairin gözlem gücü, yaşanan ortamı olduğu gibi şekillendirirken, enflasyonun daha o zamandan Türklerin günlük hayatının bir parçası olduğunu da ortaya koymuştur. Tâib, herhalde kendini halka bu kadar yakın hissedişin ve onların sesi olmak isteğişinin bir sonucu olarak, Sâbit gibi, şiirlerinde halk deyim ve kelimelerine de yer vermiştir.

Osmanzâde Tâib, Osmanlı tarihine Edirne Vakası diye geçen; 1703 yılında II. Mahmud'un tahtan inmesi ve yerine III. Ahmed'in çıkmasıyla sonuçlanan ayaklanma üzerine de “Kaside-i Hezl-âzim” (Şaka ile karışık kaside) ve “Hicviyye” başlıklı iki uzun manzume yazmıştır. Birincisinde olaya karışan aydın kişiler üzerinde durulmuştur. İkincisinde, yani “Hicviyye”de ise olayın akışı ve halk kesiminin tepkisi verilmeye çalışılmıştır.

Tâib en lirik söyleyişlerinde bile gözlemciliğini bir kenara bırakmamıştır. Bu özellik de onu, eskilerde pek görülmeyen reel tasvir gücüne ulaştırmıştır. Gazelde, bir bütünlük içinde sanki bir filmi kare kare anlatmıştır. Şairin kendisini nazım silahşörü olarak tanımlaması da son derece çarpıcıdır⁹⁶.

4.3.4. Nedim

Yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ahmed Nedim (1681–1730) Lale Devri'nin unutulmaz ve renkli şairi olarak tanınır. Silahtar Ali Paşa'nın (sadareti 1713 – 1716) sadaret devrinde ona sunduğu kasidelerle şairliğini kabul ettiren Nedim ondan umduğunu pek bulamamış; kendisini eskiden beri beğenen Damad İbrahim Paşa'nın 1716 yılında vezirlik makamına getirilmesiyle çok sevinmiş ve ona bu sevincini yazdığı uzun bir tarih kıtasıyla anlatmıştı. İbrahim Paşa'nın

⁹⁴ Şair'in bu yangında kendi evi de yanmıştır. Bkz.: Abdülkadir Karahan; “Osman-zâde Tâib”, *İ.A.*, c.9, ss.453-456, MEB İstanbul 1964, s.453.

⁹⁵ Karahan; *a.g.m.*, s.454; Budak; *a.g.e.*, s.131-133.

⁹⁶ Budak; *a.g.e.*, s.133-136.

Fatma Sultan'la evlenişini de yazdığı bir kaside ile kutlayan ve bu kaside de kimsesizliğinden yakınarak İbrahim Paşa'nın kendisini korumasını beklediğinden söz eden Nedim daha sonra İbrahim Paşa'nın kütüphane memurluğuna (hafız-ı kütüp) atanmıştır. Yine aynı yıl içinde bazı eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesi için bir heyet kurulmuş ve bu heyette Nedim'de görevlendirilmiş ve *Sahâifü'l-ahbâr* adlı *Müneccim Tarihi*'nin çevirisini yine İbrahim Paşa'nın emriyle gerçekleştirmiştir. Bu görevin kendisine verilmesiyle çevrisinde daha çok tanınmış, örneğin İran Sefiri Murtaza-kulu Han'ın İbrahim Paşa'yı ziyareti sırasında verilen ziyafette içlerinde tarihçi Râşid ve Seyyid Vehbi'nin bulunduğu pek çok kişi ile tanışmıştı. İbrahim Paşa tarafından III.Ahmed'e tanıtılan Nedim artık hayatından memnundur. 1726 yılında Mahmud Paşa naibi atanmış, 1728 yılında Sadi Efendi medresesine getirilmiş, gitgide yükselmiş, ölüm tarihi olan 1730'da ise Sekban Ali medresesine atanmıştı. Patrona Halil isyanı sırasında ihtilâl korkusuyla evinin damından düşüp ölmesi rivayeti ölüm tarihi üzerindeki çeşitli rivayetlerin içinde en kuvvetlisidir. Mezarı Üsküdar'da Tunus Bağı mezarlığının yukarısındaki Çiçekçi mevkiindeki mezarlıktadır. *Divan*'ı dışında Şehid Ali Paşa'nın sadareti sırasında yazdığı şiirleri, görev isteği ile yazdığı istidayı içeren Arapça-Farsça mülemması, daha evvel de söz edilen *Sahâifü'l-ahbâr* adlı çevirisi, Bedreddin Aynî'nin *Ikdü'l-cumân fi tarihi'zaman* adlı tamamı bir heyet tarafından Türkçe'ye çevrilen Arapça eserinin bir kısmının çevirisi, Safâyi tezkiresini takrizi, İzzet Ali Paşa'nın tezkiresine yazdığı *Nigâr-name* adlı şaka yollu cevabı bulunmaktadır. Fakat asıl ününü *Divan*'ı ile yapmıştır⁹⁷.

Lale Devri'nin Divan Edebiyatı'na getirdiği hava, en olgun biçimiyle Nedim'in şiirlerindedir. Bu kısa dönem, edebiyat ve sanat için Osmanlı neoklasizminin doruğu sayılır⁹⁸. Türk edebiyatında, daha sade bir Türkçe, halk hayatını, zevkini ve sanatını eksen alan, mahallîleşme cereyanını zirvesine ulaştıran şair Nedim olmuştur. Kasideleri, gazelleri ve şarkılarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda bir hamle, bir zevk ve ihtişam aralığı olan Lâle Devri'ni, hem kendisi yaşamış hem de bütün coşkusıyla yaşatmıştır. Yeni mazmunları, ince ve zevkli hayali, şuh ve açık söyleyişi, bilhassa temiz ve ahenkli lisanıyla öne çıkan Nedim, Divan şiirinde Nedim Mektebi denilen bir edebi ekolün de kurucusu olmuştur. Duygu ve manayı kelime oyunlarına feda etmeyen fakat söz sanatındaki her tülü ustalığı büyük bir tabilikle bir araya getiren açık, sade ve samimi bir üslup meydana getirmiştir⁹⁹.

O, haremi, selamlığı, helva sohbetlerini, Çırağan sefalarını, halkının Türkçesi ile yazmıştır. Şiirlerini, kendisinden önce gelen Nâilî gibi Halvetî mutasavvıf, Nâbî ahlakçı,

⁹⁷ **Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar**, s.265.

⁹⁸ Necdet Sakaoğlu; "Lale Devri'ne Genel Bir Bakış", **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.21.

⁹⁹ Budak; **a.g.e.**, s.138.

sonra gelen Râgıp Paşa gibi ağır başlı görünmeye mecbur devlet adamı ve Şeyh Galip gibi Mevlevi dedesi olmayışının verdiği rahatlıkla yazmıştır. Hayatını eğlendirmek ve eğlenme gayesine adamıştır¹⁰⁰. Gerçekten genç ve zarif sevgililer bulmuş; yemiş, içmiş, neşelenmiş, sonra da çocukça öğünmüştür ve sevgililerinden ne güçlüklerle uzak durduğunu beyitlerinde görüldüğü üzere açık yüreklilikle anlatmıştır. Nedim hayata karşı bu duruşunun zamana ve zemine uymadığının bilincindedir. Bu yüzden, çevreden gelebilecek tepkilere karşı, ara ara kendisini açıklamak ve savunmak ihtiyacını duymuştur. Eski şiirimizde daima görüldüğü üzere sık sık softa medrese zihniyetinin bir timsali olan “zahid”e karşı tavır alışını da, mazmun merakına değil, belki, bu sebebe bağlamalıdır. Söz konusu anlayışın esası, dünyayı değersiz göstermeye, insanı yaşamın zevklerinden ve güzelliklerinden uzak tutmaya dayanmaktadır. Oysa yaşamak, dünya nimetlerinden faydalanmak insanın tabii hakkı, Tanrı'nın kullarına bahışladığı bir lütuftur. Şairlerin, “softa”lığı sembolize eden zahide çatmaları, bazı insanî zaafalarını ortaya koyarak onun ikiyüzlülüğüyle alay etmeleri zamanla edebiyatımızda bir klişe hâlini almıştır¹⁰¹.

Nedim, içtenliği ve coşkunuyla kendi duygu dünyasının ufuklarını çizerken, daima dışa açık, çevresinden beslenen yapısıyla, hiç mübalağasız Lale Devri'nin toplum hayatının manzum destanını da yazmıştır. Hatta denilebilir ki, III. Ahmed ile damadı İbrahim Paşa'nın iktidar devirleri, ancak Nedim'in şiirleri ile bugün bize yansıyan parıltısını kazanmıştır¹⁰².

Çektirip pek seheri doğruca Sa'dâbâd'a

Tutayım zinde iken cennet-i a'lâda makâm

Varayım hâk-i tarâbnâkine yüzler süreyim

Bir gün olsun alayım bâri felekten bir kâm

Diyen şair, çok defa Sadabad eğlencelerine divanında yer vermiştir¹⁰³.

Nedim'in başlıca ilham kaynağı, ömrünü sürdüğü zamanın saz, söz ve eğlence âlemleriyle zengin yaşantısı olduğu için, belki hiçbir şair yaşadığı hayatı ve devrini onun kadar canlı sahnelerle aktaramamıştır. Eğlencenin boyutu, gelen Ramazan'ı bile üzüntü ile karşılayacak derecededir;

1726 baharında bir cuma günü III. Ahmet Ferabat sarayına gelir ve sarayın önde gelen erkânı o günü izleyen pazartesi ona katılır. Müneccimlere göre oruç tutulacak olan Ramazan ayı çarşamba'ya kadar başlamayacaktır ve III. Ahmed, yemeden içmeden mahrumiyet ayı başlamadan önce son bir eğlence yaşamak arzusundadır. O gece III. Ahmet ve kafilesi mutlu

¹⁰⁰ Mehmed Çavuşoğlu, “Divan Şiiri”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.194-203, Haz. Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999, s.203.

¹⁰¹ Budak; **a.g.e.**, s.140-141.

¹⁰² Budak; **a.g.e.**, s.142.

¹⁰³ Ahmed Refik; **Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları**, Timaş Yayınları, İstanbul 1999, s.208.

bir biçimde içki içip müzik dinlerken, birdenbire minarelerin Ramazan'ın başladığını ilan eden ışıklarının yandığını görürler. Eğlence önce sıkıntıya, sonra da kutsal ayın başlangıcının yeni ayı gördüklerine yemin eden birkaç kişinin ifadesi sonucunda ilan edildiği ortaya çıktığında öfkeye dönüşür. Eğer halifenin fikrini sormuş olsalardı Ramazan, pazartesi gecesindeki ziyafetin tadı kaçmasın diye bir gün ertelenebilirdi. Diğer şeyler bir yana tek başına bu olay bile yeni maddecilik ruhunun hangi boyuta ulaştığını ortaya koyar. Saray vakanüvisi Küçükçelebizade Asım bu olaya çok üzülmüş ve onu, bazı yalancı gericilerin sebep olduğu bir olay olarak tanımlamıştır. Ayrıca Nedim de Ramazan'ın birdenbire başlamasında bir yalancılık izi bulmuştur. Osmanlı tarihinde ilk kez dünyevi bir kutlamanın bir dini bayram tarafından aksatılması alenen yerilmiştir¹⁰⁴.

Bu duruma Nedim'in dizelerine şu şekilde yansımıştır¹⁰⁵:

*Bilemem bende mi şahitde mi takvimde mi
Hele bir kizb var ortada bu sıdkı kelâm
Ehl-i keyfîn birisi dir ki behey Sultanım
Aydın ay, bellü hesab, olmadı Şaban tamam
Bir iki meblağı berş ile urub öldüricek
Geldiler eylediler böyle cihanı sersâm*

İçinde doğup büyüdüğü şehir İstanbul, bütün cazibesiyile Nedim'in şiirine pırıl pırıl yansımıştır. Nedim eşsiz ve paha biçilmez güzellikteki payitahtın bir taşına bütün Acem ülkesinin feda edilebileceğini belirtmiştir. Bu ağır mukayese sebepsiz değildir. Tam aksine, hem politik, hem edebî bir tavır koymuştur. Politik tavidir, çünkü Lale Devri'nin başta gelen düşmanı İran'dır. Nedim, asırlardır Osmanlı düşmanlığını, daha doğrusu Sünnî karşıtlığını bir tür mezhep haline getirmiş ve hâlâ sürdürmekte olan bu ülkeye haddini bildirmek gereğini duymuştur. Edebî tavidir, çünkü şiirinden İran etkisini büyük ölçüde silmiş bir şair olarak Nedim, bilvesile meydan okumuştur¹⁰⁶.

*Bu şehri-i Stanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yek-pâre 'Acem mülkü fedâdır'¹⁰⁷*

Havası, suyu, gül bahçeleriyle cennet kadar, hatta cennetten de güzel İstanbul'un tam bir kültür merkezi olduğunu da özenle dikkatlere sunmuştur. Çünkü muhteşem camileri geceleri ışık saçan nur deryası şehrin, halkı da aydınlık ve terbiyelidir. Bütün davranışları asil ve makbuldür¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Evin; **a.g.m.**, s.58.

¹⁰⁵ Nedim; **Divan**, Hz. Muhsin Macit, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s.43-44.

¹⁰⁶ Budak; **a.g.e.**, s.147.

¹⁰⁷ Nedim; **a.g.e.**, s.85-87.

¹⁰⁸ Budak; **a.g.e.**, s.147.

Nedim'in şiirlerinde kadın en önemli figürlerden biri olmuştur. Onun şiirlerinde kadın aşkı sadece kendinden öncekilerden değil, kendinden sonrakilerden de daha fazla görülmektedir. Onun hafif meşrep ve açık saçık bir şair olarak tanınmasının bir sebebi de herhalde Divan edebiyatı anlayışının bayağı saydığı kadın aşkını şiirlerinde bu kadar çok ve belirgin bir şekilde yansıtmış olmasıdır¹⁰⁹.

*Çünkü şâ'irsin hayâl-i tâzedir senden murâd
Pes yeni bir dil-rübâ-yı mû-miyan lâzım sana*

*Bir güzel sev sakın ammâ duymasın zâl-ı felek
Genc ola amma nihân-ender-nihan lâzım sana*¹¹⁰

Nedim sevgililerini büyük ölçüde kendi doğal özellikleri ve güzellikleriyle anlatmıştır. Sırma saçlı, gül yanaklı, gülgilî kerrâkeli, mor hareli bir güzeldir. Sarı saçlı ve özellikle sırma saçlı güzeller, belki, Divan edebiyatına ilk defa Nedim'le girmiştir. Çünkü o zamana kadar İran zevkine uyularak daima siyah saçlı olarak tasvir edilmiştir¹¹¹.

4.3.5. Nedim'den Sonra

Nâbî ile reelleşmeye ve sosyalleşmeye başlayan, Sâbit'le geleneksel ağırlıklarından büyük ölçüde kurtulup mizahî ve satirik bir veche kazanan Türk şiiri, Tâib'le daha çok gündelik hayatın içine girmiş, gözlemiş ve hatta halk adına hesap sormuştur. Nihayet Nedim'le yeni bir gökyüzüne havalanan, özgünleşen, özgürleşen ve hatta bir ölçüde “çağdaşlaşan” Türk şiiri, onun trajik ölümüyle sanki arkasındaki güçlü rüzgârı kaybetmiştir. Hızla inişe geçmiş, neredeyse başlangıç noktasına geri dönmüştür. Gerçekten, yeni padişah, yeni sadrazamlar ve ortaya çıkan yeni şartlarla devletin gidişatı da halkın hayatının akışı da, rengi de, havası da, yavaş yavaş koyulaşmıştır. Yaşanan iç ve dış sorunlar devletle birlikte toplumu da yeniden şekillendirirken şiirin gelişimi de benzer bir grafik çizmiştir. Devlet üst üste sarsıntılar geçirirken, kendisiyle baş başa kalan şiir de için için erimiştir. İmparatorluğun hayatiyeti ile şiir arasında kurulan paralelliğe şaşırılmamak gerekir¹¹².

4.3.6. Seyyid Vehbî

Lâle Devri'nin diğer önemli şairi Seyyid Vehbî (ö.1736), tıpkı Nedim gibi, saray çevresinde yetişmiş ve kişiliğini bulmuştur. En iyi şiirlerinden biri kabul edilen ünlü kasidesini, Sultan III. Ahmed'in bir tarih mısramını bütünlemek için yazmıştır. Padişah, Topkapı Sarayı'nın kapısının önüne çeşmeyi yaptırdıktan sonra, “Besmeleyle iç suyu Hân Ahmed'e eyle dua” mısraı ile tarih düşürmek istemiş, ancak, ebced hesabı ile harflerin

¹⁰⁹ Budak; a.g.e., s.153.

¹¹⁰ Nedim; a.g.e., s.276.

¹¹¹ Budak; a.g.e., s.148.

¹¹² Budak; a.g.e., s.170-171.

toplama, çeşmenin yapılaş tarihinden dört sayı eksik kalmıştır. Vehbî, mısraın başına “aç” kelimesini ilave ederek;

Aç besmeleyle iç suyu Hân Ahmed’e eyle dua

şeklinde tarihi tamamlamış; ayrıca üzerine, aynı vezin ve kafiyede yeni beyitler yazarak kasideyi meydana getirmiştir¹¹³. Vehbî, başlangıçta Nâbî mektebinin öğrencilerinden biridir. Nâbî’yi kendisine örnek almış, onun şiirlerine nazireler yazmıştır. Fakat Lâle Devri’nde Nedim’den etkilenmiş, şuh ve nüktedan şairin zevkini ve sanatını içselleştirdiğini de onun şiirlerine yazdığı nazireler ve tahmislerle göstermiştir. Vehbî böyle bu iki ekolün, yani Nâbî ve Nedim mekteplerinin özelliklerini şiirinde birleştirmiştir. Bir yanda, Nâbî gibi neo-İranî tarzda hikmetler söylerken, diğer yanda, Nedim gibi, çevresinde gördüklerini ve hissettiklerini olduğu gibi mısralara dökmüştür¹¹⁴.

Nedim’le karşılaştırıldığında, gerek şiir diline yaptığı katkı, gerekse getirdiği yenilik ve yaptığı etki bakımından divan şairleri arasında ayrıcalıklı bir yeri olduğu söylenemez. Kendisine edebiyat tarihi içinde asıl şöhreti sağlayan divanı değil, Sultan III. Ahmed’in şehzadelerinin sünneti için düzenlenen düğünü anlattığı, eski nesrin anlatımca olağanüstü güçlü, biçim özellikleriyle de eşsiz güzellikte örneği olan, kendisine ait çok sayıda şiirle anlatım biçimi zenginleştirilmiş *Sûrnâme* adlı mensur eseridir¹¹⁵. Kültür tarihi açısından çok önemli olan bu eserin devrin sosyal yaşantısını, saray çevresini, verilen ziyafetleri, yapılan eğlenceleri, oyunları ve çeşitli Türk sanatlarını sergilemesi bakımından ilginçtir.

4.3.7. Edirneli Kâmî

Osman-zâde ile aynı zamanda yaşayan Kâmî (?-1724) Edirneli’dir. O da babası gibi Derviş İbrahim Gülşenî tarikatına mensuptur. 1690 yılında İstanbul’a gelmiş, İstanbul’da vefat ederek Karacaahmed Türbesi karşısında gömülmüştür. *Divan*’ından başka mesnevi tarzında yazdığı *Fîrûz-nâme*, *Asaf-nâme*, *Tuhfetü’z-zevrâ* ve *Behçetü’l-na-mâ* adlı eserleri vardır¹¹⁶.

Edirneli Kâmî daha çok Nâbî’nin izinden yürümüştür. Bu yüzyıl şairlerinin bir yandan artık söyleyecek yeni söz bulmadıkları, diğer taraftan sanatta bir yenilik gösterme gayreti ile geleneğin dar ve kuvvetli çemberi içinde sıkılıp bunaldıkları görülür. Bunlardan biri de hiç kuşkusuz Kâmî’dir;

İbâretten ibâret kaldı şimdi Kâmiyâ eş’âr

¹¹³ Ancak bu kelimenin ilavesi de bu defa çeşmenin yapıım tarihini bir yıl fazla çıkarmıştır. Bkz.: Abdülkadir Karahan; “Seyyid Vehbî”, *İ.A.*, c.9., ss.543-547, MEB, İstanbul 1964, s.546.

¹¹⁴ Budak; *a.g.e.*, s.171-173.

¹¹⁵ Vehbî; *Sûrnâme*, Hz.: Mertol Tulum, Kabalcı Yay., İstanbul 2008, s.11; Surnamelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Arslan; *Divan Edebiyatı’nda Manzum Surnameler*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990.

¹¹⁶ *Osmanlılarda ve Avrupa’da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar*, s.267.

Müreşşah tâze mazmûn üzre yoktur bir gazel söyler

Diyerek sanatta yeniliğin hasretini şiddetle duyar.

Şi'rin müreşşah eyhle sanâyi'le Kâmiyâ

İster edâ-yı tâze vü hem nev-zemîn zamân

Beyitinden de anlaşılacağı üzere zamanın arzu ve temayülünün yenilik ve tazelik olduğunu belirtmekle beraber o da yeniliği ve tazeliği yine kelime oyunları ve hüner göstermek şeklinde anlayarak gerçekte geleneği aşan bir yenilik göstermemiştir¹¹⁷.

4.3.8. İzzet Ali Paşa

İzzet Ali Paşa (ö.1734), Nedim'in el ve ilham verdiği şairdir. Zaten Nedim'le yakın dostluğu vardır. Lale Devri eğlencelerinde daima Nedim'le beraber bulunmuş, onun gibi şuh ve nükteli söyleyişin sırrına ulaşmıştır. Matlalı nazirelerle kudretli bir şair olduğunu ortaya koymuş, kendi gazelleriyle de açıklık, sadelik ve güzellikte Nedim'e çok yaklaşmıştır¹¹⁸.

Defterdarlık görevinde de bulunmuş olan İzzet Ali Paşa'nın kaleminden dönemin sorunları da dökülmüştür. İzzet Ali Paşa, yaşadığı devirdeki adam kayırmadan ve mevki sahiplerinin görgüsüzlüğünden şikâyetçidir. Ona göre yüksek makamlar, layık olanlar yerine adî kişilere verilmektedir. Dürüst kişiler itibar görmezken ilgi bayağı insanlardır¹¹⁹;

Budur pervâzgâh-ı devletin âyîn-i dîrîni

Olanlar evc-pervâz-ı gurûr elbette alçaklar

Kibâr-ı nev-zuhâr-ı asra arz-ı marifet itsen

Kerem yok bâri leb-cünbân-ı lafz-ı âferîn olmaz

4.3.9. Koca Râgıb Paşa

18. yüzyılın sadrazamlarından olan Koca Ragıb Paşa (1699–1765) bir devlet adamı aynı zamanda devrin ünlü şairlerindendir. 1756/57 tarihinde sadrazam ve aynı yıl III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan ile evlenerek damad-ı şehriyânî olmuştur. Nâbî tarzında hakimane şiirler yazmış kimi beyitleri atasözü gibi kullanılır olmuştur. Arapça ve Farsça'yı Türkçe kadar bilen Ragıb Paşa bu dillerde eserler de yazmıştır. Kitaba karşı çok düşkün olan ve kitap toplayan Ragıb Paşa, Koska'da adıyla anılan bir kütüphane ve daha birçok hayır kurumu bırakmış ve ölümünde de bu kütüphanenin bahçesine gömülmüştür. *Divan* 'ı *Münşeat*'ı ile birlikte basılmıştır¹²⁰. Koca Râgıb Paşa'nın kasidelerinde daha çok Nef'î'nin ve gazellerinde ise, Sâib ve Nâbi'nin tesiri kuvvetle hissedilmektedir. Şiirlerinde Nedim ve Gâlip'deki derin hassasiyet ve zengin hayalgücü yerini fikir hakimiyetine, hakîmâne görüşlere

¹¹⁷ Mazıoğlu; a.g.m, s.266.

¹¹⁸ Budak; a.g.e, s.174.

¹¹⁹ İrfan Aypay; *Lale Devri Şairi İzzet Ali Paşa*, İstanbul 1998, s. 10.

¹²⁰ *Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar*, s.268.

bırakmıştır. Atasözü değerini kazanmış bazı mısralar, Necâtâ'den beri süregelen geleneğin, Nâbî'de ifade mükemmeliyetini bulan şeklin bir devamından ibarettir¹²¹. Asıl şöhreti ise, halkın hafızasında halen yer tutan beyitleriyle mısralarıdır. Şairin bu sözleri günümüzde bile darb-ı mesel olarak hafızalarda yerini korumaktadır¹²²;

Şecaat arzederken merdi kabti sirkatin söyler

Eğer maksud eserse mısraı berceste kafidir.

4.3.10. Belîğ

Yenişehir Fenerli şair Mehmed Emin Belîğ (ö.1760-1761), parlak hayallerini, güzellik tutkusunu ve inceliğini Nedim'den, mizahî yönünü ve şiir işçiliğini ise, Sâbit'ten miras almış gibidir¹²³. Esasen Belîğ, gelenekten pek fazla kopmamıştır. Özellikle kasidelerinin, devrin İran ekolünü benimsemiş şairlerinin verimlerinden pek farkları yoktur. Mizacında varolan alaycılığın ortaya çıktığı bazı gazellerine bakarak, onun Sâbit tarzında daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür (s.176).

Feylesufanun şikest olmuş bütün nâhunları

Hall ü akd-ı kâr-ı devlet hep yed-i rüşvetdedür

Diyerek rüşvetin bu yüzyılda da yaygın olduğu ve bilim adamlarına yeterli değerin verilmediğinden bahseder. Devlet işlerinin hallinin artık çalışmaktan değil, rüşvetten geçtiğine gönderme yapar¹²⁴.

Divanında döneminde hukuka riayet edilmediğinden, paraya önem veren doktorların tek bir hastaya bile sevabına bakmadıklarından, her şeyin maddiyata bağlı olduğundan ve insanların vefasızlıklarından söz eder¹²⁵. Bazı beyitlerinde o dönemde çarşı pazarlarda fiyatların denetim altında olduğu, hatta padişahın izniyle ve onayıyla malların belli fiyatlarda satılabildiğinden bahseder. Şaire göre, eğer bu denetim olmazsa hiçbir esnafın insafı olmayacağı ve mallarını oldukça pahalıya satacağını anlatırken bir yandan da dönemin ekonomik hayatına ilişkin çok önemli izler bırakmıştır¹²⁶.

Narhı babında eger hatt-ı şerif etse südür

Kıl kadar yokdur iden şehd-i visali irhaş

¹²¹ Abdülkadir Karahan; "Râgıb Paşa", **İ.A.**, c.9, ss.596-598, MEB, İstanbul 1964.s.597.

¹²² Levend; **a.g.e.**, s.333.

¹²³ Budak; **a.g.e.**, s.176.

¹²⁴ Gamze Demirel; **18. Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tahlil)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ, 2005, s.23.

¹²⁵ Demirel; **a.g.e.**, s.27.

¹²⁶ Demirel; **a.g.e.**, s.26.

Şaire göre her ne kadar Farsça, şiire en uygun dil ise de şiir dili olarak Türkçe'nin seçilmesi ve Türkçe şiirler yazılması doğrudur¹²⁷.

Türki zebanı eyle bu tarz ile intihab

Elyak egerçi nazma zeban-ı derriyyedür

Beliğ'in değerini ilk anlayanlar çağdaşları değil, Tanzimat şairleridir. Şinasî, onu gayet iyi bildiği gibi, Muallim Nâci de şiirlerinin güzelliğinden bahseder. Namık Kemal şiirlerindeki yeni üsluba dikkat çekmiştir¹²⁸.

4.3.11. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Nesir

XVIII. yüzyılın büyük nâsirleri büyük ölçüde tarihçiler ve tezkirecilerle sefaretnâme sahipleri arasından çıkmıştır. Onların, anlatmak ve aktarmak esasına dayanan işlerinin bir gerekliliği olarak, dilde ipin ucu yine pek fazla kaçırılmamıştır. Bazı tarihlerde ve özellikle de sefaretnâmelerde yalın ve akıcı Türkçenin daha durmuş, oturmuş ve iyi işlenmiş örnekleri sergilenmiştir. Bu da tabiidir. Zira şiirde olduğu gibi, nesirde de XVII. yüzyıl sonlarından devralınan ışıklı bir miras söz konusudur. Üstelik tabanın da bir hayli genişlediği, sokaktaki sıradan insanın duygu ve düşüncelerinin konuştuğu dil ve üslupla yansıtıldığı bazı eserlerin yazıldığı da görülmektedir¹²⁹ (s.192-193).

Bir sosyal tenkit kitabı olarak yorumlanabilecek müellifi belli olmayan Risâle-i Garîbe isimli bir yazma eser, XVIII. yüzyıl başlarındaki Türkçe konusunda önemli ipuçları vermektedir. Eser külfetsiz, tamamen konuşma diline dayanan bir üslupla yazılmıştır. Müellif, yüksek sınıfları da gözlemlemiş olmasına rağmen daha çok toplumun orta ve alt tabakalarını, çarşı pazarda, sokakta, orta halli zenginlerin konaklarında olan biteni eleştirmiştir. Camii, medrese ve tekkeler, bazı asker sınıfları, türlü meslek erbabı, kadınlar ve evli erkekler, meyhane ve fuhuş alemleri, konaklardaki ziyafetler, köle ve cariyelerle olan ilişkiler, büyücü, muskacılar, çeşitli etnik mensuba ait kişilerin hemen hepsi müellifin eleştiri oklarından nasibini almıştır¹³⁰.

Tarihler, tezkereler, sefaretnâmeler yanında, resmî ve edebî mektuplarla çeşitli konulardaki yazışmaların bir araya geldiği münşeât kitapları da XVIII. yüzyıl nesrinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Osmanzâde Tâib, Çelebizâde Âsım, İbrahim Hakkı ve Kânî münşeâtlarıyla asrın ön saflarındaki isimleridir.

Reis-i şâirân Osmanzâde Tâib'in Münşeât'ının başında, nesirde alışılmış kelimeler kullanmak, düzgün ve anlaşılır bir dille yazmak lüzumundan bahsettiğine bakılırsa, diğer türlerde eser verenler arasında da, süslü ve külfetli üsluba karşı bir taban oluşmaya

¹²⁷ Demirel; a.g.e, s.32.

¹²⁸ Fevziye Abdullah Tansal; "Belîğ", İ.A., c.2, ss.488-489, MEB. İstanbul 1979, s.489.

¹²⁹ Budak; a.g.e, s.192-193.

¹³⁰ Risâle-i Garîbe, Hz. Hayati Develi, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s.14-15.

başlamıştır. Tâib, yeni tarzın adını “muhassehat-ı inşa” olarak koymuş ve eklemiştir; “Bugün kullanılan ve rağbet gören üslup bu üsluptur.”¹³¹

4.4. Mûsikî

Osmanlı müziği, tezhibi, minyatürü, halısı, hattı ve ebrusu ile Batılıların *Sublime Art* dedikleri Osmanlı sanatının mimarîdeki taş yerine- seste billurlaşmış şeklidir. Sûfilerin “dilsizlerin dili” sözüyle anlattıkları, kelimeye dökülmesi mümkün olmayan, sadece hissedilebilen “gerçek”i terennüm eden bu müziğin karakteri, kaynağı olan Türk müziğinin genel karakteri içinde değerlendirilir. Osmanlı müziği, tarihî orijininde tek kişinin usûllü veya usûlsüz, ama mutlaka bir makama bağlı olarak çalıp söylediği; müziğin sadece ritm ve melodi unsurlarını kullanıp insan sesine ağırlık veren ve nesilden nesile aktarma yolu olarak notanın tercih edildiği Batı müziğindeki farklı olarak meşk yoluyla sağlanan şahsî üslûp ve ifade müziğidir. Osmanlı müziği bu genel karakteri bariz şekilde taşımakla birlikte, sonuç olarak imparatorluğun müziği olmak bakımından, müziğe doğrudan ilgili askerî, dinî-tasavvufî, saray ve elit çevrelerde müesseseleşmiş, çok çeşitli etno-kültürel öğelerin katılımı ile renklenmiş ve zenginleşmiş büyük bir sentez sanatıdır. Gerek hızla gelişmesinin, gerekse hem kendi içinde, hem çevresindeki etki gücünün kolayca hazmedilip yaygınlaşmasının sırrı, işte bu muhteşem sentezdedir¹³².

XVII. yüzyılda özellikle IV.Murad ve IV. Mehmed’in saltanatları sırasında önemli mûsikîşinaslar yetişmiştir. Bunlar arasında Solakzâde, Âmâ Kadri, Benli Hasan Ağa, neyzen ve çengi Yusuf Dede, Derviş Ömer ve Koca Osman Efendi gibi büyük bestekârların yanı sıra IV. Murad’ın, Revan seferinde içlerinde Şeştârî Murad Ağa’nın da olduğu Azerî mûsikîşinaslar da vardır. IV. Mehmed’in sanat çevresinde ise Hâfız Post, Taşçızade Recep Çelebi, dini eserlerin büyük bestekârı Ali Şîruganî, Seyyid Nuh, Yahya Nazim gibi bestekârlarla mûsikî bilgini asıl adı Albert Bobowski olan Leh mühtedisi Ali Ufkî vardır¹³³.

XVII. yüzyılın Osmanlı müzik kültürü açısından belki de en önemli özelliği, meşk yoluyla aktarılan mûsikî eserlerin kaleme alınmaya başlanmasıdır. Bu işin gerçekleşmesine önyak olan iki müzik adamı da Osmanlı sarayına sonradan dâhil olan batılı entelektüellerdir. Bunlardan biri Ali Ufkî, diğeri ise daha sonra müzik tarihinde Kantemiroğlu adı ile anılacak olan Boğdan beyi Dimitri Cantemir’dir¹³⁴.

¹³¹ Budak; **a.g.e.**, s.216.

¹³² Cinuçen Tanrıkorur; “Osmanlı Mûsikîsi”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.2, ss.493-530, Ed.Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999, s.494-495.

¹³³ Tanrıkorur; **a.g.m.**, s.507.

¹³⁴ Rûhî Ayangil; “XVII. Yüzyılda Türk Mûsikîsi”, **Türkler**, c.12, Ed.: H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.435.

Ali Ufkî, *Mecmua-i Sâz ü Söz*'ü 1650'de kaleme almıştır. Bu eserde XVI. ve XVII. yüzyıllara ait 500'den fazla söz ve saz eserinin güftesiyle notası bulunmaktadır. Geleneksel Osmanlı/ Türk mûsikî içinde kaleme alınmış ilk nota koleksiyonu olma özelliğine sahiptir. Bunların içinde 200'ü aşkın peşrev ve saz semaîsi ile birlikte, 60 kadar murabba beste, 35 kadar nakış ve semaî, 120 civarında türkû, varsağı ve dinsel nitelikte eserin (ilahi, tesbih, tevhid vs.) güfte ve notası vardır. Bu eser, Türk mûsikî tarihi için çok önemli bir belge niteliğinde olmakla beraber mûsikî eserlerinin porte'li Batı notasıyla (sağdan sola yazılarak ve özel bazı diyez, bemol ve usul işaretleri kullanarak) yazılmış hali, döneminde diğer mûsikîşinaslar tarafından şaşkınlıkla karşılanmış, ölümüne dek kendinden başka kimse tarafından kullanılmadığı gibi, eserin kopyalarının yapılmasına da ihtiyaç duyulmamıştır¹³⁵.

Bu alanda bir diğer önemli eser Dimitri Cantemir (Kantemiroğlu 1673-1727) tarafından kaleme alınmıştır. "*Kantemiroğlu Edvârî*" diye bilinen, "*Kitâb-ı İlmi'l-Mûsikî alâ vechi'l Hurûfat İşaret-i Perdehâ-i Mûsikî*" adıyla yayınlanan eserde Cantemir, yeni geliştirdiği yazım sistemini tanıtmıştır. 1693 yılında Sultan II. Ahmed'e sunduğu bu eser iki bölümden oluşmakta; birinci bölümde makam, usûl ve perdelere ait bilgiler; ikinci bölümde ise 300'ü aşkın enstrümantal parçanın (peşrev ve kırk kadar saz semâîsi) alfabetik sırasına göre notalarla yazılmış şekli yer almaktadır¹³⁶.

Makamlar geçmiş yüzyıllarda makam, avaze, şube ve terkiib olarak sınıflandırılırken, Cantemir'de yeni bir sınıflandırmanın yapıldığı görülmektedir. Cantemir, makamları öncelikle basit ve bileşik olmak üzere iki gruba ayırır ve sonra "makamlar birkaç türlüdür" diyerek yedi grupta incelemektedir. İsimlere göre ilk altı gruba makam, yedinci gruba ise terkiib adını verir. Perdelerine göre makam sınıflandırmasını şu şekilde yapmıştır.

I. Kalın sesli ve tam perdeli makamları yedidir: 1- Irak, 2- Rast, 3- Dügah, 4- Segah, 5- Çargah, 6- Neva, 7- Hüseyini.

II. İnce sesli tam perdeler üçtür: 1- Evc, 2- Gerdaniye, 3- Muhayyer.

III. Kalın seslerden ince seslere giderken önümüze çıkan ara (yarım) perdelerin makamları dörttür: 1- Kürdi, 2- Saba, 3- Bayati, 4- Acem.

IV. İnce seslere giderken önümüze çıkan ara(yarım) perdelerin makamları beştir: 1- Şehnaz, 2- Hisar, 3- Uzzal, 4- Buselik, 5- Zirgüle.

V. Bileşik makamlar beştir: 1- Sünbüle, 2- Mahur, 3- Pencgah, 4- Nikriz, 5- Nişabur.

VI. Sözde (görünüşte) makamlar ikidir: 1- Bestenigar, 2- Zirefkend.

VII. İsmi olup cismi olmayan makamlar birdir: Rehavi.

¹³⁵ Cem Behar; **Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik**, YKY Yayınları, İstanbul 2005, s. 47-48.

¹³⁶ Ahmet Şahin AK; **Türk Musikisi Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, s.25.

VIII. yanlış olarak herkesce makam diye adlandırılan terkipler yirmidir: 1-İsfahan, 2-Büzürk, 3-Hicaz, 4-Gevaşt, 5-Selmek, 6-Maye, 7-Acemaşiran, 8-Buselik, 9-Hüzzam, 10-Nihavend, 11-Nühüft, 12-Horasani Hüseyini, 13-Huzi-Buselik, 14-Rahatü'l-ervah, 15-Ru-yi Irak, 16-Muhalif-i Irak, 17-Sultan-i Irak, 18-Arazbar, 19-Baba Tahir. Kantemir Edvarı'nda sayılan perdelerin makamları 27, terkipler ise 20'dir¹³⁷.

Edvar, Türk müzik tarihinde bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Çünkü bu çalışma Türk müziği nazariyesinin yeni ilkeler üzerine temellerini atan ilk eserdir. Cantemir'in yeni teorisi nazari bir sistemin değil, uygulamalı müziğin teorisidir. Temelde, öğretime ve notalama yönteminin uygulamasına dayanır. Tarihsel perspektiften bakıldığında Cantemir'in teorik çalışması Arap-Fars geleneklerinden ayrı, otantik Türk müziğinin ilk eseridir. Teknik olarak *Edvar* kuramsal bilim (ilm-i nazari) yerine uygulamalı bilimin (ilm-i ameli) özünü ihtiva eder. Eserin didaktik amacı öğrencilere açıkça belirlenmiş kurallara göre müzik öğrenim ve icra metodunu aşılmasıdır. Cantemir'e göre müzik okunabilecek, öğrenilebilecek, ezberlenebilecek notalarla yazılmalı, notasyonlarla icra edilmeli ve gelecek kuşaklara aktarılabilirdir. Müzik bilgisi üzerine kurulan yeni teorinin amacı müzik eğitimini modern, pragmatik bir kavrama oturtmak ve önceki teorisyenler tarafından ayrılmış olan pratik ile teorik alanı uzlaştırmaktır. Cantemir, müzik notasyonunu teorinin merkezine yerleştiren ilk İslam müziği kuramcısı olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁸.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan Türkçe Türk ve Batı müzik teorisi eserleri arasında ise Kevserî'nin *Mecmua-i Mûsikî* (1717), Anonim, *Fî ilmi'l-makamât ve hüve'l-musika* (1724), Derviş Hasan Gülşenî'nin *Zübde-i Makâle-i İlm-i Mûsikî* (1734), Hızır Ağa'nın *Tefhîmül-makamât fî tevlidi'n-nağamât*'ı yer almaktadır¹³⁹.

Bu dönemde görkemli düğün törenleri ve şenlikler yaptıran III.Ahmed, mûsikîye önem vermiş ve kendisi bir saz takımı kurdurmuştur. Ayrıca dönemin devlet adamlarından Damad İbrahim Paşa, Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Esad Efendi gibi III.Ahmed'den sonra tahta çıkan I. Mahmud'un bestekâr olduğu bilinmektedir¹⁴⁰.

Bu yüzyılda mûsikîşinas şairlerin çoğunun bir tarikata müntesip olduğu, çoğunun da Mevlevî olduğu görülmektedir. Mevlevî şairlerin mûsikîşinas olmalarının sebebi, Mevlevilikte mûsikî ve şiirin çok ileri derecede, zikir ve sohbet halkalarında kullanılıyor olması ve Mevlevî şeyhlerinin ve dedelerinin âyin besteleyecek kadar Türk mûsikîsine vakıf

¹³⁷ Nilgün Doğrusöz; "Geleneksel Türk Müziğinde Makam ve Unsurları", **Osmanlı**, c.10, ss.563-571, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.566.

¹³⁸ Eugenia Popescu-Judet; "Kantemiroğlu-Prens Müzisyen", **Osmanlı**, c.10, ss.600-606, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 600-601.

¹³⁹ Recep Uslu; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzik Teorisi Eserleri", **Türkler**, c.12, ss.443-448, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,s.447.

¹⁴⁰ Uslu; **a.g.m.**, s.444.

olmalarındır¹⁴¹. Pek çok kıymetli eser veren bu bestekârlar içinde Galata Mevlevihanesi'nin onbirinci postnişini bestekâr ve ney ustası Kutbünnâyî Osman Dede mesnevi şeklinde 276 beyitlik *Rabt-ı Ta'birât-ı Mûsikî* Farsça nazariyat kitabını padişaha sunmuştur¹⁴².

III.Ahmed dönemi bestekârları içinde ön plana çıkan isimlerden biri Mustafa Çavuş'tur. Biri beste, altmışüçü şarkı olmak üzere altmışdört eseri günümüze ulaşan Mustafa Çavuş, mûsikî de Lale Devri'nin zihniyetini temsil etmiştir. Devrin klasik üsluptaki ağıdalı eserleri arasında Mustafa Çavuş'un eserleri hareketli, neşeli, samimi ve nüktedan üslubuyla dikkat çekmektedir. Mûsikî de şiirde ortaya koyduğu eserler, onun “Âşık Mûsikî” ve “Âşık Edebiyatı” ile klasik mûsikî arasında kendine has bir üslup yarattığını göstermektedir¹⁴³.

Dönemin bestekârları arasında Çömlekçizade Recep Çelebi, Buharîzade Mustafa İtri Efendi, Yahya Nazim Çelebi, Enfi Hasan Ağa, Hafız Şeyda Dede (Abdürrahim Dede Efendi), Kara İsmail Ağa, Nayî Osman Dede, Zaharya Efendi, Dilhayat Kalfa, İbrahim Ağa, Ebubekir Ağa, Tanburî Mustafa Çavuş, Tab'i Mustafa Efendi, Sînekemanî-nazariyatçı Hızır Ağa, Ferahfeza makamının mucidi Vardakosta ve Sûzidil'i icad eden Abdülhalim Ağa bulunmaktadır¹⁴⁴.

XVII. yüzyılda Türk mûsikîsinin gösterdiği büyük ilerleme, XVIII. yüzyılda da bütün hızı ile devam etti. Doğu müziğinin olgun bir sentezi sayılabilecek olan Osmanlı-Türk üslubunun vazgeçilmez örneklerinden birçoğu bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Öte yandan, müzikle uğraşan insanların sayısı da o dönemde artmış, müzik, Osmanlı şehirlerine gelen Avrupalıların kolayca dinleme imkânı bulabilecekleri ölçüde toplumda yaygınlaşmıştır¹⁴⁵.

Yetişmiş olan büyük bestekârlar klasik okulun bütün gereklerini yerine getirip geleneklere bağlı kalırken, yapmış oldukları bazı yeniliklerle, çok sayıda eser vermeye devam ediyorlardı. Bu yüzyılın ilk on yılı içinde dahi bestekâr İtrî'nin kişiliğinde “Klasik Dönem” zirveye ulaşmıştı. Bu dönemde divan edebiyatı şairleri İran edebiyatını örnek alarak eser verirken mûsikîşinaslarımızın yabancı mûsikî etkisi altına girmesinin aksine Türk mûsikîsi Arap ve İran mûsikîsini etkisi altına almıştı. Mûsikî anlayışındaki bu meyil, edebiyat dünyasında da kendisini göstermiş, halk şiiri anlayışı için şairlerimiz hem hece hem de aruz kalıplarını kullanmış, daha kolay anlaşılabilir eserler vermeye çalışmışlardır. Bu ihtiyaçtan dolayı Türk sanatı ile Türk halk mûsikîsi arasında, farklı bir mûsikî türünün “Âşık Mûsikîsi”nin doğması bu yüzyıla rastlamaktadır. Her iki türden renk ve koku taşıyan bu mûsikî o dönemde oldukça revaç bularak XIX. yüzyılda da etkisini sürdürdü. Bu yüzyılda ayin, naat, durak vb. dini mûsikî geleneği de bütün ihtişamı ile devam etmiştir. En çok

¹⁴¹ Ahmet Şahin Ak; **Müzikle Tedavi Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s.137.

¹⁴² Tanrıkorur; **a.g.m.**, s.508-509.

¹⁴³ Çetin Körükçü; **Türk Sanat Müziği**, İstanbul 1999, s. 57.

¹⁴⁴ Ak; **a.g.e.**, s.71-87.

¹⁴⁵ Bülent Aksoy; **Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki**, Pan Yayınları, İstanbul 1994, s.87.

Mevlevî ayini bu yüzyılda bestelenmiştir. XVIII. yüzyılda birçok mûsikî eserinin yazıldığı dikkati çekmektedir. Türk mûsikîsinin tıp alanında kullanılması geleneği de özellikle sürdürülmüştür¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Ak; a.g.e., s.71.

SONUÇ

XVIII. yüzyıl, Osmanlı Devleti için yeniliklerin görüldüğü bir dönem olmuştur. Kuşkusuz o döneme kadar böyle büyük ve geniş bir devletin dış dünyaya kapalı, kendi içine dönük bir yaşam sürdüğü düşünülemez. Her ne kadar bu zamana dek dış dünyadaki gelişmelere bu denli somut bir ilgi göstermemiş olsa da, kendi dışındaki gelişmelere duyarsız kalmamıştı. Değişen şartlara ve yaşanan gelişmelere paralel olarak XVII. yüzyılda daha fazla hissedilen bir şekilde geleneksel yapıda bir takım aksaklıklar ve sıkıntılar yaşanmaya başlandı. Bu durum karşısında devlet adamları ve dönemin aydınlarının yaptığı durum değerlendirmelerinin sonucu olarak ortaya çıkan risale ve eserlere bakıldığında, devletin gerilediği, sistemdeki tüm unsurlarında usulsüzlüklerin ve yozlaşmanın yaşandığı, nizamın bozulduğu, devletin eski gücünün kaybedildiği şeklinde bir tablo çıkmaktaydı. Günümüz bazı aydınlarında da bu dönemde Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı, Batı'nın ekonomik, siyasi, askeri politikalarından etkilendiği ve Batı etkisi altına girmeye başladığı şeklinde bir eğilim vardır. Ancak bu durumu XVII. yüzyıla kadar Osmanlı ile benzer yönetim ve üretim anlayışına sahip Avrupa'nın yaşadığı gelişmeler karşısında, XVIII. yüzyıl Osmanlısı'nın, kurumlarında bir değişim yaşamaya başladığı şeklinde değerlendirme daha sağlıklı bir bakış açısını getirecektir. Zira XVII. yüzyılda Batı'nın din anlayışı değişmekte, ticari ve merkantilist politikaların ön planda olduğu ekonomiler oluşmakta, siyasi ve askeri girişimler bu doğrultu da şekillenmekte idi. Doğal olarak Osmanlı Devleti, Batı'da yaşanan bu gelişmelerden etkilendiği gibi değişen koşullar altında Avrupa devletleriyle mücadelelerini devam ettirebilmek ve çıkarlarını koruyabilmek için tedbirlere ve değişikliklere yöneldi. Ancak tarımsal üretim ve fetih ağırlıklı bir ekonomik yapıya sahip Osmanlı Devleti derin ve girift bir biçimde birbirine bağlı geleneksel kurumlarının dönüşümünde sıkıntılı bir süreç yaşarken, devletin Avrupa'nın merkantilist politikasını anlaması zaman alacaktı.

XVIII. yüzyılda devlet rekabet içinde olduğu Avrupa devletlerine karşı çeşitli düzenlemeler ve uygulamalarla tedbir almaya çalışmıştır. Para ayarının düzenlenmesi, ocaklarda yoklama yapıp, asker sayısını azaltmak gibi geleneksel düzenlemelerin yanında bu dönemde önemi giderek artan deniz gücünün iyileştirmek için donanmada yeni usuller uygulanması, artan kumaş ithaline karşı yerli dokuma sanayinin geliştirilmeye çalışılması gibi yeni politikalar da uygulanmıştır.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti o zamana kadar mesafeli durduğu Avrupa'nın durumunu gözlemlene ihtiyacı hissetmiştir. Bu ihtiyacın temelinde, yaşanan değişimin sebeplerini teşhis edip uygulamak olduğu kadar kendisinin konumunu, bu değişim

karşısında ilmi, idari, askeri, ekonomik durumunun ne olduğunu anlama isteği de vardır. Bu bağlamda uygulamada bir diğer farklılık yabancı elçilere gösterilen tutumda gerçekleşmiştir. Öncesinde sadece resmi kabullerde görüşülürken, artık iyi ilişkiler geliştirmek ve devletlerin durumu ve fikirlerini anlamak için devlet adamları törenler, kutlamalar, verilen ziyafetler gibi daha az resmi ortamlarda elçilerle daha sık bir araya gelmeye başlamışlardır. Diplomatik ilişkilere verilen önemle diğer devletlere gönderilen elçi sayısının artmış ve daha nitelikli elçilerin gönderilmiştir.

Bu yaklaşma süreci askeri, idari, ilmi bazı gelişmelerin Osmanlı yapısına girmesini sağladı. İلمي alanda matbaanın açılması, tercüme faaliyetleri ile yeni bilimsel gelişmelerin Osmanlı düşünce dünyasına kazandırılmasına amaçlanırken, askeri alanda modern tarzda eğitim gören askeri birimler oluşturulmaya çalışıldı.

XVIII. yüzyılın bir özelliği genel anlamda dünyada israf ve tüketim çağı olarak da nitelendirilmektedir. XVIII. yüzyılın bu özelliğinden nasibini alan Osmanlı Devleti'nde Batı ile ilişkilerin yoğunlaşmasıyla Avrupa özellikle Fransız tarzı sosyal hayatı ve alışkanlıkları da beraberinde getirdi. Gösteriş ve ihtişam mimari eserler, imar faaliyetleri, eğlence anlayışı, giyim tarzı gibi pek çok alanda kendisini göstermiştir. İhtişamın sergilenmesinde iç ve dış faktörlere karşı devletin güçlü olduğu imajını koruma gayreti de etkili olmuştur.

Toplumda ve devlet nezdinde yaşanan tüm bu gelişmeler, esnaf teşkilatından askeri yapısına, yaptığı yasal düzenlemelerden ilmi faaliyetlere, diplomatik ilişkilerinden sanat anlayışına, üretim yapısından ihtiyaç duyulan tüketim maddelerine kadar toplumsal hayatın ürünü olan her alanda görülmekte kısacası mevcut durum Osmanlı zihniyetinin ve algılamasının değişmesi anlamına gelmekteydi.

İnsan elinden çıkan hiçbir çalışmanın kusursuz olması beklenemez. Bu çalışma, çok geniş bir kapsamı olan Osmanlı'da zihniyet değişimi konusunda, bazı alanlarda yapılan yeniliklere ve ilk etkilerine değinen bir başlangıç çalışması olma amacını taşımaktadır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

C.HR. 96/4765

C.İKS. 27/1311

C.İKTS. 21/1018.

HAT 3/87.

HAT 3/92.

HAT 3/92B.

HAT 388.

HAT 4/134.

HAT 5/162.

HAT 5/164.

HAT 5/166.

HAT 5/172.

HAT 58456.

HAT 6/197.

HAT 7/220.

KK.d. 54/4.

Mühime Defteri, 128, 130, 131, 134

Mühimme Zeyli Defteri 13

Name-i Hümayun Defteri 1,2,3,7

TS.MA.d 9335 002 (7).

B. Araştırma Eserleri

Abdi Efendi; **Abdi Tarihi**, Yay.Hz. Faik Reşit Unat, TTK, Ankara 1999.

ADIVAR Adnan; **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Agah Sırrı Levend; **Edebiyat Tarihi Dersleri-Tanzimat'a Kadar**, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1938.

Ahmed Câvid Bey; **Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi**, Haz.Adnan Baycar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.

Ahmed Refik; "Pasarofça Muahedesinden Sonra Viyana'ya Sefir İzamı", **TOEM**, sene 7, no:40,ss. 211-227, Teşrin-i evvel 1332.

- ; **Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul**, Kitabevi, İstanbul 1998.
- ; **Osmanlı Alimleri ve Sanatkârları**, Timaş Yay., İstanbul 1999.
- Ahmed Resmî Efendi; **Hamîletü'l-Küberâ**, Hz. Ahmet Nezihî Turan, Kitabevi, İstanbul 2000.
- AK Ahmet Şahin; **Türk Musikisî Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ; **Müzikle Tedavi Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- AK Mahmut; “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi Sayısı**, c.2, sayı:4, ss.163-211, 2004.
- AKAD Mehmet Tanju; **Bir Savaş Nasıl Kaybedilir?**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s.112.
- AKBAŞ Meltem; “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Modern Fizik Çalışmaları Üzerine Bir Deneme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi Sayısı**, c.2, sayı:4, ss.153-163, 2004.
- AKBULUT Mustafa; “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, **Türkler**, c. 14., Ankara 2002.
- AKDAĞ Mustafa; **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celali İsyancıları**, Ankara 1999.
- AKINCI Gündüz; **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)**, Ankara 1973.
- AKSOY Bülent; **Avrupalı Gezinlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki**, Pan Yayınları, İstanbul 1994.
- AKTEPE Münir; “Mahmud I”, c.7., ss.158-165, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul.
- ; “Nevşehirli İbrahim Paşa’ya Aid İki Vakfiye” c.XI. s.15, ss.149-160, **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul Eylül 1960.
- ; “Prut Seferi İle İlgili Bazı Belgeler”, **Tarih Dergisi**, s.XXXIV, Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984.
- ; **Mehmed Emnî Beyefendi(Paşa)’nın Rusya Sefareti ve Sefaret-namesi**, TTK, Ankara 1974.
- ; **Patrona Halil İsyanı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958.
- AKÜN Ömer Faruk; “Sâbî”, **İslam Ansiklopedisi**, C.10., ss.10-14, MEB Yay. İstanbul 1964.
- AKYILDIZ Ali; “Osmanlı Bürokratik Geleneğinin Yenileşme Süreci: Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler”, **I. Uluslararası “Kutlu Doğum” İlmî Toplantısı İslâm, Gelenek ve Yenileşme**, ss. 129-141, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996.
- ALTUNDAĞ Şinasi; “Osman III”, c.9 ,ss.448-450, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul 1964.

- ALTUNIŞ-GÜRSOY Belkıs; “Sefaretnameler”, **Türkler**, c.12, ss.582-591, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- AREL Ayda; **Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975.
- ARIK Rüçhan; “Sanatta Batılılaşma Sürecinde Balkan-Anadolu Beraberliği”, **Balkanlar’da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 May 2000, Şumnu-Bulgaristan)**, c.I., ss.71-75., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- ARMAĞAN Mustafa; “Lale Devri’nin Siyah-Beyaz Fotoğrafi”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.25-39, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- ARSLAN Mehmet; **Divan Edebiyatı’nda Manzum Surnameler**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990.
- ASLANAPA Oktay; **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılap Yay., İstanbul 2004.
- ATEŞ Abdurrahman; “Nadir Şahın Şahsiyeti ve Fikirleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.94, Şubat 1995.
- ATİK Kayhan; “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, **Türkler**, c.11, ss.45-51, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- AYANGİL Rûhî; “XVII. Yüzyılda Türk Müsikîsi”, **Türkler**, c.12, Ed.: H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- AYDÜZ Salim; “Bilimsel Faaliyetler Açısından Lale Devri”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.159-193, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- AYPAY İrfan; **Lale Devri Şairi İzzet Ali Paşa**, İstanbul 1998.
- Aziz Efendi; **Kanûn-nâme-i Sultânî li’Aziz Efendi**, Yay.Hz. Rhoads Murphey, Harvard Univ., 1985.
- BABINGER Franz; **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, (Çev. Nedret Kuran-Burçoğlu-Michael Kiel), İstanbul 2004.
- BAKIR Betül; “XVIII.Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Sivil Mimarinin Etkinliği”, **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- BALTACI Cahit; “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, **Türkler**, c.11, ss.446-462, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- BARANOĞLU Şahin; “Yenileşme Devri Türkçesi Üzerine Çalışmalar”, **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- BARKAN Ömer; “XVI. Asrın İkinci Yarısında Avrupa’da ve Dolayısıyla Türkiye’de Vukua Gelen Fiyat Hareketlerinin Sebepleri”, **Belleten**, XXXIV/136, ss. 578-607, TTK., Ankara 1970
- BAŞ Eyüp; “Katip Çelebi”, **Türkler**, c.11, ss.80-90, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- BAYKAL Bekir Sıtkı; “Rami Mehmet Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c.9., ss.623-624, MEB Yayınları, İstanbul 1964.
- BAYSUN Cavid; “Ahmed Paşa”, c.1 ,ss.199-200, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- BAYSUN Cavid; “Ali Paşa”, c.1, ss.327-330, MEB Yayınları, , İstanbul 1977.
- BAYSUN M.Cavid; “Ali Paşa”, c.I., ss.328-330, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- BEHAR Cem; **Musikiden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik**, YKY Yayınları, İstanbul 2005.
- BERKES Niyazi; “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği”, **Belleten**, c. XXVI, sayı 101-104, TTK., Ankara 1962, ss.715-737.
- Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Ankara 1973.
- BEYDİLLİ Kemal; **Büyük Friedrich ve Osmanlılar-XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989
- BEYDİLLİ Kemal-İsmail E. Erünsal; “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, **Belgeler**, c.XXII, sayı 26, ss.1- 33, TTK, Ankara 2001.
- Bilim Tarihi**, Yay.Hz. Sevim Tekeli-Esin Kahya-Melek Dosay, Doruk Yayınları, Ankara 1997.
- BİLKAN Ali Fuat; “Nâbî’nin “Sulhiyye”si ve “Yorgun Osmanlı”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.456-458, Haz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999.
- Bir Türk Denizcisinin Hatıraları**, Yay.Haz. Fevzi Kurtoğlu, Deniz Matbaası, İstanbul 1935.
- BUDAK Ali; **Batılılaşma ve Türk Edebiyatı "Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme"**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2008.
- BUDAK Mustafa; “Kafkasya ve Osmanlı Devleti (XVI-XX. Yüzyıllar)”, **Osmanlı**, c.I., ss 594-612., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- CERASİ Maurice, **Osmanlı Kenti**, YKY Yayınları, İstanbul 2001, s. 145.
- CEZAR Mustafa; “Osmanlı’da Yenilik ve Değişim İçerikli İlk Hareket ve Oluşumlar”, **Osmanlı’nın Dış Dünyaya Bakışı 3 Aralık 1999 Seminer Bildirileri**, ss.1-15, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 2003.

- ÇAKMAK Mehmet Ali; “XVIII. Yüzyılda Kafkasya”, **Osmanlı**, c.I., ss 613-621., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- ÇATALTEPE Sipahi; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketlerine Askerî Açıldan Bir Bakış”, **Türk Yurdu 700. Yılın Osmanlı**, c.19-20., sayı 148-149, ss.57-60, Aralık 1999-Ocak 2000.
- ÇAVUŞOĞLU Mehmed; “Divan Şiiri”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.194-203, Haz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999.
- ÇEÇEN Kazım; “Ahmed III Bentleri”, **İstanbul Ansiklopedisi**, c.1, ss.114-115, İstanbul 1993.
- Çelebi Mehmed Efendi; **Fransa Sefaretnamesi**, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, İstanbul 1975.
- ÇİÇEK Kemal; “Baltacı Mehmet Paşa ve Prut Savaşı”, **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.3-17, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- ÇOLAK Songül; “Patrona Halil Ayaklanması’nı Hazırlayan Şartlar ve İsyanın Pây-ı Tahttaki Etkileri”, **Türkler**, C.12, ss.525-530, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- DARKOT Besim; “Karadağ”, **İslam Ansiklopedisi**, c.6, ss.221-230, MEB Yayınları, İstanbul 1977.
- DECEİ Avrel; “Demir-Kapı”, **İslam Ansiklopedisi**, c.3, ss.522-526., MEB Yayınları, İstanbul.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa; **Nesayih’u-l Umera ve’l-Vüzera**, (Sad.Hüseyin Ragıp Uğural), Mersin 1992.
- ; **Zübde-i Vekayiât**, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995.
- DEMİR Remzi -Murat Kılıç; “Tarih-i Hind-i Garbî’de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı İle İlgili Düşünceler”, **Osmanlı**, c.8, ss.355-371, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- DEMİREL Gamze; **18. Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tahlil)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ, 2005.
- DEMİREL Şahap; “İbrahim Müteferrika’nın Füyuzat-ı Mıknatisiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı”, **DTCF. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan**, ss.265-330, Ankara 1982.
- DEMİRİZ Yıldız; “Osmanlı Çini Sanatı”, **Türkler**, c.12, ss.350-365, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- DENİZ Çağlayan; “Baltacı’nın Prut Seferi”, **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.53-62, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- Destarî Salih Tarihi, Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak**, Yay.Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, TTK Ankara 1962.
- DOĞRUSÖZ Nilgün; “Geleneksel Türk Müziğinde Makam ve Unsurları”, **Osmanlı**, c.10, ss.563-571, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- DÖLEN Emre; “Modern Kimyanın Türkiye’ye Girişi”, **Osmanlı**, c.8, ss. 461-470, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- DÖNMEZ-NAZA Emine; “Osmanlı Dönemi Türk Çini Sanatı”, **Türkler**, c.12, ss.366-374, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- DUMAN Musa; “Yenileşme Döneminde Türk Dili”, **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Eğinli Numan Efendi; **Tedbirat-ı Pesendide**, Yay.Haz. Ali İbrahim Savaş, TTK, Ankara 1999.
- EĞRİ Saadettin; “Âlî Bey’den Sultanlara Nasihat ve Hükümdarlarda Olması Gereken Özellikler”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, sayı 12,ss. 95-107, 2007/1.
- ; “Gelibolulu Âlî’nin “Nushatü’s-Selâtin” Adlı Eserindeki Rüşvetle İlgili Değerlendirmeler”, **Tarih ve Toplum**, c.31, sayı:181, ss.52-54, 1999.
- EMECEN Feridun; “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, c.I., Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999.
- ERDOĞAN Muzaffer; **Lale Devri Baş Mi’marı Kayseri’li Mehmed Ağa**, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- ERUNSAL İsmail E.; “Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları ve Kataloglar”, **Türkler**, c.11, s.238-250, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ; **Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, TTK, Ankara 2008.
- .; Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği ve Sefaretnamesi”, **XIII. TTK Kongresi**, 4-8 Ekim 1999, c.III kısım I, ss. 331-344, Ankara 2002.
- EVİN Ahmet; “Batılılaşma ve Lale Devri”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.41-60, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- EYİCE Semavi ; “İstanbul Tarihi Eserler”, c.5/2, ss.1214/44-144, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları.
- ; “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

- ; “Ahmed III Kütüphanesi”, c.2, ss.40-41, **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- FAROQHİ Suraiya; “Krizler ve Değişim”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c.2, ss.545-758, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- FINDIK Nurşen Özkul; “Osmanlı Devri Seramik Sanatı”, **Türkler**, c.12, ss.375-384, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- FINDIKOĞLU Z. Fahri; “Türkiye’de İbn Haldunizm”, **Fuat Köprülü Armağanı**, ss.153-164, D.T.C.F. Yayınları, İstanbul 1953.
- GENÇ Mehmet; “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü”, **Osmanlı**, c.3, ss.263-268, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- ; **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken, İstanbul 2000.
- GERÇEK Selim Nüzhet; **Türk Matbaacılığı**, İstanbul Devlet Basımevi, 1939.
- GİNİO Eyal; “Beyaz Kule Şehrinde Bir Safevî Prensi: Selanik’teki Beyzâde (1731-1734)”, **Türkler**, C.12, ss.576-581., Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- GÖKBİLGİN M.Tayyib; “Köprülüler”, **İslam Ansiklopedisi**, c.6., ss.892-908, MEB Yayınları, İstanbul 1977.
- ; “XVII. Asırda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi” **Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, ss.197-218, TTK, Ankara 1985.
- GÖKDOĞAN Melek Dosay; “Osmanlılarda Matematik”, **Türkler**, c.11, ss. 267-276, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ; “Osmanlılarda Batılılaşma Döneminde Matematik”, **Osmanlı**, c.8, ss. 391-398, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- GÖKYAY Orhan Şaik; “Katip Çelebi; Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri”, **Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, ss.3-92, TTK, Ankara 1985.
- ; “Nasîhatü’s-Selâtin”, **Tarih ve Toplum**, c.4, sayı 20, ss.62- 68, 1985.
- GÜMÜŞÇÜ Osman; “Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi”, **Osmanlı**, c.8, ss.334-343, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- HAMADEH Shirine; **Şehr-i Sefa**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- HAMMER Joseph Von; **Büyük Osmanlı Tarihi**, c.VII, İstanbul 1991.
- MAZIOĞLU Hasibe; “Onsekizinci Asrın İlk Yarısına Kadar Divan Şiirinin Umumi Durumu ve Onsekizinci Asır Şiiri İçerisinde Nedim’in Yeri”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.265-268, Haz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999.

- HORATA Osman; “Zihniyet Çözülüşünden Edebî Çözülüşe: Lâle Devri’nden Tanzimat’a Türk Edebiyatı”, **Türkler**, C.XI, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin; “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.1, ss.221-359.
- ; “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.I, ss.21-69, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999.
- İNALCIK Halil; “Adaletnâme”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.I., ss.346-347, İstanbul 1988.
- ; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle”, **Belleten**, s.XV, ss.669-672, TTK, Ankara 1950.
- ; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, çev.Ruşen Sezer, YKY Yayınları, İstanbul 2003.
- İNÇİ Nurcan;“18.Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler”;**Vakıflar Dergisi**,XIX. Say., 19,Ank 1985.
- İPŞİRLİ Mehmet; “Avni Ömer Efendi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.4, ss.124-125, İstanbul 1991.
- ; Lale Devri’nde Yenilikçi Bir Alim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.249-257, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- İREPOĞLU Gül; ““Lale Devri”nin Aynası: Nakkaş ve Şair Levnî”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.235-247.Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- ; “Vanmour ve Levnî: Aynanın İki Yüzü”, **Lale Devri’nin Bir Görgü Tanığı Jean-Baptiste Vanmour**, ss.73-102, Koçbank Yayınları, İstanbul 2003.
- JELAVÍCH Barbara; **Balkan Tarihi**, c.I, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- JORGA Nicolae; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- KAÇAR Mustafa; “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü’nün Kuruluşu’nun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu’na Armağan**, ss.209-225, Yay.Haz. Feza Günergun, İstanbul 1995.
- KAHYA Esin-Ayşegül D. Erdemir; **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tıp ve Sağlık Kurumları**, Ankara 2000.

- KAHYA Esin-Hüseyin Gazi Topdemir; “Türklerde Bilim”, **Türk Düşünce Tarihi**, ss. 25-72, Yay.Hz. Hüseyin Gazi Topdemir, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2001.
- KANTEMİR Dimitri; **Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi**, 6.Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005.
- KAPLAN Mahmut; **Hayriyye-i Nâbi (İnceleme-Metin)**, Atatürk Kültür ve Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.
- KARAGÖZ Mehmet; “Osmanlı Devleti’nde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri(1700-1839)”, **OTAM**, S.6, ss.173-194, Ankara 1995.
- KARAHAN Abdülkadir; “Nâbî”, **İslam Ansiklopedisi**, C.9, ss.3-7, MEB Yay. İstanbul 1964
- ; “Osman-zâde Tâib”, **İslam Ansiklopedisi**, C.9, ss.453-456, MEB Yay. İstanbul 1964.
- ; “Râgıb Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, C.9, ss.596-598, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yay. İstanbul 1964.
- ; “Seyyid Vehbî”, **İslam Ansiklopedisi**, C.9., ss.543-547, MEB Yay. İstanbul 1964.
- ; **Nabi, 1642-1712 Seçmeler**, Varlık Yay., İstanbul, 1953.
- KARAKAŞ Mahmut; **Müslüman Bilim Adamları**, Mostar Yayınları, İstanbul 2010.
- KARAL Enver Ziya; “Ahmed III”, c.I., ss.165-168, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- KARASU Cezmi -Volkan Martin; “Keyfiyet-i Rusiye’ye Göre Osmanlı Ordusunun Dönüşü”, **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.81-102, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- Katip Çelebi; **Düsturü’l-Amel li-İslahi’l Halel**, Yay.Hz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- KAYAOĞLU Taceddin; **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri**, İstanbul 1998.
- KAZANCIGİL Aykut; “Lale Devri’nde Bilim Hayatı”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.195-210, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Koçi Bey; **Koçi Bey Risaleleri**, Yay.Hz. Seda Çakmakçioğlu, Kabalcı, İstanbul 2008.
- KOÇU Reşat Ekrem; “Ali Paşa”, c.1 ,ss.333-335, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- ; “Çorlulu Ali Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c.1, ss.326-327, MEB Yayınları, İstanbul 1978.
- KORKUT Hasan; **Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa**, Gökkuşbuğu, İstanbul 2007.
- KÖKSAL Osman; “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının ve Islahat Temayülleri”, **Osmanlı**, c.7, ss.162-169, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- KÖPRÜLÜ Orhan F.; “Feyzullah Efendi”, **İslam Ansiklopedisi**, c.4., ss. 593-600, MEB Yayınları, İstanbul.

- KÖRÜKÇÜ Çetin; **Türk Sanat Müziği**, İstanbul 1999.
- KÖSE Osman; “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri”, **Osmanlı**, c.I., ss 536-549., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- KRAMERS J.H.; “Halil Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c.5, kısım 1, ss.160-162, MEB Yayınları, İstanbul 1987.
- KUN T. Halasi; “İbrahim Müteferrika”, **İslam Ansiklopedisi**, c.5/2, ss.-896-900, MEB Yayınları
- KUNT Metin; “Siyasal Tarih 1600-1789”, **Türkiye Tarihi-Osmanlı Tarihi 1600-1908**, c.III.,ss.19-76, Cem Yayınevi, İstanbul 1997.
- KURAT A.Nimet; “Baltacı Mehmet Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c.2., ss. 287-291, MEB Yayınları, İstanbul 1979.
- ; **Prut Seferi ve Barışı 1123(1711)**, c.II, TTK, Ankara 1953.
- ; **Rusya Tarihi**, TTK, Ankara 1999.
- ; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- ; **İsveç Kralı XII. Karl’ın Türkiye’de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu**, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1943.
- KUT Günay; “Anadolu’da Türk Edebiyatı”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.I, ss.21-69, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999.
- KÜTÜKOĞLU Bekir; “Âli Mustafa Efendi”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.2, ss.414-416.
- LEWIS Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1992.
- MAHÇUPYAN Etyen; “Osmanlı Dünyasının Zihnî Temelleri Üzerine”, **Doğu Batı**, Sayı 8, ss.49-68, 2004.
- MAHİR Banu; “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Minyatür”, **Türkler**, C.XII, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- MARSİLLİ Graf; **Osmanlı İmparatorluğu’nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti**, çev. Kaymakam Nazmi, Büyük Erkan-ı Harbiye, Ankara 1934.
- MAZIOĞLU Hasibe; “Onsekizinci Asrın İlk Yarısına Kadar Divan Şiirinin Umumi Durumu ve Onsekizinci Asır Şiiri İçerisinde Nedim’in Yeri”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.265-268, Haz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999.
- Mehmed Arif; “Humbaracı Ahmed Paşa”, **TOEM**, c.III/18-20, ss.1143-1167. 1328, s.1143-1144.
- MENGİ Mine; “Eski Edebiyatımızdaki Bazı İnsan Tipleri: Rind ve Zâhid Tipleri, Orta İnsan Tipi”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, ss.288-290, Haz.: Mehmet Kalpaklı, YKY, İstanbul 1999.

Muahedat Mecmuası, c.III, s.223-224, TTK, Ankara 2008.

Mustafa Efendi; **İmperya Dukalarından Çasar Olan Toskona Dukasının Ahvali**, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler no:412, v.221-230.

—; **Nemçe Sefaretnamesi**, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler no:412, v.199-201.

Mustafa Nuri Paşa; **Netayic Ül-Vukuat**, c.III-IV, Yay.Haz. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1992.

MÜFTÜOĞLU Mustafa Orkun; “Batı Resim Sanatının 19. Yüzyıl Öncesi Türk Resim Sanatına Biçimsel Etkileri”, **Sanat Dergisi**, ss.105-111.

MÜLER-WIEGER Wolfgang; “15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay.Hz.Ekmeleddin İhsanoğlu, ss.53-120, İ.Ü. Edebiyat Falütesi Basımevi, İstanbul 1992.

Nedim, **Divan**, Yay.Hz. Muhsin Macit, Akçağ Yayınları, Ankara 1997

NUHOĞLU Hidayet; “Müteferrika Matbaası Ve Bazı Mülahazalar”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.211-225, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.

OKUMUŞ Ejder; “Osmanlı Devleti’nde Değişim Süreci ve III. Selim Öncesi Yenileşme Çabaları”, **Türkler**, c.11, ss.27-33, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ORESHKOVA Svetlana; “Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar”, **Osmanlı**, c.I., ss 556-560., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.

ORHONLU Cengiz “ XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya Atlası Ve Bartınlı İbrahim Hamdi’nin Atlası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, c. XIV, S. 19., ss115-140.

—; “Mezemorta Hüseyin Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c.8., ss.205-208, MEB Yayınları İstanbul.

—; “Mustafa II”, **İslam Ansiklopedisi**, c.8, ss.695-700, MEB Yayınları, İstanbul 1979.

ORTAYLI İlber; “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, ss.125-136., **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyumu Bildirileri (12-14 Aralık 1992)**, TTK 1999.

ORYAN Mehmet H.; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Matematik Bilimi”, **Osmanlı**, c.8, ss.383-390, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Osmanlılarda ve Avrupa’da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar, Haz. Engin D.Akarlı, Reşit Canbeyli, Metis Yayınları, İstanbul 1986,s.266.

Ömer Bosnavî; **Tarih-i Bosna Der Zaman-ı Hekimoğlu Ali Paşa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

ÖZ Mehmet; **Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

- ÖZKUL Osman; **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, Bir Harf Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZKUL Osman; **Gelenek ve Modernite Arasında Ulema**, Birharf Yayınları, İstanbul 2005.
- PİLEHVARİAN Nuran Kara; “Osmanlı Çeşme Mimarisi”, **Türkler**, C.XII, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- PİLEHVARİAN Nuran Kara-Nur Urfalıoğlu-Lütfi Yazıcıoğlu; **Osmanlı Başkenti İstanbul’da Çeşmeler**, Yapı Yayın, İstanbul 2004.
- POPESCU-JUDETZ Eugenia; “Adakale: Geçmişteki Bir Türk Adası”, **Türkler**, C.12, ss.564-575., Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ; “Kantemiroğlu-Prens Müzisyen”, **Osmanlı**, c.10, ss.600-606, Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Raşid; **Raşid Tarihi**
- RENDA Günsel; “Yenileşme Döneminde Kültür ve Sanat”, **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- ; “Vanmour ve İstanbul’da Yaşam”, **Lale Devri’nin Bir Görgü Tanığı Jean-Baptiste Vanmour**, ss.41-71, Koçbank Yayınları, İstanbul 2003.
- Risâle-i Garîbe**, Haz.: Hayati Develi, Kitabevi Yay., İstanbul 2001.
- SABEV Orlin; **İbrahim Müteferrika Yada İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.
- SAĞDIÇ Zafer; “Osmanlı Politik Sisteminin Osmanlı Saray Mimari Mekan Örgütlenmesi Üzerindeki Etkileri”, **Türkler**, C.XV, Ed.: H.C. Güzel,K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- SAHİLLİOĞLU Halil; “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri”, **ODTÜ Gelişim Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı**, ss.1-38, Ankara 1978.
- SAKAOĞLU Necdet; “Lale Devri’ne Genel Bir Bakış”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4., ss.17-24, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- SARAY Mehmet; **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- SARICAOĞLU Fikret; “Osmanlılarda Harita”, **Türkler**, c.11, ss. 303-312, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- SARICAOĞLU Fikret-Çoşkun Yılmaz; **Müteferrika Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası**, Esen Ofset, İstanbul 2008.
- SARIKAVAK Kazım; “Az Bilinen Osmanlı’da Bir Aydınlanma Hareketi”, **Osmanlı**, c.7, ss. 189-194, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- ; **Yanyalı Esad Efendi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

- SAVAŞ Ali İbrahim ; “Osmanlı Diplomasinin Yapısal ve Siyasal Dönemleri Hakkında Bir İnceleme”, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl 21, Sayı 41, ss.1-18, ATASE Yayınları, Ankara 1996.
- ; **Mustafa Hattî Efendi; Viyana Sefaretnamesi**, TTK, Ankara 1999
- SEVİN Necla Arslan; “İlk Osmanlı Sarayları ve Topkapı Sarayı”, **Türkler**, c.12, ss.204-217, Ed.: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- SEZEN Ziya Nur; “Ahmed III Çeşmesi”, **İstanbul Ansiklopedisi**, c.1, ss 115, İstanbul 1993.
- SHAW Stanford; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev.Mehmet Harmancı, c.I., İstanbul 1982.
- SHAY Mary Lucille; **Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)**, çev. Münir Akın, Özgü Yayınları İstanbul 2009.
- SÖZEN Zeynep; **Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü**, Aybay Yayınları, İstanbul 2000.
- Subhî Mehmed Efendi; **Subhî Tarihi**, Yay.Haz. Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul 2007.
- ŞEHSUVAROĞLU Bedi N.; “Kütüphanecilikte Yeni Bir Görüş ve İstanbul Şehir Kütüphanesi”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, c.XXV, s.1, ss.1-4, 1976.
- ŞEN Adil; **İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l-Ümem**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- ŞEŞEN Ramazan; “Osmanlılarda Coğrafya”, **Osmanlı**, c.8, ss.321-325, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- ŞİRİN İbrahim; **Osmanlı İmgeleminde Avrupa**, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.
- TANMAN M.Baha; “Çorlulu Ali Paşa Külliyesi”, c.8, ss.371-373, **İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- TANRIKORUR Cınuçen; “Osmanlı Mûsikîsi”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, c.2, ss.493-530, Ed.Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999.
- TANSAL Fevziye Abdullah; “Belîg”, **İslam Ansiklopedisi**, C.2, ss.488-489, MEB Yay. İstanbul 1979.
- Temeşvarlı Osman Ağa; **Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları 1688-1700**, Sad. Orhan Sakin, Ekim Yayınları, İstanbul 2007.
- TEYYUBOĞLU Mustafazade Tevfik; “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri” **Osmanlı**, c.I., ss 561-569., Ed. Kemal Çiçek-Cem Oğuz, Ankara 1999.
- TEZ Zeki; **Tıbbın Gizemli Tarihi**, Hayykitap, İstanbul 2010.
- TOPAL Mehmet; **Nusretname Tahlil ve Metin 1695-1721**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2001.

- TOPDEMİR Hüseyin Gazi; “Osmanlılarda Fizik Çalışmaları”, Osmanlı, c.8, ss. 445-460, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- ; **İbrahim Müteferrika Ve Türk Matbaacılığı**, Ankara 2002.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri**, III. Cilt 4. kısım eki.
- ULUERGİN Nihal Yöney; **Osmanlı-Türk Sivil Mimarisinde Pencere Açıklıklarının Gelişimi**, Yem Yayın, İstanbul 2000.
- UNAT Faik Reşit; “Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri”, **Tarih Vesikaları**, c.I., sayı:2, ss107-121, Ağustos 1941.
- ; “Kapıcıbaşı Nişli Mehmed Ağa’nın Moskova Sefaretnamesi”, **Tarih Vesikaları**, sayı 10, c.II, ss. 284-299, 1942.
- ; **Ahmet III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri**, Tarih Vesikaları ayrı basım, Maarif Matbaası, 1941, ss.1-15.
- ; **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK, Ankara 1992.
- UNAT Yavuz; “Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış”, **Osmanlı**, c.8, ss. 411-420, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- USLU Recep; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Müzik Teorisi Eserleri”, **Türkler**, c.12, ss.443-448, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- UZEL İlter; “Osmanlı-Türk Tıbbı”, **Osmanlı**, c.8, ss. 485-489, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- UZUNÇARŞILI İ.Hakkı; **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. V., 6.Baskı.
- ; **Kapıkulu Ocakları**, c.II, TTK, Ankara 1988.
- ÜLKEN Hilmi Ziya; **Türk Tefekkürü Tarihi**, YKY Yayınları, İstanbul 2007.
- ÜNVER Mehmet Emin; “Prut Seferi’nde İsveç Kralı ve Kırım Hanının Rolü”, **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.63-80, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- ÜREKLİ Fatma; **İstanbul’da 1894 Depremi**, İletişim Yayınları, 1999.
- VERDANSKY George; **Rusya Tarihi**, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- YAĞCI GÜNEŞ Zübeyde; “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Doğu Karadeniz Politikası”, **Türkler**, C.12, ss.554-563, Ed. H.Celal Güzel- K.Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- YAĞCI Zübeyde Güneş; “Çorum’dan Bir Vezir-i Âzam: Baltacı Mehmet Paşa” **Baltacı Mehmet Paşa Sempozyum Bildirileri**, ss.19-51, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- YALÇINKAYA Alaaddin; “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, **Türkler**, C.12, ss.479-530, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- YILMAZ Coşkun; “Hazerfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.259-333., Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- ; “Hazerfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi”, **İstanbul Armağanı Lale Devri**, c.4, ss.259-333, Yay.Haz. Mustafa Armağan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- ; “Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kavramlar”, **Türkler**, c.11, ss.34-44, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- YILMAZ Muammer; “XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî, Askerî ve Mâlî Durumu”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 121, ss.155-173, Ağustos 1999.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed; **Fransa Sefaretnamesi**, Yay.Hz. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975.
- YÜCEL Yaşar, **1640 Tarihli Es'ar Defteri**, T.T.K Yayınları, Ankara 1992.
- ; “Osmanlı Devlet Bünyesine Dair Metinler II “Kitab u Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâf”'i'l-Mü'minîn”, **DTCF. Yayınları**, Ankara 1980.
- ; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyon”, **Bellekten**, c.XXXVIII, s.152, ss.657-708, Ankara 1974.

EKLER

Minyatür 1

Minyatür 2

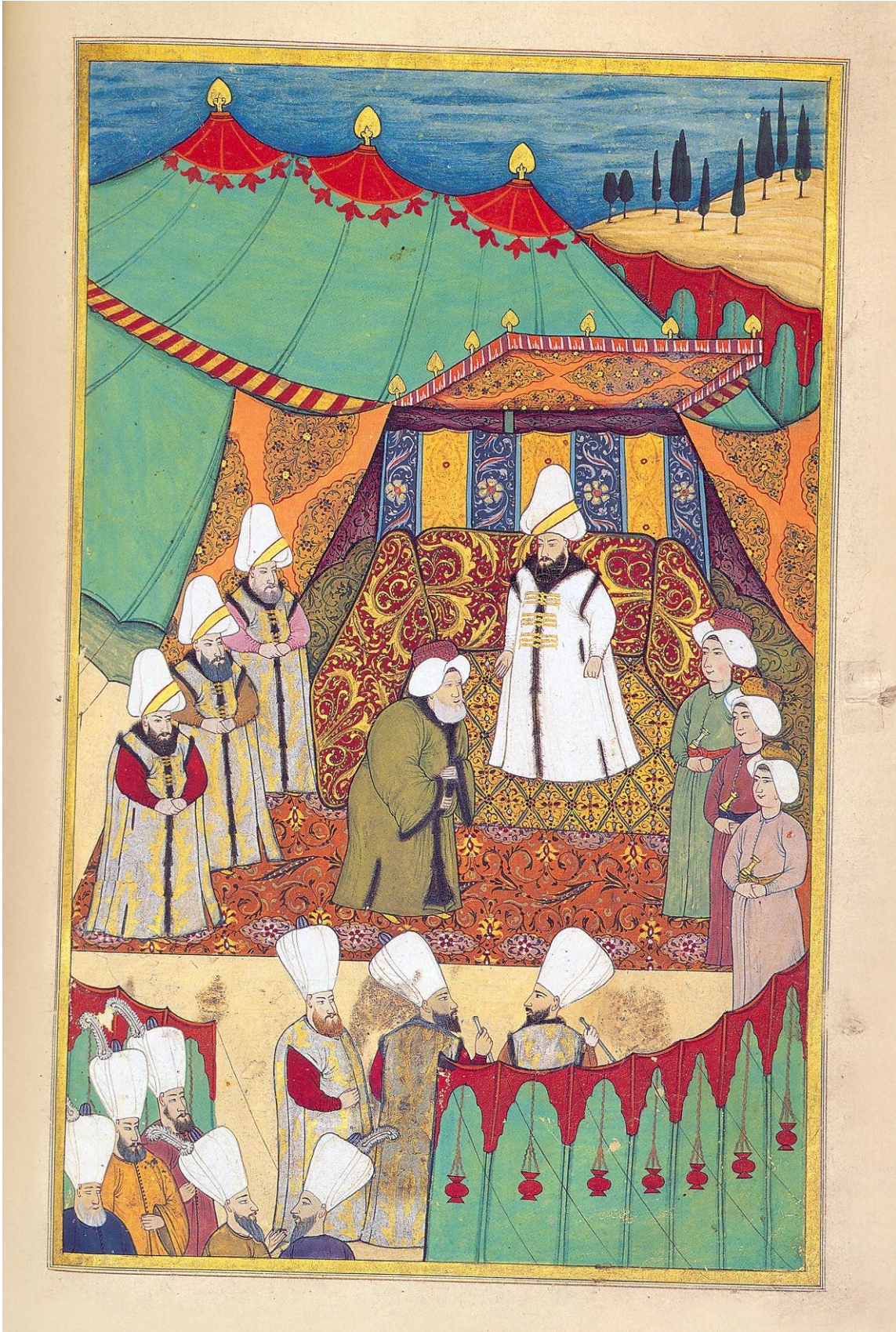
Minyatür 3

Minyatür 4

Minyatür 5

Minyatür 6

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Hatice AKIN
Doğum Tarihi ve Yeri :05.05.1977/ESKİŞEHİR
Medeni Durumu : Bekâr
Eğitim Durumu
Mezun Olduğu Lise : Atatürk Lisesi –Eskişehir
Lisans Diploması : Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü (1996-2000)
Yüksek Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim
Dalı/Antalya (2001-2004)
Tez Konusu :XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda
Islahat Çabaları
Yabancı Dil/Diller : İngilizce
İş Deneyimi
Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Akdeniz Üniversitesi (2001-)
Adres :Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma Uygulama Merkezi 07058 Kampüs/ANTALYA
Tel No :0 242 310 17 59